પૂરા પરિવારનું
સર્વલક્ષી
સુરુચિપૂર્ણ
સામયિક

કુમાર

વર્ષ એકોતેરમું
ઑક્ટોબર ૧૯૯૮
સળંગ અંક ૮૪૯
સંસ્થાપક : રવિશંકર રાવળ

તંત્રી : ધીરુ પરીખ

દીપોત્સવી વિશેષાંક

પાલીતાણામાં કુંવરજીભાઈના ગૃહમંદિરમાંની પદ્માવતીજીની ગ્રામીણ ચિત્રકલામાં તૈયાર થયેલી કલાકૃતિ

ચામરધારિણી (બાઘ-ગુફા) અનુકૃતિ : જગન્નાથ અહિવાસી

પૂરા પરિવારનું સર્વલક્ષી સુરુચિપૂર્ણ
સામયિક

કુમાર

વર્ષ ૭૧મું

અંક ૧૦

સ્થાપના : ૧૯૨૪

સંસ્થાપક અને આદ્યતંત્રી
રવિશંકર મ. રાવળ

ભૂતપૂર્વ તંત્રી
બચુભાઈ રાવત

તંત્રી
ધીરુ પરીખ

ડિરેક્ટરો
હીરાલાલ હ. ભગવતી (ચેરમૅન)
બિહારીલાલ પો. શાહ
ભાલચંદ્ર ર. શાહ

સૂચના

કુમાર દર માસની ૧૫મી તારીખે પ્રકટ થાય છે. મહિનાની આખર સુધીમાં અંક ના મળે તો પોતાના વિભાગની પોસ્ટ ઑફિસે તપાસ કર્યા પછી જ જાણ કરવી. જો અંક સિલકમાં હશે તો બીજો મોકલી અપાશે. આવી અંક ન મળ્યાની ફરિયાદ અંક પ્રકટ થયા પછી એક માસ સુધીમાં મળશે તો જ તેના પર ધ્યાન આપી શકાશે.

અહીં પ્રકટ થતાં લખાણોમાંના અભિપ્રાયની જવાબદારી તે તે લેખકની છે.

લેખકોએ પોતાનું લખાણ કાગળની એક બાજુએ, સ્વચ્છ અને સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું.

સામાન્ય રીતે સ્વીકૃત કૃતિનો જવાબ એકાદ માસમાં અપાય છે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત સમજવી. જવાબી ટપાલખર્ચ ન મોકલવું.

ગ્રાહકે પોતાના સરનામામાં ગામનો પિન કોડ સ્પષ્ટ અક્ષરે અચૂક જણાવવો. ગ્રાહક નંબર લખવાથી પત્રવ્યવહારમાં વિલંબને ટાળી શકાશે.

ઑક્ટોબર ૧૯૯૮

સાંકળિયું

દીપોત્સવી] કુમાર સળંગ અંક ૮૪૯ [વિશેષાંક

કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ તરફથી પ્રકાશક : ધીરુભાઈ ઈ. પરીખ
પ્રકાશનસ્થાન : કુમાર કાર્યાલય લિમિ. ૧૪૫૪, રાયપુર ચકલા, પોલીસ ચોકીની પાછળ, બઉવાની પોળ સામે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧ (ફોન નં. ૨૧૪૩૭૪૫)
કમ્પ્યૂટર કમ્પોઝ : કુમાર કાર્યાલય લિમિટેડ, ૧૪૫૪, રાયપુર ચકલા, પોલીસ ચોકીની પાછળ, અમદાવાદ-૧.
મુદ્રક : દેસાઈ ઑફસેટ, ૪૬, શિવશક્તિ એસ્ટેટ, હોટેલ પ્રેસ્ટીજની પાછળ,નારોલ ચોકડી પાસે, અમદાવાદ.
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૦૦; પરદેશમાં હવાઈ માર્ગે ડૉલર ૨૫, પાઉન્ડ ૧૫ અથવા રૂ. ૭૫૦
આ અંકની છૂટક કિંમત રૂ. ૧૫-૦૦ + રવાનગી ખર્ચ રૂ. ૩-૦૦

વાચકો લખે છે

શ્રી અશોક હર્ષ લિખિત 'ઇતિહાસધારા' 'કુમાર'નું એક વિશિષ્ટ આકર્ષણ છે. અશોકભાઈની રજૂઆત એટલી સરળ હોય છે કે એમાંથી સામાન્ય વાચકને અને શોધકર્તાને - ઉભયને કંઈ ને કંઈ મળી રહે છે. 'કુમાર' ઑગસ્ટ ૧૯૯૮ના અંકમાં વડોદરાના બાબી શાસક રૂસ્તમઅલી, દલા પટેલ અને દામાજી ગાયકવાડ વિશે જે પ્રસંગકથા છે, તેના આધાર વિશે આની પહેલાં પણ ચર્ચાઓ થયાનું સ્મરણ છે. ઇતિહાસમાં મળતી આવી કથાઓ જેમ કે વલભીભંગ માટે, વલભીનો એક વેપારી કાકુ, રાજાથી દુઃખી થઈને અરબ આક્રમણને તેડી લાવ્યો. કરણઘેલાનું પતન માધવ નામના તેના મંત્રીના મનદુઃખથી થયું અને અહીં વડોદરાના બાબીશાસનનો અંત દલા પટેલના મનદુઃખથી આવ્યો! માધવ અને દલાની લાગણી તો એકસરખી જ છે. માધવની પત્ની ઉપર કરણઘેલાની નજર બગડી અને અહીં દલાની પુત્રી ઉપર રૂસ્તમઅલીની નજર બગડી છે ! અલબત્ત, માધવની પત્ની કે માધવના નાનાભાઈ કેશવની પત્ની કે કોઈ કુટુમ્બી સ્ત્રી ઉપર કર્ણની નજર બગડી તથા અત્યાચાર કર્યો એવાં પાઠાંતરો મળે છે, પણ મૂળમાં કામાંધ શાસક અને વગદારનાગરિકનો પ્રસંગ સમજી શકાય છે. અહીં પણ રૂસ્તમઅલી અને દલા પટેલનો આવો જ પ્રસંગ છે, અલબત્ત, રૂસ્તમઅલીના બદલે તેનો ભાઈ શુજાતખાન તથા દલા પટેલના બદલે દાજી પટેલ નામો મળે છે. વળી 'કુમાર'માં આ પ્રસંગ વડોદરામાં બન્યાનું નોંધાયું છે જ્યારે ભો.જે. વિદ્યાભવન પ્રકાશિત ઇતિહાસગ્રંથ-૭માં ('મરાઠાકાલ') દાજી પટેલની દીકરી અંબાજીની યાત્રાએ જતી હતી ત્યાંથી રોકી લઈ ચૌદ દિવસ પોતાની પાસે રાખી એવી કથા નોંધાયેલી છે ! બન્નેમાં પોતાની દીકરીની માનહાનીથી પટેલ મારાઠાઓને તેડી લાવ્યો એવો સાર છે.

ભો.જે. પ્રકાશિત ઇતિહાસગ્રંથ પ્રતિ અને અહીં મુ.શ્રી અશોક હર્ષ પ્રતિ મુખ્ય સવાલ એ થાય છે કે આ પ્રસંગકથાનો આધાર શો છે? લોકવાર્તા છે, ચારણ કે બારોટની કથા છે કે ઇતિહાસ - તેમજ આ ક્યાંથી મેળવવામાં આવ્યો? જે ગ્રંથમાંથી આ પ્રસંગ લેવામાં આવ્યો તેનો સમય? લેખક કે સંપાદક? - આની સ્પષ્ટતા થાય તો શોધકર્તાને સહાયરૂપ બની શકે, એટલું જ.

- નરોત્તમ પલાણ (પોરબંદર)

'કુમાર' મેગેઝીન હું વાંચુ છું. ગુજરાતી ભાષામાં જે શિષ્ટ ત્રણ - ચાર સામયિકો છે તેમાં 'કુમાર'નું સ્થાન વિશિષ્ટ છે.

છેલ્લે થોડા સમયથી અંગ્રેજી શીખવવાનો લેખ આવે છે. છેલ્લો મણકો - ૧૩માં આવ્યો. શ્રી ધનુભાઈ મહેતાની શીખવવાની પદ્ધતિ ઘણી જ સુંદર છે. વળી, તેઓ વર્ષો સુધી શિક્ષક તરીકે રહી ચૂક્યા છે.

હવે 'કુમાર' માસિકમાં આ હપ્તો દર મહિને એક વખત પ્રગટ થાય તેથી અંગ્રેજી શીખવા માગતાં વ્યક્તિ કે વિદ્યાર્થીને ઘણો જ લાંબો વખત લાગે. કારણ કે મહિને ૧ પ્રમાણે ગણતાં વર્ષે ૧૨ હપ્તા થાય. તો મારી આપને નમ્ર વિનંતી કે જો આપ અંગત રસ લઈ શ્રી ધનુભાઈની શક્તિનો ઉપયોગ કરી એક દળદાર પુસ્તક ઝડપથી છપાવો તો ઘણું જ સુંદર થાય.

બીજાં અંગ્રેજી શીખવતાં પુસ્તકો વાંચવા મળેલ છે. પણ આ પદ્ધતિ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે. ઇંગ્લિશ સાથે ગુજરાતી પણ હોય છે. તેથી સરળતાથી શીખી શકાય છે. તો, દરેક મહિને એક હપ્તો પ્રગટ કરવાનો લોભ જતો કરી પુસ્તક ઝડપી છપાવો તો આપે એક સુંદર સેવા કરી ગણાશે અને અંગ્રેજી શીખવા માગતાં સર્વેને તે ઘણું જ ઉપયોગી થઈ પડશે.

- શાહ ભરતકુમાર કોદરલાલ (ઊંઝા)

✓ ઑગસ્ટ ૯૮ના અંકમાં હેમન્તભાઈ વાળા લિખિત ઝૂલતા મિનારા ફક્ત અમદાવાદમાં બનાવાયા બાદ વિશ્વમાં અન્ય કોઈ સ્થળે આવા મિનારા બનાવાયા નથી તે હકીકત બરોબર નથી. ગિરમાં તુલસીશ્યામથી ઊના-દેલવાડા અને દીવના રસ્તે દેલવાડા જતાં મિનારા વિષે સાંભળ્યું. જોવા ગયા. અમે ત્રણે અંદરને રસ્તે ઉપર ગયા. ફરતા ગેલેરીમાં પહોંચ્યા ત્યાંના મૌલવી સાહેબે મિનારો જોરથી હલાવ્યો. ખૂબ હલ્યો એટલું જ નહીં, સામેનો મિનારો હલતો દેખાયો. ત્યાર બાદ મૌલવી સાહેબ નીચે ઊતરી સામેના મિનારે ચઢ્યા અને તેને હલાવવા મંડ્યા તો અમારો મિનારો પણ ડોલવા લાગ્યો, આ બાબત પ્રત્યક્ષ અનુભવેલ છે.

- વિનોદભાઈ ત્રિવેદી (ભાવનગર)

ઑગસ્ટ અંકમાં ઝૂલતા મિનારા શીર્ષક - વાળા લેખમાં સીદી બશીરની મસ્જિદ સિવાય વિશ્વમાં અન્ય કોઈ પણ ઇમારત-માં આવા ઝૂલતા મિનારા બનાવાયા નથી, - તો આ બાબતે દીવ રોડ ઉપરની મસ્જિદમાં આવા ઝૂલતા મિનારા છે. એક મિનારાને હલાવીએ એટલે બીજો મિનારો હલે છે. અને મસ્જિદ અર્વાચીન સ્થાપત્ય અને આરક્ષિત છે.

- બી.જી. વ્યાસ (ઊના)

ઑગસ્ટ અંકમાં ઝૂલતા મિનારા લેખ વાંચ્યો. ઝૂલતા મિનારા માત્ર અમદાવાદમાં જ છે, એવું લગભગ બધાં માને છે. પણ ખરેખર એવું નથી. જૂનાગઢ જિલ્લામાં ઊના પાસેના દેલવાડા ગામે પ્રવાસન સમુદ્રતટ અહમદપુર-માંડવીની પહેલાં મુખ્ય રસ્તા પર જ જે મસ્જિદ આવેલી છે તેના મિનારા ધ્રૂજે છે, જે મારો સ્વાનુભવ છે.

- કિશોરભાઈ દવે (ગાંધીનગર)

'તૂ પ્રેમ કી નજર સે નજરિયા મિલાયે જા..' શીર્ષક અંતર્ગત ઉસ્તાદ ફૈયાઝખાં પરિપ્રેક્ષ્યનો લેખ મને રડાવી ગયો.

(અનુસંધાન પૃ.૭૩૨)

પ્રપંચ / ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી

[વૈતાલીય]

સ્મરતા સહુ જે ઉમંગથી - મધુરું શૈશવ ના હતું કંઈ,
દમવાં પડતાં જ વાંછિતો, ખીલવુંયે અનિવાર્ય - બંધને;
ભણવાં... ઘડવાં ભવિષ્યને... વરસોની વણઝાર વ્હૈ ગઈ,
પદધૂલિ છવાઈ ને લહ્યા રજરૂંધ્યા નિજ સ્વૈર છંદને.

ડગ યૌવન પંથ માંડતાં વળગી અર્જનની જળોજથા,
સપનાં મમળાવવા તણો ભવજુદ્ધે અવકાશ ક્યાં જડ્યો ?
ફળ અલ્પ, મથામણો ઘણી; ભય-ચિંતા-કઠ-ક્લેશની કથા.
શરણીય અનન્ય જે હતો, મૃગતૃષ્ણા-રતિ એય નીવડ્યો!

નહિ લભ્ય પ્રસન્નતા જરી - ન'તું એવું પણ; કો' સુહાર્દમાં,
જનની કરમાં, પ્રિયા દગે, શિશુ સ્પર્શે, સ્મિત, અશ્રુ-વૈભવે,
રુત પંખિલ, પર્ણ મર્મરે, ઉડુસ્પંદે, નભ કૃષ્ણ આર્દ્રમાં,
શુભ, મંગલ, મંત્રને ધ્વનિ... હજુ આનંદ તણી ક્ષણો દ્રવે.

સુખ એ ભ્રમ કિન્તુ, સત્ય તો દુઃખ ! શો કૂટ અભંગ્ય સંચ! ને-
નહિ નાશ્ય જ હોવું તે ! રચ્યો ક્યમ, કોણે ક્રૂર આ પ્રપંચને?

કઠ = આંતરિક પીડા, અમૂંઝવણ, કઠણાઈ; રુત = ધ્વનિ (પશુ-પંખીનો); ઉડુ = તારો, નક્ષત્ર; કૃષ્ટ = તાણેલું, ખેંચેલું; સંચ = ગુપ્ત કરામત, ગોઠવણ.

પિછાન / જગદીશ ત્રિવેદી

[પૃથ્વી સૉનેટ]

અહોજી મનરાજવી પળપળે તમે છોડતા
ગયા હુકમ પે નર્યા હુકમ કેટલા દોહ્યલા,
પ્રલોભન દઈ કદી, કદીક આંખ ત્રાંસી કરી
મુરાદ મનની અસંખ્ય બસ પાર પાડ્યે ગયા
કદીક ભય પામીને, કદીક લોભતાબે થઈ
ઝુકાવી શિર આપને ચરણ પાળી આજ્ઞા બધી!

ઉઘાડી પડી છે ગઈ સકલ ચાલ તારી હવે,
ઉવેખીશ હવે બધા હુકમ તાહરા સ્હેજમાં,
ઝીલી ઝીલી બધાય તે હુકમ તાહરા મેં અરે
સ્વયં ચરણ કાપિયા નિજ કરે કુહાડો ઝીંકી!
ન શ્રેય, નહિ પ્રેય, ત્યાં ત્વરિત કૂદકો મારીને
કર્યો સ્વજનમંડળી મહીં જ શત્રુ હું કટ્ટર!

પિછાન અવ છદ્મવેશ તણી તાહરી છે થઈ -
હવે હું તવ રાજવી -ચરણદાસ તું માહરો!

આપણે... આપણું / યોસેફ મેકવાન

[ગઝલ]

શબ્દને સમજ્યા વિના શણગારતા
આપણે આ હાથ શામાં નાખતા?

વિશ્વ આખું આજ લાક્ષાગૃહ છે !
કોણ છે એ લોક તણખા પાડતા?

છે કપાસી પોલ જેવાં સુખ બધાં,
અશ્રુજલથી સાવ ભારે થૈ જતાં!

બુદ્ધિથી વિજ્ઞાન આગળ જાય છે
લોક ત્યાં ને ત્યાં જ ઊભા ચાલતા.

ધર્મના ઈશ્વર તને પડકાર છે
કેમ તારા હાથ કશું ના ખાળતા?

આપણુંયે આ જગતમાં છેય શું?
એટલે 'યોસેફ' જીવ ના બાળતા.

મનને મારગ / દુર્ગેશ ભટ્ટ

[ગાન]

મનને મારગ ચાલો!
આંખનું દીઠ્યું સાવ અદીઠ્યું,
કાનનું સુણ્યું સાવ રે જૂઠું,
મનનો મારો મિત કહે તે શબદ મુંને છે વ્હાલો.
મનને મારગ ચાલો!
વણ-સુણ્યાને સુણવામાં બસ મન મારાની પ્રીત,
અણ-દીઠેલે પથ જવામાં મન-મારાની જીત.
અધીર એવું મંન બન્યું આ,
કોઈ ન એને ઝાલો!
મનને મારગ ચાલો!

અહીં દરિયો તો છે ! પ્રકાશ બી. દવે

[ગાન]

ભરતી હો કે ઓટ અહીં દરિયો તો છે !
કરીએ દોટા - દોટ અહીં દરિયો તો છે !

શંખ, છીપ, રેતીનો વૈભવ અઢળક અઢળક.
વિસ્તરતાં મોજાંનો પગરવ અઢળક અઢળક.
ક્યાંય કશી ના ખોટ અહીં દરિયો તો છે !
ભરતી હો કે ઓટ અહીં દરિયો તો છે !

કાગળ લઈને નાહક ના તું દરિયા જેવું ચીતર
તારી ભીતર મારી ભીતર દરિયો સૌની ભીતર
બુંદબુંદમાં ચોટ અહીં દરિયો તો છે !
ભરતી હો કે ઓટ અહીં દરિયો તો છે !

માનવ થાઉં તો ઘણું.

'આપણે સ્હેજમાં કેટલું બધું ગુમાવીએ છીએ?'

સુધીર દેસાઈ

સામાન્ય માનવીમાં એક અવગુણ જોવા હંમેશા મળે છે. પોતાનાથી કંઈ પણ ભૂલ થાય કે તરત જ એ બીજાને માથે ચડાવી દે. બીજો માનવી જ્યારે જાણી જાય ત્યારે કેવું નીચા - જોણું થશે તેનો ખ્યાલ જ નથી આવતો. એને એમાં કાંઈ ખોટું દેખાતું જ નથી. એને સાચું બોલવું કે ભૂલ પોતાની છે એમાં દોષ દેખાય છે. સંસ્કૃતમાં એક સુભાષિત છે, એમાં કહ્યું છે :

गुणा गुणज्ञेषु गुणीभवन्ति ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः ।
आस्वाद्यतोयाः प्रभवंति नद्यः समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः ॥

જે ગુણને જાણે છે એની પાસે જ ગુણ ગુણરૂપે પ્રકટ થાય છે. નિર્ગુણને એમાં દોષ દેખાય છે. નદીનું પાણી મીઠું જ હોય છે. પણ સમુદ્રમાં જતાં પીવાલાયક રહેતું નથી.

આમ જે ગુણ છે ગુણીજન માટે તે જે ગુણ તે જાણતો નથી એને માટે દોષ બની જાય છે. એને ખબર જ નથી કે એ પોતાને કેટલું નુકસાન કરી રહ્યો છે ખોટું બોલીને. કેટલો ફાયદો થાય છે અને કેટલું નુકસાન થાય છે. સત્ય બોલવાથી કે અસત્ય બોલવાથી એને માટે પણ એક સુભાષિત છે સંસ્કૃતમાં :

नासत्यवादिनः पुण्यं, न सख्यं न यशो भुवि ।
दृश्यते नापि कल्याणं कालकूटमिवाश्नतः॥

જે ખોટું બોલે છે તેને પુણ્ય મળતું નથી, સ્નેહની પ્રાપ્તિ થતી નથી, કીર્તિ મળતી નથી. વિષ પીનાર માણસને પોતાનું કલ્યાણ શામાં છે, એ સમજ પડતી નથી એમ ખોટું બોલનાર - ને પોતાનું કલ્યાણ શેમાં થાય છે તે સમજ પડતી નથી.

કોઈ દોષ પોતાને માથે જાણતાં કે અજાણતાં લઈ લે તો એને અટકાવી અને જો ભૂલ કરી હોય તો કબૂલ કરી લેવી જોઈએ પણ અજ્ઞાની માનવી તેમ નથી કરતો અને આમ એ પોતાને જ નુકસાન કરે છે.

વાત નાની પણ ઘણી મોટી બીજી રીતે, એવી એક વાત, બનેલી વાત, જોઈએ : લોકમાન્ય તિલક હમેશાં કાળજી રાખતા કે તેમનાં સંતાનોમાં અવગુણ પ્રવેશી ના જાય, સદ્‌ગુણ ફૂલેફાલે એને માટે એ હંમેશા સજાગ રહેતા.

એક વાર એ એક લેખ લખી રહ્યા હતા. પણ લેખ પૂરો થાય તે પહેલાં ખડિયામાંથી શાહી ખલાસ થઈ ગઈ. લેખ પૂરો કરવો જરૂરી હતું. અધવચ મુકાય તેમ ન હતું.

એમણે બીજો ખડિયો મંગાવવા માટે પોતાના પુત્રને બૂમ પાડીને કહ્યું, 'દીકરા! મારો સાહીનો ખડિયો આપી જાને! આ લેખ પૂરો કર્યા વગર ચાલે તેમ નથી. જો અધવચ્ચે હું ઊઠીશ તો એની કડી વિખરાઈ જશે. પુત્રે કહ્યું : 'લાવું છું પિતાજી!' કબાટ ખોલીને નવો ખડિયો લઈ ઝપાટાબંધ આવવા માટે પુત્રે ઉતાવળાં ડગ ભર્યાં. પિતાની પાસે આવીને એણે કહ્યું : 'લો, આ શાહીનો ખડિયો.' તિલકે લેખ લખતાં લખતાં હાથ લંબાવ્યો ખડિયો લેવા. લખવામાં ધ્યાન હતું એટલે ખડિયો બરાબર પકડાયો નહિ એટલે પડીને ફૂટી ગયો. આ જોઈને તિલકે કહ્યું, 'હું ખડિયો બરાબર પકડી ના શક્યો એટલે પડીને ફૂટી ગયો. આ મારી ભૂલ કહેવાય.' પુત્રે કહ્યું, 'ના , પિતાજી ! ભૂલ આપની નહિ, પણ મારી છે કારણ કે આપે ખડિયો બરોબર પકડ્યો ન હતો અને મેં એને છોડી દીધો.' પોતાની ભૂલ બીજાની પર ઓઢાડી દેવાની આદત પોતાના છોકરામાં નથી જાણી તિલક ઘણા ખુશ થયા. નસીબદાર હોય છે એ મા-બાપ જેમને આવાં સંતાનો હોય છે. લો, આને માટે પણ એક સુભાષિત યાદ આવી ગયું :

यः प्रीणयेत्सुचरितैः पितरं स पुत्रो
यद्भर्तुरेव हितमिच्छति तत्कलत्रम् ।
तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं च
देतत्त्रयं जगति पुण्यकृतो लभन्ते ॥

પોતાના સદ્વર્તન દ્વારા પિતાને સંતોષ આપે એવો પુત્ર, કેવળ પોતાના પિતાનું જ હિત વિચારતી પત્ની, સુખ કે દુઃખમાં સમાનવૃત્તિ રાખનાર મિત્ર , આ ત્રણે કેવળ ભાગ્યશાળીને જ મળે છે. તિલકનો દીકરો સાચું બોલ્યો અને દોષ કબૂલી લીધો એટલે જ આજે આપણે એને યાદ કરીએ છીએ એટલે કે એને કીર્તિ મળી. સત્ય બોલવાને કારણે પિતાને આનંદ થયો અને પરિણામે પિતાનો સ્નેહ મળ્યો અને આમ એને પુણ્ય પણ મળ્યું. આપણે સ્હેજમાં કેટલું બધું ગુમાવીએ છીએ? આવા ગુણોથી માનવી ચારિત્ર્યવાન બને છે. માણસ બનવા માટે આવા ગુણો પાયાના ગુણો છે. વાત આમ નાની પણ ઘણી મોટી છે. □

※ અમૃતા શેર-ગિલ ※

પ્રફુલ્લ રાવલ

આધુનિક ભારતીય ચિત્રકળામાં અમૃતા શેરગિલે પોતાની વિશિષ્ટ ને આગવી ચિત્રશૈલી થકી અનોખું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. જો કે પોતાના આયુષ્યકાળ દરમિયાન એની કળા ક્યારેક અવગણના પામી તો ક્યારેક ઉપહાસ. છતાંય કળાની ઉપાસનામાં એનું જીવન પસાર થયું. ક્યારેક એ દુભાતી તો ક્યારેક અસહિષ્ણુ બની જતી. આથી એના સ્વભાવમાં તુમાખી આપોઆપ પ્રવેશી ગઈ હતી. એની કળાની કદર થાય તેની અભીપ્સા એ સદાય રાખતી; છતાંય એ પામી તો નિરાશા જ. એનો જીવનકાળ ટૂંકો. માત્ર અઠ્ઠાવીસ વર્ષ જ. અને જીવનમાં સંવાદિતા પણ થોડી, છતાંય મન ખુલ્લું. સ્નેહની તરસ તીવ્ર અને મૃત્યુની અપેક્ષા પણ એટલી જ તીવ્ર. છતાં આનંદથી એક ક્ષણ પણ જતી ન કરે. અમીતા મલિકે લખ્યું છે - 'Amrita always laughed at all formalities'. અપૂર્વ નિખાલસતા. મિત્રોની ભૂખ અપાર. મિત્રો મળ્યાં પણ અનેક. અને છતાંય જીવન બન્યું અધૂરપની કવિતા સમું! પ્રાપ્તિ શૂન્ય! સરવાળે બાદબાકી!

માત્ર ૨૮ વર્ષની આયુએ ૧૯૪૧માં લાહોરમાં અમૃતા શેરગિલ મૃત્યુ પામી. આ અલ્પ આયુષ્યકાળમાં પરિચયનો પરિઘ મોટો. વિવિધ વ્યક્તિઓ સાથે પરિચય કેળવ્યો અને દરેક સાથે આત્મીયતા કેળવી. કશીક ઊંડી અપેક્ષાએ જીવનભર સ્નેહની આકાંક્ષા રાખીને જીવવાનું બન્યું. એનાં કેટલાંક ચિત્રોમાં પાત્રોના ચહેરા પર તરતું ઓશિયાળાપણું એની જ ભાવનાનું નિરૂપણ હશે એમ એના જીવનની પ્રાપ્ત ઘટનાઓના અન્વયે માનવું પડે. જે કાળે ભારતમાં આવીને અમૃતાએ ચિત્રોનું નિર્માણ કર્યું ત્યારે કલકત્તામાંથી પ્રસિદ્ધ થતા Statesmanના મદદનીશ તંત્રી માલ્કોલ્મ મુગ્ગ્રીજ (Malcom Muggeridge) સાથે પરિચય થયો. પરિચય પાંગરીને પ્રણય લગી પહોંચ્યો. માલ્કોલ્મ મુગ્ગ્રીજે અમૃતા સાથેની આ સંગતિની રોજનીશી લખી છે. માલ્કોલ્મને અમૃતા extravagantly beautiful - સ્વૈર સુંદર લાગી હતી અને એ તરત જ એની સાથે વાત કરવા દોડી ગયા હતા. સિપિની સેસિલ હોટેલમાં બન્નેએ સાથે નૃત્ય કર્યું હતું. માલ્કોલ્મ લખે છે કે, 'We danced. I said I'd like to dance until I swooned. She said she'h never swooned, but she supposed I had.' ૧૯૩૫ના જૂનના પ્રથમ દિવસે ફોન કર્યા બાદ તેમણે અમૃતાની પ્રતીક્ષા કરી હતી અને એમણે a fever of nervousnessનો અનુભવ કર્યો હતો. પછી અમૃતા નહીં આવે એવી આશંકાએ આક્રોશથી એને she is a demon એમ નોંધ્યું હતું. પણ ત્યાર બાદ અમૃતા આવી. એ વાત ઉત્સાહથી નોંધી હતી : 'Life is a funny thing. Amrita has been and gone and I teel gay. She was delight-

ful. The best thing about her is her gaiety and sincerity.' મૈત્રી પાંગરતી ગઈ. અમૃતાના નિમંત્રણથી માલ્કોલ્મ મુગ્ગ્રીજ એના ઘરે ગયા. જ્યાં અમૃતાનાં માતા-પિતાની મુલાકાત થઈ હતી. અમૃતાની માતા એમને a triumphantly vulgar woman - અણઘડ સફળ સ્ત્રી લાગી અને પિતા an attractive fegure - આકર્ષક વ્યક્તિ. અમૃતાએ નિખાલસપૂર્વક જે વાત માલ્કોલ્મ સાથે કરી તે રોજનીશીમાં મળે છે : 'She told me about how she had an abortion and about her lovers, and why she had come to India... As with all people I get to love, there's a directness and essential truthfulness about her.' છતાંય માલ્કોલ્મ એવા વ્યક્તિત્વને બરાબર પામી શક્યા નથી. આથી ક્યારેક એ એને ધિક્કારતા, તો ક્યારેક ચાહતા. ક્રમશઃ માલ્કોલ્મનું અમૃતા પ્રત્યેનું આકર્ષણ વધતું ગયું હતું. એ એક આંતરગતિ હતી જે માલ્કોલ્મના શબ્દોમાં સાંભળવી ગમે : 'I sit waiting. I wonder what I am waiting for. I believe I am waiting for Amrita'. આ પ્રતીક્ષામાં અમૃતા તરફનું ખેંચાણ હતું. મૈત્રી પ્રણયમાં પરિવર્તિત થવા માંડી હતી. અલબત્ત, અમૃતા ત્યારે પરિણીત હતી. છતાં એનું મન માલ્કોલ્મ મુગ્ગ્રીજ પ્રતિ અનુરાગી બન્યું હતું. અમૃતાએ એક પત્રમાં એની બહેનને આ વિષે આમ લખ્યું હતું : '।

અમૃતાએ ચીતરેલું પોતાનું પોર્ટ્રેટ

have met an extraordinary English man... He is really one of the most interesting, fascinating, remarkable people I have ever met... And among this dull, uninteresting and scandal - mongering crowd, we are intense relief to one another.' અને માલ્કોલ્મ રોજનીશીમાં લખે છે : 'Now there was perfect harmony between us. I explained to Amrita how she was really a virgin, because she had never experienced the spirtiual equivalent of copulation... She'd had many lovers but they had left no scar...

આ સમય દરમિયાન અર્થાત્ ૧૯૩૫ના ગ્રીષ્મમાં અમૃતા સિમલામાં હતી. Hello women - સાહેલીઓ - જેવાં બારેક ઉત્તમ ચિત્રોનું નિર્માણ પણ આ કાળમાં જ થયું હતું. એની મનીષા હતી કે એ ભારતમાં રહીને જ ચિત્રો બનાવે અને એ શક્ય બન્યું પણ ખરું. ભારતમાં આવ્યા બાદ અમૃતાએ અજન્તાના કલામંડપોનું દર્શન કર્યું. આ યાત્રાના પરિણામે એના કળાયજ્ઞમાં નવું પરિમાણ ઉમેરાયું. પછીનાં ચિત્રોમાં અજન્તાની ચિત્રકળાની અસર ભળી. અલબત્ત, એ માત્ર અનુકરણ નહોતું. એણે પોતીકી ચિત્રશૈલીનું નિર્માણ કર્યું. ભારતમાં આવીને એણે જે જોયું તે એના શબ્દોમાં સાંભળીએ : 'વેરાન પણ કોઈ અજબ રૂપાળા લાગતા હિંદના એ શિયાળાનું દર્શન હતું. પીળી ભૂખરી ધરતીના અફાટ પથરાટ, અહીંતહીં ચૂપકીદીથી ઘૂમતાં શામળાં શરીર ને ઉદાસ ચહેરામાં દૂબળાં-પાતળાં સ્ત્રી-પુરુષોની પડછાયા જેવી આકૃતિઓ, અને તેના પર સદાય ઝૂમતી રહેલી વિષાદની છાયા. વિષાદની આ છાયા એના મનમાં ઊંડી ઊતરી ગઈ. કદાચ એની મનઃસ્થિતિ સાથે તેનો તાલ પણ હતો. આથી એનાં ચિત્રોમાં માનવના આંતરભાવનું આલેખન થયું છે. એ જ એની લાક્ષણિકતા બની છે. અમૃતાના જીવનનો એ સુવર્ણકાળ હતો. અલબત્ત, સિક્કાની એ એક બાજુ હતી. બીજી બાજુનું જીવન તદ્દન જુદું હતું. છતાંય આ બન્ને બાજુનાં સાયુજ્યથી જ એનું વ્યક્તિત્વ વિકસ્યું હતું. એ જ વ્યક્તિત્વ લઈને એ જીવી. એનું જીવન નિરર્થક ન નીવડ્યું એ એની કલાસાધનાને લીધે. એની કળાનું મૂળ હતું હંગેરિયન સાહિત્ય અને કવિતામાં. આધુનિક હંગેરિયન કવિ Ady અને Karinthyની અસર એની કળા પર પડી હતી એ વાત એના પિતા સરદાર ઉમરાવસિંહે પણ નોંધી છે : 'She had read the Hungarian poets and romanticists but her favourities were the modern poet Ady and Karinthy the humourist, whom she found superior to Mark Twain...' ખુદ અમૃતાએ લખ્યું છે : 'My passion is modern Hungarian literature and poetry...' પૅરિસમાં કળાક્ષેત્રે જે છાયાવાદનું મોજું ફેલાયું તેની અસરમાં હંગેરીમાં કળાની Nagybanya Schoolનો ઉદય થયો અને અમૃતાએ એ સ્કૂલની અસર ઝીલીને પોતાની કળાસાધનાનો આરંભ કર્યો. આથી આધુનિકતાનો સ્પર્શ એનાં ચિત્રોમાં દશ્ય બને છે. Portraits - મનુષ્ય છબીઓના ચિત્રણમાં અમૃતા અદ્ભુત છે.

અમૃતા જન્મી હતી હંગેરીના બુડાપેસ્ટમાં - ઈ.સ. ૧૯૧૩માં. પિતા ઉમરાવસિંહ મજિઠિયા પંજાબી જાગીરદાર અને માતા એન્ટોનિયા - Antonia- હંગેરિયન. પિતા પૂરા સજ્જન. સાહિત્ય, સંગીત અને તત્ત્વજ્ઞાનથી એમનું વ્યક્તિત્વ સંસ્કૃત થયું હતું. એ સારું સુથારીકામ કરી શકતા હતા. લાકડા અંગેનું એમનું જ્ઞાન અગાધ હતું. એમણે ઉમર ખય્યામની કવિતાનું ભાષાન્તર કરેલું. હંગેરિયન ભાષાનું જ્ઞાન પણ મેળવ્યું હતું. જ્યારે ઉમરાવસિંહ સહુ પ્રથમ વાર હંગેરી આવ્યા ત્યારે ત્યાંનાં સમાચારપત્રોમાં એમની તસ્વીર સાથે એમને આવકારવામાં આવ્યા હતા. અમૃતાની માંતા એન્ટોનિયા નાટ્યસંગીતની જ્ઞાતા હતી, છતાંય એ ધંધાકીય ગાયિકા નહોતી. એ લંડનની સંસદની સંચાલિકાના નિમંત્રણથી હંગેરીથી લંડન આવી, ત્યાં ઉમરાવસિંહ સાથે પરિચય થયો અને જીવનસાથી બનવાનો નિર્ણય કર્યો. ઉમરાવસિંહ ત્યારે પરિણીત હતા. એમને એક પુત્રી અને બે પુત્રો પણ હતા. છતાંય બન્નેએ લગ્ન કર્યાં અને

તેય ભારતમાં. પછી માત્ર ફરવાના હેતુથી હંગેરી આવ્યા, પરન્તુ વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળતાં ભારત જવાનું શક્ય ન બન્યું, એટલે હંગેરી સ્થિર થયાં. ઉમરાવસિંહ ધનિક હતા પરન્તુ બ્રિટિશનીતિને લીધે ભારતથી આવક લાવવાનું નિયંત્રણ હતું એટલે દંપતી બુડાપેસ્ટ નજીક ડેન્યૂબ નદીને કિનારે Dunaharaszti આવેલ નામક ગામડે રહેવા આવ્યાં. જ્યાં એન્ટોનિયાનું કૌટુંબિક ઘર હતું, ત્યાં એક મોટું કોટેજ હતું બુડાપેસ્ટથી ટ્રેન માર્ગે માત્ર ત્રીસ મિનિટમાં ત્યાં પહોંચી શકાતું. બન્ને ત્યાં રહ્યાં. દરમિયાન અમૃતા અને ઇન્દિરાનો જન્મ થયો. ૧૯૪૧માં અમૃતાના મૃત્યુ પછી એન્ટોનિયાએ આત્મહત્યા કરી હતી. અમૃતા લગ્ન પછી રજાઓ દરમિયાન ત્યાં આવતી હતી. સામે નદી ને પાછળ જંગલ. રમ્ય વાતાવરણ હતું. બાલ્ટન સરોવર નજીકમાં જ હતું.

અમૃતાએ પ્રાથમિક શિક્ષણ હંગેરીમાં જ લીધું હતું. ૧૯૨૪માં સાન્ટા એન્યુસિએટાની સ્કૂલમાં એ ભણેલી. ૧૯૨૯માં Grand Chaumiereમાં Pierre Vaillantની નીચે ચિત્રનો અભ્યાસ કર્યો. પાછળથી ૧૯૩૩માં Lucian Simon - લ્યૂસિયન સાઈમન પાસે ઈકોલ દ બો આર્ટ્સમાં ચિત્રકળાનો વિશેષ અભ્યાસ કર્યો. Salon de Tuilleriesમાં એનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન યોજાયું. પછી એ ભારત આવીને સિમલામાં રહી. સિમલાની ફાઈન આર્ટસ્ સોસાયટી તરફથી ઈનામ મળ્યું હતું પરન્તુ અમૃતાએ એનો અસ્વીકાર કર્યો હતો. ૧૯૩૫માં બૉમ્બે આર્ટ સોસાયટીનો એવૉર્ડ જીતી. ૧૯૩૫થી ૧૯૪૦ દરમિયાન ભારતનાં મુખ્ય શહેરોમાં એનાં ચિત્રોનાં પ્રદર્શનો યોજાતાં રહ્યાં.

દીર્ઘકાળ લગી અમૃતાને માત્ર હંગેરિયન ભાષા જ આવડતી હતી. ૧૯૨૧માં આઠ વર્ષની વયે એ ભારત આવી ત્યારે એને અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન નહોતું. ચિત્ર એનો મૂળભૂત શૉખ હતો. એ પિયાનો પણ સારો વગાડી શકતી હતી. એની પ્રતિભા કોઈ પણ ક્ષેત્રે ઝળકતી પરન્તુ એણે એની સર્જકપ્રતિભાને કાયમ પ્રચ્છન્ન રાખેલી. માત્ર ચિત્રકાર તરીકે જ તે ખ્યાત થઈ. એના પિતરાઈ ભાઈ વિઓલા(Viola)એ અમૃતાના વ્યક્તિત્વને આમ દર્શાવ્યું છે : 'She was a genius and she could have done anything. There was this strange thing about Amrita. She was a genius but never gave the impression of being a genius. She was a typical Hungarian girl, very spirited. She was a great person, not only as a painter, but she was a highly educated person. She was very contented here. She loved to live in Hungary and she never forget it.'

સાત વર્ષની અમૃતાના જીવનમાં એક ઘટના બની તે ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા. અમૃતા અને ઇન્દિરા બન્ને બહેનોને દાદીમાએ ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા અપાવી. કારણ હતું તે સમયે વ્યાપેલા ફ્લ્યૂના રોગનું. દાદીમાને આશંકા હતી કે વ્યાપેલા રોગચાળામાં પુત્રીઓ નહીં જીવે.

પહાડી સ્ત્રીઓ

અને ખ્રિસ્તી ધર્મનો અંગીકાર નહીં કરે તો એમને દાટવામાં નહીં આવે. પણ અગ્નિદાહ દેવામાં આવશે – એ રૂઢિચુસ્ત દાદીમા માટે આઘાતજનક વાત હતી. એટલે એમણે પુત્રીઓને ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા લેવડાવી. પણ અમૃતાને મન આ દીક્ષાનું બહુ મહત્ત્વ નહોતું. ધર્મના વાડાથી એ બહુ દૂર હતી.

પહેરવેશમાં અમૃતા અસલ યુરોપિયન હતી. એનો દેખાવ પણ એવો જ હતો. છતાંય એની ભારતીયતા આવૃત્ત નહોતી રહેતી. એની બહેન ઇન્દિરા અસલ હંગેરિયન લાગતી. પિયાનો વગાડવામાં પ્રવીણ હતી. અને વ્યવસાય તરીકે એણે આ વિદ્યાનો વિનિયોગ કર્યો.

અમૃતાએ તેનાથી ત્રણ વર્ષ મોટા વિકટર સાથે પ્રેમલગ્ન કર્યાં હતાં. વિકટર વ્યવસાયે ડૉક્ટર હતો. બન્ને જીનીવામાં મળ્યાં હતાં. વિકટર ખૂબ દેખાવડો હતો. રમતનો શૉખીન હતો. પરન્તુ અમૃતાની માતા આ લગ્નથી ખુશ નહોતી, એથી લગ્ન એક ગામડે થયું, અને પછી લગ્ન રજિસ્ટર કરાવ્યાં. ઈરોના એમનો બેસ્ટમેન હતો. આખા રસ્તે અમૃતા હસતી રહી હતી. આમેય હસવું એ અમૃતાનો સ્વભાવ હતો. છતાંય સહુ પ્રત્યે ઊંડો તિરસ્કાર પણ હતો. લગ્ન સમયે નહોતી યોજાઈ કોઈ પાર્ટી કે નહોતો યોજાયો સત્કાર-સમારંભ. કશું જ નહીં. માત્ર અન્યોન્યનો સ્વીકાર. બીજા

વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન વિક્ટર ગોરખપુરની ખાંડની ફેક્ટરીમાં ડૉક્ટર તરીકે હતો. અમૃતાના મૃત્યુ પછી એણે પુનર્લગ્ન કર્યાં હતાં. લગ્ન પછી આઠ વર્ષ અમૃતા હંગેરીમાં રહી હતી. ચિત્રકળા પૂર્વે એ બિથોવન પ્રતિ આકર્ષાઈ હતી. હંગેરીમાં અમૃતાએ માત્ર સાત ચિત્રો જ બનાવ્યાં હતાં. એમાં બે સેલ્ફ-પોર્ટ્રેટ હતાં. એક હંગેરિયન ખેડૂતનું અને એક જિપ્સી છોકરીનું ચિત્ર બનાવ્યું હતું. વિક્ટર અને પિતરાઈ ભાઈનું પોર્ટ્રેટ પણ હતું. સાથે ગણવેશવાળું વિક્ટરનું પોર્ટ્રેટ એણે બનાવેલું.

અમૃતા સ્વભાવે તરંગી હતી. એ જીવનમાં નિર્ણયો અચાનક લેતી અને ભાવિનો વિચાર કર્યા વગર એનો અમલ પણ કરતી. એમ જ એણે યુરોપ છોડ્યું અને ભારત આવીને રહી. ભારતમાં બનાવેલાં એનાં ચિત્રોમાં છાયાવાદની અસર જોવા મળે છે. ચિત્રોમાં ચહેરા પરનું ઓશિયાળાપણું અને કશીક નિરાશા વર્તાય છે. જીવનથી શ્રમિત થયેલા માનવીની છબિ એની ખાસિયત છે. એનાં ચિત્રોમાં માણસના લાંબા હાથ એક વિશિષ્ટતા છે. શરીરના અન્ય ભાગના પ્રમાણમાં હાથ લાંબા દેખાય છતાંય ચિત્ર ભદ્દુ ન લાગે એ અમૃતાની ચિત્રકાર તરીકેની સિદ્ધિ. માલ્કોલ્મ મુગ્ગ્રીજે નોંધ્યું છે : 'She was very interested in people's hand'.

અમૃતાના માનસમાં અને ચિત્રોમાં છુપાઈને પડેલું તત્ત્વ હતું તે animal intensity - પાશવિક તીવ્રતા. It was this animality which she somehow transferred to the colours as she mixed them and splashed them on canvas'. બીજું તત્ત્વ હતું, Sensuality - વિષય આસક્તિ. એ તત્ત્વનો પ્રભાવ પણ એનાં ચિત્રો પર પડ્યો હતો. માલ્કોલ્મ મુગ્ગ્રીજે આ પ્રભાવનું બ્યાન કર્યું છે - She had an enormous joy in the sensuality of the world, in things growing, in animals, in colours - which was what gave her painting, its tremendous vitality.

અમૃતા આઠ વર્ષની હતી ત્યારે ભારત આવી ત્યારથી ભારત પ્રત્યે એને લગાવ બંધાઈ ગયો હતો. એની ચિત્રકાર તરીકેની નિયતિ ભારતમાં છે એવી આંતરપ્રતીતિ અમૃતાને થઈ હતી, એણે લખ્યું છે : '...to be haunted by an intense longing to returnto India, feeling in some strange inexplicable way that there lay my destiny as a painter'.

ભારતીય પિતાની હંગેરીમાં જન્મેલી આ પુત્રી અમૃતા શેર ગિલની કળાની કદર એના મૃત્યુ બાદ થવા માંડી. એની કળાની પ્રભા સર્વત્ર વ્યાપ્ત થઈ ગઈ. આધુનિક ચિત્રકળાના નવવિધાનમાં એના યોગદાનનું ખાસ્સું મહત્ત્વ લેખાવા માંડ્યું. અને નિયતિ એવી કે એણે છેલ્લા શ્વાસ પિતૃભૂમિ ભારતમાં લીધા - લાહોરમાં. હંગેરીમાં તો અમૃતા લગભગ ભુલાઈ ગઈ છે, પણ ભારતીય ચિત્રકળામાં એનું નામ અંકિત થઈ ગયું છે. એને ભારતીય ચિત્રકાર કહેવામાં ઔચિત્ય રહેલું છે. અમૃતાનાં ચિત્રો વ્યક્તિગત સંગ્રહમાં સચવાયેલાં છે. નૅશનલ ગૅલેરી ઑફ મોડર્ન આર્ટ - નવી દિલ્હીમાં પણ એનાં કેટલાંક ચિત્રો - પોર્ટ્રેટ સંગ્રહિત થયેલાં છે. ભારત સરકારે Hell-Women ચિત્રની ટપાલટિકિટ બહાર પાડીને એની કળાની સ્વીકૃતિ કરી છે. અમૃતા આજે નથી પણ એનાં ચિત્રો હજુય ભારતની ભાવનાનું દર્શન કરાવે છે. એ રીતે અમૃતા અ-મૃત જ છે. □

લઘુકથા

ધ્યાનનિવાસ

બહાદુરભાઈ જ. વાંક

ગુરુ બજુવાએ પોતાનો આગમ બનાવ્યો એ પહેલાં તેઓ શહેરની મધ્યમાં આવેલા એક મકાનમાં રહેતા હતા. આ મકાનના સામેના ભાગમાં લોખંડનું કારખાનું હતું. પાછળના ભાગમાં એક વિશાળ થિયેટર હતું. મકાનથી જરા દૂર વેશ્યાબજાર શરૂ થતી. તો મકાનની બીજી બાજુએ બસ - સ્ટેશન અને મુખ્ય બજાર આવેલાં હતાં. બજુવાના ખાસ આગ્રહથી જ તેમના એક શ્રીમંત શિષ્યે તેમને આ મકાન ખરીદીને અપાવ્યું હતું. બજુવાએ આ મકાનને નામ આપ્યું હતું - 'ધ્યાનનિવાસ!'

એક દિવસ મકાનનું નામ વાંચીને શહેરના કેટલાક ભક્તિભાવ વાળા માણસો ગુરુ બજુવા પાસે આવ્યા.. ગુરુના સત્સંગનો ખાસ લાભ લેવા માટે, પણ થોડી વારમાં તો એ બધા આસપાસના માથું ફાડી નાખે એવા ઘોંઘાટથી ત્રાહિમામ્ થઈ ગયા.

બે-ત્રણ સત્સંગીઓએ એકીસાથે બજુવાને પૂછ્યું : 'આવા પ્રદૂષિત અને અત્યંત ઘોંઘાટિયા વાતાવરણ વચ્ચે આપ કેવી રીતે રહી શકો છો? કોઈ જગ્યાએ નહીં ને આવી ચીતરી ચડી જાય એવી જગ્યાએ તમે મકાન કેમ પસંદ કર્યું?'

'બસ ચારે તરફનો ઘોંઘાટ સાંભળતા રહેવા માટે અને પછી ધ્યાનમાં ઊતરવા માટે મેં આ મકાનની પસંદગી કરી છે.'

એક બાજુ ઘોંઘાટ સાંભળતા રહેવું અને બીજી બાજુ ધ્યાનમાં ઊતરવું એ બંને એકી સાથે કેવી રીતે બની શકે?

બજુવા બોલ્યા : 'મારા મનને - મનના ઘોંઘાટને બહારના ઘોંઘાટના હવાલે કરી દઉં છું, ને બહારનો ઘોંઘાટ મારા મનના - મનના ઘોંઘાટને હવાલે થઈ જાય છે. ને આમ બંને અરસ - પરસ એકબીજાનો છેદ ઉડાડી દે છે'. ને જરા હસીને બજુવાએ ઉમેર્યું : 'બોલો, પછી તો હું ધ્યાનમાં ઊતરી શકું કે નહીં?'

'આપની વાત અમને બહુ સમજાતી નથી...'

બજુવા દૃષ્ટાંત આપી સમજાવતાં બોલ્યા : 'ત્રાજવાનાં બંને પલ્લાં સરખાં હોય છે, ત્યારે જ કાંટો મધ્યમાં સ્થિર રહી શકે છે. આ જ વાતને આ રીતે પણ કહી શકાય - કોઈ પણ વાત કે વસ્તુ 'સમ' ઉપર આવીને એકમેકનો છેદ ઉડાડી શકે છે. આમ 'સમ' થઈ ગયેલાં બંને પલ્લાંની વચ્ચે કાંટાનું મધ્યમાં સ્થિર થઈ જવું એ જ તો છે કાંટાનું સમયાતીત થઈ જવું. આ જ રીતે આપણી અંદરનો અને બહારનો ઘોંઘાટ નિઃશેષ થઈ શકે ત્યારે આપણી ચેતનાનો કાંટો સમની બહાર નીકળી જાય છે ત્યારે શરૂ થાય છે ધ્યાનનો પ્રદેશ. બજુવાએ જરા વિસ્તારથી સમજાવ્યુ.

'પણ આ ઘોંઘાટવાળી જગ્યા પસંદ કરવાને બદલે કોઈ શાંત જગ્યા પસંદ કરી હોત તો આપનું કામ ઘણું સરળ થઈ જાત, એમ આપને શું નથી લાગતું?" એક માણસે કંઈક વિશેષ જાણવા માટે બજુવાને પૂછ્યું. (અનુ.પૃ.૯૮૪)

ત્રણ લાલ ગુલાબ

તારિણીબહેન દેસાઈ

ગુલાબી સવારે મારામાં સવાર ભરી અને હું ઉત્સાહથી મારું નિત્યકર્મ પરવારી નારંગી રંગની સાડી અને નારંગી રંગનો બ્લાઉઝ પહેરી જલ્દી છતાં ડોલતી-ડોલતી કમર લચકાવતી, સેરને હલાવતી, મલકાતી મલકાતી બસ-સ્ટેન્ડ ઉપર પહોંચી. આજે જરા ઉતાવળ થઈ હોવાથી બસ-સ્ટેન્ડ ઉપર જ મેં મારી પર્સમાંથી ત્રણ લાલ ગુલાબ કાઢ્યાં અને તેને ચાર હેરપીનથી જમણી બાજુ માથામાં ઝૂકતા ફૂમતા જેવાં લગાડી દીધાં અને પાછી હું બસની રાહ જોતી ઊભી રહી.

લાઈનમાં ઘણાબધાં છોકરીઓ, સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને બુઢ્ઢાઓ હતાં. કેટલાંકનાં મોંઢાં ઉપર ચીકાશ વર્તાતી હતી તેમજ કેટલાંક થાકેલાં હતાં. વળી કેટલીક બહેનો શરીરે કંતાયેલી લાગતી હતી. બધાંનું ધ્યાન મારા ઉપર જ કેન્દ્રિત હતું.

બધાંની નજર સહી ન શકવાથી - જરાક ખમચાઈને હું થોડું નીચે જોઇ લેતી. મને જોઈ બધાં અંદર-અંદર વાતો કરતાં હતાં. તે જોઈ હું ખૂબ ખુશ થઈ કે આજે હું ઘણી જ ખૂબસૂરત દેખાઉં છું.

આમેય બધાં મને દેખાવડી તો કહે જ છે. છતાં આજે કાંઈક વધુ સુંદર, વધુ રમણીય, વધુ તાજગીભરી હું લાગતી હોઈશ. આ વિચારો બસ આવવાથી ક્યાંય ખોવાઈ ગયા અને હું લાઉનમાં પાછળ હતી છતાં બધાંએ મને બસમાં ચઢવાનું કહ્યું. ખરેખર! આજની સવાર ગુલાબી તો છે જ. આમેય રોજની સવાર મને તો ગમે જ છે. સવાર તો મારા ઉપર હંમેશાં ખુશ છે જ. મને પણ દરિયાનાં મોજાં ને અથડાતી સવાર બહુ ગમે છે, પરિણીત સ્ત્રીઓને જેમ રાતનું આકર્ષણ હોય છે તેમ મને પણ સવાર વધુ વહાલી લાગે છે. સવાર એટલે સવાર! એ ખરેખર જ - બપોર, સાંજ, રાત કરતાં નિરાળી જ હોય છે - કદાચ...મારે માટે.

બસમાં ચઢતાંની સાથે આખેઆખી બસ મારી સામે જોતી હતી. હું એ બધાં માટે કાંઈક કુતૂહલ બની ગઈ અને તેથી જ રોજના કરતાં કદાચ બધારે હું આજે ખુશ હતી.

સ્ટેન્ડ ઉપર સ્ટેન્ડ આવતાં ગયાં અને બસ વધુ ને વધુ વેગ પકડતી ગઈ. સામે બેઠેલી એક પંજાબી બાઈ તો મને જોઈને સહેજ ઝંખવાણી પડી ગઈ, કારણ મારા આવતાં પહેલાં કદાચ બધાં તેની સામે જોતાં હશે.

કેટલાંક મારી સાથે હસતાં હતાં, કેટલાંક મારી સામે ટીકીને જોતાં હતાં અને કેટલાંક મારી બાબત વાતો કરતાં હતાં અને તેથી જ હું મારી સાડીનો છેડો વારે વારે સંકોર્યા કરતી હતી. મોઢા ઉપર હું ખૂબ જ સૌમ્યતા આણી રહી હતી. કારણ મારા પતિએ મને કહ્યું હતું કે, તું જ્યારે મીઠું હસે છે ને ત્યારે તો ખૂબ જ મીઠડી લાગે છે. પણ જ્યારે ગુસ્સો કરે છે ને ત્યારે તો તને શું કહું - વાઘણ કે પછી સાપણ... એમાંથી કોઈક તો જરૂર લાગે છે.

ફ્લોરા ફાઉન્ટન આવી જતાં અમારી બસનાં ઘણાંખરાં પેસેન્જરો ઊતરવા માંડ્યાં.

હું પણ ઊતરી. ઊતરતાંની સાથે જ -આજુબાજુ - આગળપાછળ જોયા વગર જાણે કે વીજળીનો કરન્ટ પગે અડક્યો હોય અને જે ઝડપથી આપણે પગ ખસેડી લઈએ એ રીતે મેં મારા બંને પગ ખસેડ્યા અને હું જાણે કે સરકી અને સીધી ઑફિસના મકાનનાં પગથિયાં ચઢીને લિફ્ટ પાસે આવી ગઈ, કારણ સમય થઈ જવા આવ્યો હતો. અને મેં જોયું પણ ખરું કે આજે આટલી સુંદર દેખાઉં છું તો પછી કોઈની વઢ શું કામ ખાઉં ? લિફ્ટ સડસડાટ કરતી આવી અને સડસડાટ કરતી ઊપડી પણ ગઈ.

ઑફિસમાં પગ મૂકું છું તો હું બરાબર વખતસર હતી. ઑફિસનાં બધાં જ માણસો આવી ગયાં હતાં. બધાંએ મારી સામું જોયું અને બધાં એકબીજાં સાથે વાતો કરવા માંડ્યાં. એક નટખટ છોકરીએ તો મોટેથી કહ્યું પણ ખરુંઃ વાહ.. ગુલાબની રાણી !

મેં તેની સામે જોયું - શરમાઈ એક આંગળી નાક ઉપર મૂકી ચૂપ રહેવા કહ્યું. તો પણ તે મારી આંખો ઉપરથી સમજી ગઈ કે મને એના શબ્દો ખૂબ જ ગમ્યા છે. કારણ આંખ તો માણસના મનની આરસી છે.

હું મારા ટેબલનું ખાનું ખોલી અંદરથી કાગળો જોઉં છું, ત્યાં જ સાહેબ પોતાની કેબિનમાંથી બહાર આવ્યા. દોઢસો માણસોની સામે વારાફરતી એક-બે સેકન્ડમાં જોઈ લીધા પછી મારી સામે જોયું અને કહ્યું : 'ઓહોહો, સપના, આજે કાંઈ ખૂબ પ્રફુલ્લિત છો ? હું તમારી જ રાહ જોતો હતો.' મેં કહ્યું : 'હા... સર! હમણાં જ આવું.' સરે કહ્યું : 'અરે ... આજે તો ગુલાબી-ગુલાબી.. લાલ-લાલ લાગો છો ને! જરાક કેબિનમાં આવો.'

આ સાંભળી હું ખૂબ જ ખુશ થઈ ગઈ. સ્ત્રીનાં વખાણ કોઈ પણ વ્યક્તિ કરે અને તે પણ કોઈ પુરુષ અને તેમાંય પોતાનો બૉસ - એ કોને ન ગમે? મારી આજુબાજુનાં ઑફિસનાં માણસો અંદર-અંદર વાતો કરવા માંડ્યાં. તેમ જ એક - બે જણાએ તો મને કહ્યું પણ ખરું : 'સપના જા... જલદી જા... જલદી! સર કાંઈ આજે તારા ઉપર ખુશ થઈ ગયા છે. આજનો દિવસ તારે માટે બહુ જ શુકનવંતો છે!'

મને પણ થયું.. હા.. આજનો દિવસ સરસ તો છે જ. નહીં તો આ સાડી મેં કાંઈ પહેલી વાર પહેરી નથી. પણ.. આજના ગ્રહો જ મારા ફેવરમાં છે. આજે મંગળ વક્રી નહીં હોય.. ગુરુ કેન્દ્રમાં આવ્યો હશે. શનિની પનોતી ઊતરી ગઈ હશે અને રાહુ મિત્ર થઈ ગયો હશે . ખરેખર, આજે જો... જ્યોતિષીને ગ્રહ બતાવ્યા હોત તો.. આવું જ કહેત. અને મને પણ લાગે છે કે કેટલાક દિવસો ઘણા જ સારા હોય છે. માટે તો સવારથી એના શુકન મંડાયા છે. હજી તો આખો દિવસ બાકી છે . હજી કોણ જાણે કેટલુંય સારું થશે! અમારા

સાહેબ તો તરત જ પોતાની કેબિનમાં ગયા, અને હું પણ ખુશ થતી સાડીનો એક છેડો બ્લાઉઝમાં ખોસી બીજા છેડાને હાથ ઉપર સરકાવતી કેબિનનું બારણું સહેજ આંગળીથી ટકોરી અંદર પ્રવેશી. કેબિનમાં એકલા સાહેબ જ હતા અને હું જરા ખમચાઈ. એમણે તરત જ મને સામેની ખુરશી ઉપર બેસવા કહ્યું. હું ખુરશી ઉપર બેઠી. એમણે તરત જ મારી સામે જોયું. સાહેબ હસ્યા અને હું પણ હસી. પછી આગળ શું બોલવું તે કાંઈ સમજાયું નહીં એટલે સાડીના છેડાને વળ ચઢાવતી હું નીચે જોઈ રહી, ત્યાં જ સાહેબે કહ્યું: 'સપના, આજે તમે બહુ પ્રફુલ્લિત છો?' 'સર! હું હંમેશ પ્રફુલ્લિત જ હોઉં છું!' 'હા... તે ખરું જ.. હું તમને જોઉં છું જ.. આજે તો તમે ગુલાબનાં ફૂલ જેવાં લાગો છો!'

મને થયું કે આ કહેવા માટે સાહેબે મને અંદર બોલાવી છે આ તો એમણે બહાર જ કહી દીધું હતું. જો કે બીજી વખત સાંભળતી હોવા છતાં હું વધારે ખુશ થઈ, મને થયું સાહેબ આજે ખૂબ જ ખુશ થઈ ગયા લાગે છે. ત્યાં જ- 'અરે... સપના આજે તો પાછાં નારંગી સાડી-બ્લાઉઝ પહેર્યાં છે. અને ત્રણ લાલ ગુલાબ પણ લગાડ્યાં છે! એટલે તમે તો લાલ લાલ લાગો છો.'

'સાહેબ! એ લાલ રંગને લીધે જ હું લાલ લાગતી હોઈશ. ઘણીયે વાર એવું બને છે કે અમુક રંગ અમુકને વધારે શોભે છે તેમ હશે કદાચ.'

'હા... તમે રોજ આવો છો ને... ત્યારે હું જોઉં છું જ કે તમે દરેક સાડીમાં શોભો છો. વળી રોજ જુદા જુદા રંગની સાડી પહેરો છો.!'

'સાહેબ! મને કપડાંનો બહુ જ શૉખ છે.'

'પણ... અહીં બધી છોકરીઓ નોકરી કરે છે અને તમે પણ કરો છો. એ બધાંનાં મોઢાં કરતાં તમારું મોઢું બહુ જ ખુશ હું જોઉં છું, અને બીજી બધી છોકરીઓ બિચારી ફિક્કી લાગે છે. તમે ઑફિસમાં બસમાં આવો છો?'

'સાહેબ, આવતી વખતે બસમાં અને જતી વખતે મને ગાડી લેવા આવે છે!'

'તો પછી તમારે નોકરી કરવાની શું જરૂર છે?'

'સાહેબ, શૉખ માટે કરું છું!'

'એટલે જ મેં તમને કેબિનમાં બોલાવ્યાં છે. મારી પાસે એક છોકરો આવ્યો હતો. ગ્રેજ્યુએટ છે. એના ઘરમાં છ માણસો છે અને કોઈ જ કમાતું નથી. બિચારાં લગભગ ભૂખે મરે છે. આમ તો મારી પાસે જગ્યા નથી પણ મને થયું કે તમને પૈસાની જરૂર નથી, તેથી તમારી જગ્યાએ હું એને રાખવા માગું છું. એટલે તમારા મોજશૉખમાં વપરાતા પૈસાનો સદ્‌ઉપયોગ થાય અને એના કુટુંબનાં માણસોનું પેટ ભરાય. એટલે આજથી તમે નોકરી ઉપરથી છૂટાં છો.'

આ સાંભળતાં જ - બસમાંથી ઊતરતાં જ પગને લાગેલો વીજળીનો આંચકો મગજે અનુભવ્યો. જાણે કે મગજ વલોવાઈ ગયું! કદાચ મગજ હવે સ્થિર નહીં રહી શકે. એમ લાગ્યું -મગજે એનું સમતોલપણું ગુમાવવા માંડ્યું. અને મેં મારા બંને હાથ-આંખ અને કપાળ ઉપર દબાવી દીધા. અને હું લોથપોથ થઈ ખુરશીમાં ફસડાઈ પડી.

'હવે તમે જઈ શકો છો.'

સાંભળતાં જ ધીમે રહીને હું ટેબલનો ટેકો લઈ ખુરશી ઉપરથી ઊઠી. અને કેબિનમાંથી બહાર જાઉં છું. ત્યાં જ -

'આવજો...સપના! ક્યારેક આવતાં રહેજો.'

એના જવાબમાં બીજું કાંઈ ન સૂઝતાં રડતાં રડતાં જ સાહેબ સામે જોઈ મેં કહ્યું: 'સાહેબ, તમે મોઢા ઉપર જોયેલી પ્રફુલ્લતા હવે ક્યારેય નહીં જોઈ શકો. સાહેબ, તમે મારા મોઢા ઉપરની લાલાશ છીનવી રહ્યા છો! ખુશી લૂંટી રહ્યા છો. તમને વધુ શું કહું? કાંઈ નહીં.... ઈશ્વરને ગમ્યું એ ખરું, એમાં તમારો વાંક નથી, ચાલો જાઉં...'

'અરે.. અરે.. સપના! ઊભાં રહો.. પણ તમારે નોકરીની ક્યાં જરૂર છે?

'સાહેબ, પેલા ગરીબ છોકરાને નોકરીની જેટલી જરૂર છે એટલી જ મને પણ નોકરીની જરૂર છે.'

'અરે.. તમે તો રોજે રોજ નવી સાડીઓ પહેરો છો, ગાડીમાં ફરો છો..એને તો બિચારાને રોટલાનાં ફાંફાં છે.'

'સાહેબ, એને જેટલી રોટલાની જરૂર છે એટલી જ મારે આનંદની જરૂર છે. એ ખાધા વગર ભૂખે મરી જશે; હું આનંદ વગર નિસ્તેજ... ફિક્કી પડી જઈશ સાહેબ.'

'શું નોકરી કરો તો જ તમને આનંદ મળે છે?'

'હા.. સાહેબ.'

'સપના, તમે શું બોલો છો? મને જરાય સમજાતું નથી. ચાલો ત્યારે... બેસો, ખુરશી ઉપર. તમે મને એ સમજાવો કે નોકરીથી જ તમને આનંદ મળે છે અને નોકરી કર્યા વગર તમારો આનંદ લૂંટાઈ જશે!'

"જુઓ... સાહેબ, હું સંયુક્ત કુટુંબમાં રહું છું. મારાં લગ્ન થયે ત્રણ વર્ષ થયાં છે. અમારું કુટુંબ પૈસાપાત્ર એટલે મારે નોકરી કરવાની જરૂર નહીં. વળી લગ્ન કરીને આવી કે તરત જ તો મને નોકરી કરવાનો વિચાર જ નહોતો. પરણીને હું તો ખુશ થતી સાસરે આવી, ત્યાં બીજે જ દિવસથી સાસરિયાંની કટકટ શરૂ થઈ. સાસરામાં શરૂઆતના દિવસો હતા એટલે હું ખૂબ જ સરસ રીતે રોજ તૈયાર થતી. મને એમ કે હું ખૂબ સુંદર દેખાઉં. ત્યારે નણંદે કહેવા માંડ્યું : 'ભાભી, તમારાં આ નખરાં અહીં નહીં ચાલે હા.. અહીં તો સવારથી ચૂલે લાગી જાઓ.'

તેથી મેં સવારથી રસોડામાં જવા માંડ્યું. અને બધી રસોઈ મેં જ ઉપાડી લીધી. મને થયું કે ભણવામાં આટલી હોંશયારી મેં બતાવી છે તો પછી રસોઈમાં તો ઓછામાં ઓછી અક્કલ વાપરવાની છે. લાવને.. એ લોકોને સરસ રસોઈ કરીને જ બતાવું. તો પણ

સાસુજીએ કહેવા માંડ્યું : 'અરે... વહુ! આ તે તમે કાંઈ શાક બનાવ્યું છે, કાંઈ શાક બનાવ્યું છે... નર્યું તેલમાં તળેલું... અને દાળ તો મોંમાં પણ ન મુકાય એવી થઈ છે. માં પાસે રસોઈ શીખ્યાં છો કે નહીં કે પછી ઝાડની માફક ઊંચાં જ વધ્યાં છો.' બપોરે જરાક સૂવા જાઉં ત્યારે જેઠાણી કહે - 'એમ પાડાની માફક ઊંઘ ઊંઘ શું કરો છો? સાસરીમાં આમ રહેવાય મા-બાપે ઢોર બનાવી દીધાં છે!' આમ રોજ સવાર પડે કે મનમાં ફાળ પડતી. એમ થાય કે સવાર પાછી ક્યાં આવે છે? દિવસ ઊગે જ નહીં તો કેવું સારું બસ.. વર્ષો સુધી રાત જ લંબાય તો કેમ? પણ.. સૂરજ મારું થોડું જ માનવાનો છે? એણે તો મારી જરાયે પરવા કર્યા વગર ઊગવાનું ચાલુ જ રાખ્યું અને આથમવાનું પણ... છેવટે મને થયું - હવે મારું કોઈ પાસે કાંઈ જ ચાલવાનું નથી. દુનિયા કદી બદલાઈ નથી પણ મારે પ્રયત્ન કરીને મારી જિંદગી બદલવી પડશે. અને મેં નોકરી લઈ લીધી. શરૂઆતમાં બધાં ખૂબ જ ચિઢાયાં અને છૂટાછેડા સુધી વાત ચાલી, પણ... મેં તો જરા પણ મચક આપી નહીં. મને થયું 'રોજની કટકટ કરતાં છૂટાછેડાય સારા છે' પણ પછી... દૂધને ગરમ કરીએ ત્યારે ઊભરો આવી જાય છે અને તાપ ઉપરથી ઉતારી લેતાં જેમ ઊભરો બેસી જાય છે એમ જ બધાંનું થયું. અને બધાએ મને-કમને પણ છૂટાછેડા લીધા વગર નોકરી કરવા દીધી.!

'બસ, પછી તો નોકરી ચાલુ કરતાં જ પહેલે મહિનેથી જ મેં પહેલી તારીખની રાહ જોવા માંડી. પહેલી તારીખ આવી અને હું પ્રફુલ્લિત થઈ ગઈ. હાથમાં બે હજાર રૂપિયા આવ્યા. પગાર લઈ સીધી હું સાડીઓની દુકાને ગઈ. રૂ. ૫૦૦-૫૦૦ની ત્રણ સાડીઓ લઈ લીધી સાસુ-જેઠાણી અને નણંદ માટે. કાપડની દુકાને જઈ અઢીસો - અઢીસો રૂપિયાનું બે ઝભ્ભાનું કાપડ લીધું - એક સસરા માટે અને બીજું જેઠ માટે. અને દરેકનાં જુદી-જુદી પ્રેઝન્ટ આપવાનાં પૅકેટ બનાવડાવ્યાં. અને પાંચ પૅકેટ લઈ હું ઘેર આવી. બધાંને નીચા નમી પગે લાગી દરેકને પૅકેટ આપ્યું. બધાંને કહ્યું, 'મારા પહેલા પગારમાંથી તમને સૌને પ્રેમભરી ભેટ.' બધાં તો મને બાઝી જ પડ્યાં અને ગદ્ગદિત થઈ ગયાં. બધાંને થયું : 'વહુ કેવી લાગણીશીલ છે? પહેલો પગાર આવતાં પોતાને માટે કાંઈ જ ન લીધું . બધું આપણે માટે જ લઈ આવી. કેટલી સંસ્કારી નિખાલસ છોકરી છે!'

બસ, અને તે દિવસથી મારું મોઢું પ્રફુલ્લિત છે અને હજી પણ રહ્યું છે. મેં હજી પણ એ ક્રમ ચાલુ જ રાખ્યો છે. દરેક મહિને કાંઈ ને કાંઈ બધા માટે લઈ આવું છું, અને નીચા વળી પગે લાગી આપું છું. બધા, એટલે મારા ઉપર ખુશ રહે છે."

સાહેબે ખુશી વ્યક્ત કરતાં કહ્યું : 'આ તો કેટલું બધું સારું. સાસરિયાંની કટકટ જ નહીં .'

'હા.. અને બધાં એટલાં બધાં મારા ઉપર ખુશ છે. ઘરમાં પણ એટલો બધો આનંદ રહે છે! બસ.. પછી જીવનમાં આપણને

(અનુસંધાન પૃ.૯૮૭)

પ્રસંગપરાગ

સહજ બુદ્ધિનો મહિમા

વિનોદ અધ્વર્યુ

વિજ્ઞાન - શિક્ષક રામભાઈ સાહેબ કહેતા કે બહુ બુદ્ધિ ચલાવવામાં સહજબુદ્ધિ વિસરી જવાય છે એટલે ખોટા અટવાઈ જઈએ છીએ. એનો પ્રત્યક્ષ પાઠ વિજ્ઞાનવર્ગમાં મળી ગયો.

સાહેબે વર્ગસમક્ષ ટેબલ પર સ્પિરિટ લૅમ્પ સળગાવ્યો. પછી ચેલેન્જ કરતા હોય તેમ કહ્યું, 'આને બુઝાવી આપો !' શું હશે? સાહેબે શી કરામત કરી હશે ? અમે સૌ વિમાસણમાં પડ્યા. પછી અનેક ઉપાયો સૂચવવા માંડ્યા - અઘરા અઘરા વિજ્ઞાનવર્ગમાં શોભે એવા - 'દીવાને શૂન્યાવકાશમાં મૂકો' 'કાર્બન ડાયોક્સાઈડ છાંટો' 'મોટા પાત્રમાં મૂકી પાત્ર ઢાંકી દો'... સૂચનો શમ્યાં એટલે સાહેબે કહ્યું, 'સહેલામાં સહેલી રીત આ' તેમણે ફૂંક મારી ને દીવો ઓલવાઈ ગયો ! વર્ગમાં ચહલપહલ. 'આ તો થાય' 'અમનેય આવડતું હતું' - કાકાનો ઉત્તર " તમને એમ ન કરવાનું ક્યાં કહ્યું હતું ? પણ તમે વૈજ્ઞાનિક માથાકૂટોમાં પડ્યા ને સાદીસીધી વાત વિસરી ગયા! વિજ્ઞાનમાં પહેલી જરૂર સહજબુદ્ધિની."

બીજો પ્રસંગ : વિશાળ અને પગથિયાંવાળા વિજ્ઞાનખંડમાં અમે દાખલ થયા. વર્ગ શરૂ થવાનો સમય થઈ ગયેલો પણ સાહેબ હજી આવેલા નહીં. આજના પાઠની પૂર્વતૈયારી તરીકે મોટા ટેબલ પર કંઈક કમઠાણ ગોઠવાયલું - ચક્રો - સળિયા - ખીલાની વિચિત્ર કરામત, મહીં નાનાં રમકડાં પણ ઝૂલે. સાહેબની ગેરહાજરી એટલે અડપલાં સૂઝે. એક જણે ટેબલ પાસે જઈ જોવા માંડ્યું ને જોતાં જોતાં કમઠાણથી સ્હેજ દૂર પડેલું એક ઢીંગલું ઉપાડ્યું. ત્યાં તો શું થયું તે બધું કમઠાણ કડડભૂસ, ને તે જ વખતે સાહેબને આવતા જોઈ પેલો કોઈ ખાલી જગા પર ગુપચુપ ગોઠવાઈ ગયો.

સાહેબ આવ્યા, કમઠાણ વિખરાયેલું જોયું, આખા વર્ગ પર નજર ફેરવી. પ્રશ્ન ગાજ્યો : 'કોણે કરી આ ભાંગફોડ?'

બધા ચૂપ. સાહેબે બે જણને પકડ્યા, 'આમ આવો' -

'સાહેબ અમે -' 'આમ આવો.' ગયા. 'આ બતાવું તેમ ગોઠવી દો.' બધું પાછું ગોઠવાઈ ગયું ! ત્રીજાને બોલાવ્યો 'પેલો ઢીંગલો લાવ.' પેલાએ ઢીંગલો આપ્યો, ત્યાં વળી બધું તૂટી પડ્યું. આ બે ત્રણ વખત થયા પછી ડઘાઈ ગયેલા વર્ગને જોઈ સાહેબ હસી પડ્યા. રહસ્ય સમજાવ્યું ! 'આ કમઠાણ લોહચુંબકત્વને કારણે રચાય છે. ઢીંગલો ઉપાડો એટલે નીચેની સ્વીચ ઊંચી થઈ જાય. વીજળી પ્રવાહ અટકી જાય એટલે ચુંબકત્વ જતું રહે ને બધું તૂટી પડે. આને કહેવાય ઇલેક્ટ્રોમેગ્નેટ ! - પછી સાહેબે દસ જ મિનિટમાં સિદ્ધાંત સમજાવ્યો, રમકડાં ગોઠવાવ્યાં - ને વર્ગને વહેલો છોડી મૂક્યો. પણ એ અર્ધા કલાકમાં જે અમે શીખ્યા તે હજી યાદ છે.

પરીક્ષાઓ આવી ને ગઈ પણ આ વિદ્યા કાયમની બની ગઈ.

હજીય પુસ્તકિયા જ્ઞાન-ચર્ચાનું વંધ્યત્વ જોતાં જે પેલો છાણનો પોદળો યાદ આવે છે ને રામભાઈ કાકા બોલતા સંભળાય છે. "સો ચર્ચા કરતાં એક કામ વધુ મૂલ્યવાન." □

विश्वस्थापत्यनां सीमाचिह्नो

સિડની ઑપેરા હાઉસ

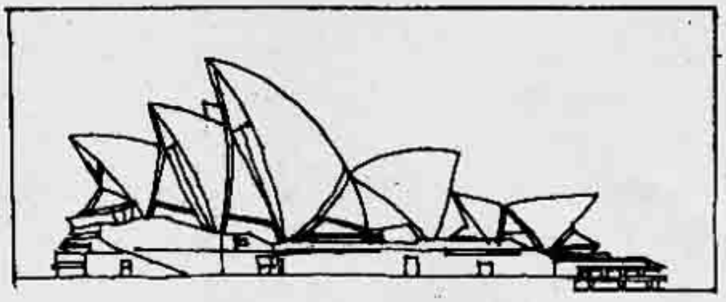
હેમન્ત વાળા

સન ૧૯૫૧માં ઓસ્ટ્રેલિયાના સિડની શહેરના ઑપેરા હાઉસની ડીઝાઈન માટે એક આંતર-રાષ્ટ્રિય સ્પર્ધા યોજાઈ હતી. આ સ્પર્ધામાં ડેનીશ સ્થાપિત શ્રી જોર્ન ઉત્ઝોનની ડિઝાઈન પસંદ પામી. તેણે સૂચવેલી ઑપેરા હાઉસની રચના નવીનતમ હોવા ઉપરાંત નયનરમ્ય પણ હતી. પરંતુ તે રચના એટલી જટીલ હતી કે તેના પર ઇજનેરો તથા તે વખતના કમ્પ્યુટર પારંગતોની એક ટીમે સતત છ વર્ષ કામ કર્યું ત્યાર બાદ તેનું બાંધકામ સન ૧૯૫૯માં શરૂ થઈ શક્યું . અર્વાચીન વિશ્વની એક અજાયબી તરીકે લેખાતું આ મકાન પછીનાં ૧૪ વર્ષ બાદ સન ૧૯૭૩માં પૂરું થયું. અને તેમાં વિશ્વનાં સૌથી વિશાળ ૧૦૫૦૦ પાઈપવાળા ઑર્ગનની મદદથી સૌપ્રથમ સંગીતનો જલસો આયોજાયો. તર્કબદ્ધ આયોજના હોવા છતાં તેના બાંધકામમાં અનિચ્છનીય ઢીલ તો થઈ પણ જ્યારે ઓપેરા હાઉસ બંધાઈ ગયું ત્યારે તે સમગ્ર વિશ્વમાં સ્થાપત્ય ઉલ્લેખનીય નમૂના તરીકે માન્ય થવા ઉપરાંત વિશ્વના ઇજનેરી ક્ષેત્રનું પણ સીમા-ચિહ્ન ગણાયું.

સીડની શહેરના સૌથી અગત્યના સ્થાને દરિયા કિનારે બનાવાયેલ આ ઓપેરા તેના આવા સ્થાનને કારણે વધારે આકર્ષક લાગે છે. દરિયામાં બહાર નીકળતી તથા ત્રણ બાજુ પાણી વડે ઘેરાયેલી જગ્યા પર બનાવાયેલ આ મકાનના વિવિધ ભાગોમાંથી દરિયાની ઝાંખી તો થાય છે જ પણ સાથે સાથે સિડની શહેરમાં દરિયાઈ માર્ગે પ્રવેશતાં સૌપ્રથમ તે દેખાય છે.

આ ઓપેરા હાઉસમાં ચાર મુખ્ય હૉલ છે : પ્રથમ, ૧૫૪૭ પ્રેક્ષકોની ક્ષમતાવાળું ઓપેરા થિયેટર ; બીજું, જેમાં સ્ટેજની ચારે બાજુ કુલ ૨૬૭૯ પ્રેક્ષકો બેસી શકે તેવો કન્સર્ટ હૉલ, ત્રીજું પ્લે હાઉસ ; તથા ચોથું નાટક માટેનું થિએટર. તે ઉપરાંત આ મકાનમાં પુસ્તકાલય, પ્રદર્શન કક્ષ તથા બે મુખ્ય રેસ્ટોરાં સમાવાયાં છે. હોડીના શઢ જેવા આકારના છાપરાવાળું આ મકાન જમીન પર વિશાળ ક્ષેત્રમાં ફેલાયું છે. અને તેનું સૌથી ઊંચું છાપરું દરિયાથી ૬૪.૭ મીટર એટલે ૨૭૫ ફુટ ઉપર ઊઠેલ છે. આમ આશરે ૨૨ માળના મકાન જેટલા ઊંચા ઓપેરા હાઉસમાં અવાજના યોગ્ય નિયમન માટે પણ વિશિષ્ટ રચનાઓ કરાઈ છે.

આ ઑપેરા હાઉસમાં શઢ આકારનાં છાપરાં શરૂઆતની ડિઝાઈન પ્રમાણે પ્રી.સ્ટ્રેસ્ટ કૉન્ક્રિટમાંથી બનાવવાનાં હતાં; જેમાં આવતા સળિયાને પહેલેથી જ તાણમાં રાખવાની યોજના હતી. તે વખતના કમ્પ્યૂટર પરના અભ્યાસ પરથી આ પ્રકારની

રચનામાં કંઈક જોખમ જણાતા ઇજનેરો દ્વારા ફેરફાર સૂચવાયેલા. પાછળથી છાપરાંની રચના પ્રીકાસ્ટ કૉન્ક્રિટના નિર્ધારીત ચોસલાંઓમાંથી કેબલ ખેંચીને કરાઈ હતી. આ છાપરાં પર ખાસ આકારની એક મીલિયનથી પણ વધારે સફેદ તથા ક્રિમ રંગની માટીની લાદીઓ જડાઈ છે. છાપરાં પર સ્વીડનથી ખાસ મંગાવાયેલ આ લાદીઓ જડતાં પહેલાં તેને જમીન પર ગોઠવીને જરૂરી આકાર મુજબ ચકાસી લેવાઈ હતી. આમ પણ આ મકાનનાં બાંધકામ માટે સમગ્ર વિશ્વમાંથી વિવિધ સામગ્રી મંગાવાઈ હતી. આ મકાનનાં છાપરાંની રચના માટે પણ જેને સ્થળ પર લાવવા ૩૦-૩૦ ટ્રકોની જરૂર પડી હોય તેવી ૩ ક્રેન ફ્રાંસથી મંગાવાઈ હતી. આ મકાનની દીવાલો તથા છતની રચનામાં ફ્રાંસથી જ મંગાવાયેલ વળાંકાકાર બે પડવાળા લેમિનેટેડ કાચ વપરાયા છે. આમ આ મકાનની વિશિષ્ટ રચનાને કારણે પરદેશથી બાંધકામની સામગ્રી મંગાવવા ઉપરાંત ઓસ્ટ્રેલિયામાં પણ વિવિધ સાધનો વિકસાવવાં પડ્યાં હતાં અને કારીગરોને ખાસ તાલીમ આપવી પડી હતી.

સ્થપતિના આ મકાન માટેના સ્વપ્નને સાકાર કરતાં અખૂટ નાણાં ઉપરાંત કેટલાય માનવીય કલાકો ખર્ચાયા હતા. આ ખર્ચના અંતે જે પરિણામ ઉદ્ભવ્યું તે જોઈને તેની પાછળ થયેલ ખર્ચ દીપી ઊઠ્યો. ભારતમાં દિલ્હીમાં બનાવાયેલ બહાઈ મંદિરની રચના પાછળ આ સિડનીના ઑપેરા હાઉસની પ્રેરણા છે. □

અનુસંધાન] ધ્યાનકથા [પૃ.૬૮૩

"ના, ઘોંઘાટમાં ઊંડા ઊતર્યા વગર ક્યારેય પણ સા..રે..ગ..મ..ના સૂરો પકડી શકાતા નથી. અને બીજી વાત એ છે કે બહારના ઘોંઘાટ કરતાં તો આપણા અચેતન મનનો ઘોંઘાટ અનેકગણો મોટો છે. જે તમે ક્યારેય પણ સાંભળી શકતા નથી."

"તો અમે અમારા અચેતન મનના ઘોંઘાટને કેમ નહીં સાંભળી શકતા હોઈએ?" વળી કોઈકે પૂછ્યું.

ને બજુવા બોલ્યા : 'મિત્રો, જીવનની કરુણતા જ આ છે - જે ઘોંઘાટને તમે ત્રણે ક્ષણે જીવા રહ્યા છો, એને જ તો તમે સાંભળી શકતા નથી!!'

ત્યાં વળી એક ડોઢ ડાહ્યા માણસે બજુવાને સૂચન કર્યું : 'આપે આપના આ મકાનનું નામ 'ધ્યાનનિવાસ' રાખવાને બદલે આપના નામ ઉપરથી જ મકાનનું નામ રાખ્યું હોત તો...'

'મેં મારા મકાનનું નામ શું રાખ્યું છે, ને શું નથી રાખ્યું એવી ચિંતા કરવાની તમારે લોકોએ કાંઈ જરૂર ખરી? ને બજુવાએ માર્મિક રીતે સાચી વાત કરતાં ઉમેર્યું : અહીં હું રહેતો નથી માત્ર 'ધ્યાન' જ રહે છે; પછી હું મારું નામ કઈ રીતે રાખું? □

સંગીતશાસ્ત્ર - ૧૯

ડૉ. હસુ યાજ્ઞિક

રાગનું સ્વરૂપ : થાટ અને જાતિ

રાગનું લક્ષણ દર્શાવતાં 'ચતુર્દંડિપ્રકાશિકા' 'રંજયંતિ મનાંસિ ઇતિ રાગ'-'મનનું જે રંજન કરે તે રાગ' - એમ દર્શાવીને રાગનાં મુખ્ય દશ લક્ષણોમાં, રાગમાં શુદ્ધ કે કોમળ જે સ્વરો પ્રયોજાય છે તેની રાગસંદર્ભની લાક્ષણિતા દર્શાવી. ૧. ગ્રહ, ૨.અંશ, ૩.ન્યાસ, ૪.તાર, ૫.મંદ, ૬.અપન્યાસ, ૭.સંન્યાસ, ૮.વિન્યાસ, ૯.બહુત્વ અને ૧૦.અલ્પત્વની ચર્ચા કરે છે.

રાગના સ્વરૂપને બાંધવામાં સપ્તકના જે જે સ્વરો પ્રયોજાય છે તે બધા જ સ્વરો કંઈ રાગમાં સમાનરૂપે ને સમાનભાગે કે સમભાગે પ્રયોજાતા નથી, પરંતુ નિશ્ચિત એવા ધારાધોરણ કે નિયમે અને નિશ્ચિત એવા પ્રમાણભાને પ્રયોજાય છે. આવા સ્વરોની શ્રુતિ પણ સંબંધિત રાગ પ્રમાણે અલ્પ રીતે ઊંચી કે નીચી હોય છે. આ દૃષ્ટિએ રાગ એ સ્વરોના સંયોજનનું પરિણામ છે માત્ર સંમિશ્રણનું જ નહીં. જેમ એકથી વિશેષ પ્રમાણનાં તત્ત્વો - રસાયણો અમુક નિશ્ચિત પ્રમાણમાં સંયોજન પામે ત્યારે જ રાસાયણિક પ્રક્રિયા દ્વારા નવા જુદા જ એવા રસાયણનો જન્મ થાય છે, તેમ કોઈ પણ રાગ બનવા માટે તેના ઘટકરૂપ સ્વરનું અન્ય સ્વરો સાથેનો વિનિયોગ આવા સ્વરના વપરાશનું પ્રમાણ પણ સુનિશ્ચિત હોય છે. સા,રે,ગ;પ,ધ એ પાંચ સ્વરોનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરવાથી કંઈ રાગ ભુપાલી ન થાય. આ જ સ્વરોના ભિન્ન સંયોજને રાગ ભુપાલી થાય, દેશકાર થાય અને પહાડી પણ થાય. સ્વરો એક જ છે. પરંતુ તે સ્વરોસ્વરોનો અન્ય સ્વરો સાથેનો પારસ્પરિક સંબંધ અને તે પાંચ સ્વરો પૈકી પ્રત્યેક સ્વરના વિનિયોગનું પ્રમાણ જુદું જુદું છે. આમ ઘટક અંશો સમાન હોય પરંતુ એ ઘટક અંશોનું પ્રમાણ ભિન્ન હોય. બે પ્રમાણમાં હાઈડ્રોજન અને એક પ્રમાણમાં ઓક્સિજન મળે તો જ એમાંથી જળ બને. જો આ પ્રમાણ ન જળવાય તો પરિણામ કંઈ જુદું જ આવે. સ્વરોનું પ્રમાણ પણ એટલી જ વૈજ્ઞાનિક પ્રમાણભાનની ચોકસાઈવાળું હોય છે.

સામાન્ય માન્યતા એવી હોય છે કે, વિજ્ઞાન અને કલા તાત્ત્વિક રીતે ભિન્ન છે. વિજ્ઞાનમાં કાર્યકારણ સ્પષ્ટ કરી શકાય. એનાં ઘટકો અને ઘટકોનું પ્રમાણ સુનિશ્ચિત અને ચોક્કસ હોય.કલામાં કાર્ય-કારણ પ્રગટ ન હોય અને નિયમો ચુસ્ત ન હોય. આવી માન્યતામાં પાયાની ભૂલ છે. કોઈ પણ કલા કંઈ કાર્યકારણ અને નિશ્ચિત પરિણામ માટે પ્રમાણભાનમાં પ્રમાદ કરી જ ન શકે. કલાનું જગત જુદું જ છે. નિયતિકૃત નિયમથી રહિત છે, એ સાચું પરંતુ કલાને પોતાના નિયમો છે, બંધનો છે ને એ પાળવા જ પડે. ન પાળે તો ધાર્યું પરિણામ ન મળે. આ કાર્યકારણ અને પરિમાણના નિયમો કલામાં પણ ભૌતિક વિજ્ઞાન અને રસાયણશાસ્ત્ર જેટલા જ સુનિશ્ચિત હોય છે. પરંતુ ખુદ સફળ કલાકાર પોતે જ એ નિયમને અપ્રજ્ઞાતપણે જ અનુસરે છે, પ્રગટપણે પોતે જાણતો ન હોય તો પણ કલા એ ચાહે ચિત્ર હોય, નૃત્ય હોય, શિલ્પ-સ્થાપત્ય હોય, સંગીત કે સાહિત્ય હોય; ઘટકના સંયોજનમાં સ્વરૂપ અને પ્રમાણને જાળવ્યા વગર કલાપદાર્થ સર્જી જ ન શકે. સહિત્ય કે સંગીત જેવી કલા જ નહીં, પરંતુ વ્યવહારમાં બોલાતી ભાષાના ઉચ્ચારનો જ વિચાર કરો. સ્વરભાર બદલાય કે અર્થનો જુદો અર્થ થાય. જામનગરને જામન ગર એમ બોલાય, ઉચ્ચારાય તો? 'શું મેં કર્યું' જેવાં વાક્યોમાં સ્વરભાર બદલાય, કાકુનો પ્રયોગ થાય તો એ જ વાક્યના અર્થમાં કેટલું પરિવર્તન થાય છે. અક્ષરમેળ, રૂપમેળ અને માત્રામેળ છંદો છે, તેના લઘુગુરુ છે તે શું છે? આ બધા પર વિચાર કરશો તો આપોઆપ સમજાશે કે વિજ્ઞાન જેટલા જ ચુસ્ત નિયમો ઉચ્ચારાતી ભાષાબોલીમાં પણ છે અને માત્ર બે અક્ષરોના યથેચ્છ પ્રમાણના મિશ્રણથી નહીં પરંતુ નિશ્ચિત પ્રમાણના સંયોજનથી જ લયયુક્ત સાર્થ શબ્દ બને છે. આ રીતે વાણી પોતે જ નિશ્ચિત પ્રમાણના સંમિશ્રણે સિદ્ધ થતાં સંયોજનનું પરિણામ છે. જે ભેદ ભૌતિક અને રાસાયણિક સંયોજનો વચ્ચે છે, તે ભેદ વાણી અને સંગીતમાં પ્રયોજાતા શબ્દ અને સ્વરનાં મિશ્રણ અને સંયોજન પરત્વે છે. વાણીમાં અક્ષરોનાં અને સંગીતમાં સ્વરોનાં સંયોજનો હોય, સંમિશ્રણો નહીં. અને બાહ્ય દૃષ્ટિએ જે ભૌતિક મિશ્રણો લાગે તે કારગત તો થાય એના પ્રમાણભાન સાથેના સંમિશ્રિત સંયોજને. ઔષધો એનું ઉદાહરણ છે. ત્રિફળા કે ત્રિકટુ બાહ્ય દૃષ્ટિએ તો ભૌતિક મિશ્રણો છે, પરંતુ એનું સુનિશ્ચિત પ્રમાણ રાસાયણિક સંયોજન બનીને ઔષધ બને છે. ગોખરુ વગેરેના ઔષધને આથી જ તો રસાયણચૂર્ણ કહે છે.

રાસાયણિક પ્રક્રિયામાં જેમ કેટલાંક દ્રવ્યો, પદાર્થો, તત્ત્વો એવાં હોય છે જે પ્રગટરૂપમાં એ સંયોજનના ઘટક અંશો નથી પરંતુ અન્ય રસાયણો-તત્ત્વો-પદાર્થોના પારસ્પરિક સંયોજનોમાં સહાયક એવા એજન્ટ છે. સંગીતમાં પણ કેટલાક સ્વરો કેટલાક રાગમાં આવા સહાયક કે ટેકણરૂપ હોય. એનો પ્રગટ કોઈ ઉપયોગ ન હોય. એ સ્વર પોતે સ્વર તરીકે ન આવે. સ્વતંત્ર રીતે એનું અસ્તિત્વ ન હોય. એ પ્રગટ કે મુખર ન હોય. પરંતુ એ સ્વર વર્જ્ય કર્યે ન ચાલે. એનો ઉપયોગ તો થાય જ. અને એ ભલે માત્ર ટેકણરૂપ હોય, આધારરૂપ હોય, પણ સ્વર લેવો તો પડે જ. એ સ્વરની શ્રુતિ ભળે ત્યારે જ બીજો સ્વર ઉઠાવ પામે. આનું સારામાં સારું ઉદાહરણ : ગુજરાતી લોકગીતો, વિશેષતઃ લગ્નગીતોમાં પ્રયોજાતો રાગ ધાની

છે. એનું સ્વર-બંધારણ રાગ ભીમપલાસીની જેમ નિ સાગમપનિ જ છે. અને અવરોહે રે-ધ છે. પરંતુ ભીમપલાસીમાં અવરોહનો 'રે' મુખરિત કે પ્રગટ છે. અને 'મગરેસા'માં પરિણમે છે. ધાનીમાં આવો મુખરિત કે પ્રગટ 'રે' નથી પરંતુ એને વારંવાર ઓળંગીને ચાલ્યા જાવ એ ન ચાલે. એનું અસ્તિત્વ છે જ અને તે 'ગરેનિસા' જેવા અંગમાં. કોમળ ગાંધારથી સીધા ષડજ પર જતાં ગસા થાય અને માલકૌંસાદિની હદમાં આવે. એમાં 'રે' માત્ર ટેકણરૂપે લો, ને એનું પૂરું વ્યક્તિત્વ છતું ન થાય એ માટે જ એના પછી સીધા અવરોહ ક્રમે ષડજ લેવાને બદલે એને કોમળ નિષાદ સાથે જોડીને પછી જ ષડજ પર જાવ, અર્થાત્ 'ગરેનિસા' કરો ત્યારે જ ધાની ધાની બને છે. આવું બીજું ઉદાહરણ રાગ કાદરમાં ગાંધાર પ્રયોગનું છે. એમાં ગ વર્જ્ય જેવો જ છે. પ્રગટ રીતે ન લો, વર્જ્ય માનો તો ચાલે. પરંતુ એની શ્રુતિનો ઉપયોગ તો કરવો જ પડે.

રાગના બંધારણમાં એના ઘટક અંગ તરીકે જે જે સ્વરો છે તેના સ્વરૂપ અને તેના ઉપયોગના પ્રમાણને લક્ષમાં લઈને રાગમાં પ્રયોજાતા સ્વરોના ઉપયોગના દશ પ્રકારો છે. આને રાગનાં દશ લક્ષણો એમ કહી ન શકાય. હકીકતે તો રાગમાં પ્રયોજાતો મુખ્ય ઘટક તે તેના સ્વર અને એનું બંધારણ, એ સ્વરોના અર્થાત્ રાગપ્રયુક્ત બંધારણ કે ઘટકરૂપ એવા સ્વરોનાં જ આ લક્ષણ અને એના દશ પ્રકાર છે.

જે રાગના આરંભમાં જે સ્વર લેવાય તે સ્વરને તે રાગનો ગ્રહ-સ્વર કહેવાય. આમ તો ષડજ એ સાર્વત્રિક રીતે ગ્રહ સ્વર છે. કોઈ પણ રચનાનો આરંભ એનો આધાર લઈને થઈ શકે. પરંતુ બધી જ રચના અને એ રચનાના વચ્ચેના ટુકડાઓ - સ્વર એકમો જો ગ્રહ સ્વરૂપે ષડજથી જ શરૂ કરવામાં આવે તો રચના એકવિધ થઈ જાય અને રચનામાં તો સ્વરએકમોનો પણ ક્રમશઃ આરોહ થાય અને અવરોહ થાય આથી બધાં જ આવર્તનોનાં આરંભ ષડજથી ન થાય. આગળ જેટલું ચડ્યા કે ઊતર્યા એને આધાર બનાવીને જ ચડવા કે ઊતરવાનું હોય છે. ગાંધાર સુધી પહોંચ્યા પછી આગળ વધવાનું હોય તો હવે મંદ્રના સ્વરોને છોડીને આગળ જવું પડે. આ રીતે જ્યારે નવાં આવર્તન આવે, ભાવાનુસારી વળાંક સિદ્ધ કરવાનાં થાય ત્યારે એવો સ્વર લેવાય જે તે રાગને, જે ભાવ સિદ્ધ કરવો છે તે ભાવને કરવા માટે અનુકૂળ હોય. જે રાગમાં આ રીતે રચનાનો આરંભ કે તેનાં નવાં આવર્તન કે ભાવાનુસારી વળાંકનો આરંભ જે સ્વરનો આધાર લઈને કરવામાં આવે તેને ગ્રહ સ્વર કહે છે. સામાન્ય રીતે તો રાગના વાદિ-સંવાદી જે સ્વરનું રાગમાં બહુત્વ છે તે સ્વર અને ષડજ ગ્રહ સ્વર બની શકે છે. પરંતુ તે સિવાયના પણ સ્વરો હોય છે. જેથી તે રાગની મોટા ભાગની રચનાઓમાં આરંભ થતો હોય છે. મંદ્ર, મધ્ય કે તારના કોઈ ખાસ સ્વરથી જ એક જ રાગની મોટા ભાગની રચનાઓ આરંભાતી જોવા મળશે. રાગનું સ્વરૂપ મંદ્રના સ્વરોનું છે, મધ્યમાં જ એ વિશેષ પ્રગટે છે કે એનું ચલન તાર સપ્તકમાં છે - એ બધાંને આધારે આ ગ્રહસ્વર નિશ્ચિત થયેલો હોય છે. કોઈ રાગમાં આ સ્થાન રીષભનું, કોઈમાં ગાંધારનું તો કોઈમાં મધ્યમને મળતું જોઈ શકાય છે.

અંશસ્વર એટલે જે સ્વર કોઈ રાગમાં બીજા સ્વરોને મુકાબલે વિશેષ લેવામાં આવલે છે તે સ્વર. આ સ્વર એટલે રાગનો વાદી સ્વર. એને જીવસ્વર પણ કહેવાય. આવા વાદીને રાજાની ઉપમા અપાય છે.

કોઈ રચનાનો આરંભ, એનાં નવાં આવર્તનનો આરંભ, સ્થાયી કે અંતરાનો આરંભ કોઈ નિશ્ચિત એવા ગ્રહ સ્વરથી થાય છે. તેમ આવી રચના જ્યાં પૂરી થાય તે છેલ્લો સ્વર પણ મહત્ત્વનો છે. ટૂંકીવાર્તામાં અંતનું મહત્ત્વ છે. એમાં ચોટ જોઈએ. અશ્વદોડમાં આ અંત જ મુખ્ય છે. બીજી સ્પર્ધામાં પણ અને એથી તો It is the start, that counts એમ કહેવાય છે. જીતનો આધાર કેવો આરંભ થાય છે, તેના પર છે. દોડનારનો આરંભમાં પગ લથડ્યો, ગતિ ન મળી તો ગયો. સંગીતમાં આ તથ્ય છે. એક ભાવને ઘૂંટીને એને આત્મસાત્ કરાવવાનો છે, એની તૃપ્તિ કરાવવાની છે. આથી આવું આવર્તન અને એનું છેલ્લું એકમ પૂરું થાય ત્યારે એના છેલ્લા સ્વરથી બધું અંકે કરવાનું છે. આ છેલ્લો સ્વર જ્યાં એકમ - આવર્તન પૂરાં થાય એ ન્યાસ સ્વર. ન્યાસ એટલે મૂકવું. બધા સ્વરો પ્રયોજી છેલ્લે એને ગાંઠ વાળી, અંકે કરી પૂર્ણતાએ લાવવું છે. એ પછી જ હવે બીજું નવું આવર્તન, નવો ચડાવ કે ઉતાર, ભાવની નવી ભરતીનો આરંભ થશે. હસ્તિપાદે સમસ્તં એમ કહેવાય છે. સ્વરોમાં આવો ષડજ છે. કોઈ પણ ટુકડો ષડજ પર પૂરો થાય. આથી ગ્રહસ્વરની જેમ ષડજ સાહજિક કે સાર્વત્રિક ન્યાસ સ્વર છે. પરંતુ બધી જ રચના, એનાં બધાં જ આવર્તનો માત્ર ષડજ પર જ પૂરાં થાય તો રચના એકવિધ બની જાય. આથી ષડજ સિવાયના સ્વરો પર પણ વખતોવખત ન્યાસ થવો જોઈએ. આ રીતે દરેક રાગનાં સ્વરૂપ ભિન્ન એવો પણ ન્યાસ સ્વર હોઈ શકે.

તારસ્વર એટલે રાગના સ્વરચલનનું અંતિમ બિન્દુ. દરેક રાગ 'સા' થી 'સાં' નથી હોતા. કોઈક મંદ્ર થી આરંભાય અને મધ્ય સુધી જ પહોંચે. વિશેષ મંદ્રમાં જ રહે. આવા પીલૂ-પહાડી જેવા રાગ એટલે તો મધ્યમને 'સા' કરીને ગવાય છે. આવા રાગોમાં મંદ્ર મધ્યમ કે પંચમથી મધ્ય સપ્તકના મધ્યમ કે પંચમ સુધીના સ્વર સપ્તકમાં વિહરતા હોય છે. લોકગીતો આ રીતે મંદ્ર ધૈવતથી મધ્ય ધૈવતનો વિસ્તાર ધરાવતા હોય છે. પરંતુ એનો આરંભ ઊંચેથી થતો હોય છે. જેથી વિશેષ નીચે જઈ શકાય. આવા રાગમાં ખરેખર તારસ્વર નથી. પરંતુ એનો જે અંતિમ સ્વર છે, તે તે રાગનો તારસ્વર કહેવાય. 'મ' નો 'સા' થાય તો આ સ્થાન સામાન્ય તારસપ્તકના 'સાં' પર જ આવશે. પરંતુ કેટલાક રાગ એવા છે જેનું ચલન મંદ્રમાં નહિવત્ છે અને મધ્યમાં પૂર્વાર્ધમાં અલ્પ છે. આવા રાગમાં તારસપ્તકના 'મ' સુધી પહોંચવાનું હોય છે. રાગ અડાણાનો તો આરંભ જ બહુધા રેંસાંરેંનિસાંધનિપ થી થતો હોય છે. 'રેં' જ એના ગ્રહસ્વર જેવો છે.

આવા ઉત્તરાંગ પ્રધાન રાગમાં તારનો મધ્યમ એના તારનો અંતિમ તબક્કો છે. આમ રાગમાં પ્રયોજાતા સ્વરના પ્રકારની દૃષ્ટિએ તાર સ્વર એટલે તે રાગનો અંતિમ સ્વર - મુકામ. બહાર જેવા રાગમાં તારનો મધ્યમ એનો સાહજિક તાર સ્વર છે.

કેટલાક ગાયકો તારનાં મધ્યમથી પણ આગળ વધી અનુતારના ષડજ સુધી પહોંચે છે. જેનો સ્વર આરંભથી જ પ્રમાણમાં ઊંચો હોય અને અનુતારને આંબવા મથે તો સ્વર એટલો તીણો થાય કે મધુરતા ગુમાવે. પરવીન સુલતાના જેવાં સિદ્ધ ગાયિકાનો આરંભનો સ્વર પ્રમાણમાં નીચો છે અને તારથી ઉપર જવાનુ સહજસિદ્ધ છે તે કર્કશ બનતું નથી. પરંતુ વાદક સિવાય કે આવા અપવાદ અને કુદરતી બક્ષિસ ન હોય એવા ગાયકે તો રાગના સાહજિક તાર સ્વર સુધીનો સ્વરપ્રવાસ કરવો જોઈએ.

જેવું તાર સ્વરનું તેવું જ મંદ્ર સ્વરનું. વાદ્યમાં તો મંદ્રના ષડજથી આરંભ શક્ય છે. સારંગી, સિતાર, ગિટાર, દિલરુબા, વાયોલિન સરોદ, સંતૂર જેવાં તંતુ અને આઘાત વાદ્યો મંદ્રમાં નીચેમાં નીચે જઈ શકે. પરંતુ દરેક રાગનો મંદ્ર સ્વર લગભગ નિશ્ચિત જેવો છે. દરબારી કાનડા જેવા ગંભીર પ્રકૃતિના રાગમાં મંદ્ર મધ્યમ એનો સાહજિકમાં મંદ્ર સ્વર છે. પરંતુ જે રાગ ઉત્તરાંગ પ્રધાન છે, એમાં તો કૃષ્ટ સ્વર એવો મંદ્રનો નિષાદ મુખ્યત્વે મંદ્રની સીમા છે. અપવાદે ધૈવત-પંચમ સુધી મંદ્રમાં નીચે ઊતરી શકાય. પરંતુ તે ખાસ જરૂરી-ઉપયોગી હોય ત્યારે જ. જ્યારે કેટલાક રાગમાં આલાપધારી મુખ્યત્વે મંદ્રમાં જ શોભે. આમ રાગના સ્વરૂપ પ્રમાણે જ તેનો મંદ્ર સ્વર હોય છે. રાગના સ્વર સંદર્ભે મંદ્ર સ્વર એટલે તે રાગમાં લેવાતો નીચેમાં નીચેનો સ્વર.

ન્યાસ સ્વર એટલે જે સ્વર પર કોઈ સ્વર એકમ કે કોઈ આવર્તન પૂર્ણ થાય તે સ્વર. આ ન્યાસ સ્વરના પણ અપન્યાસ, સંન્યાસ અને વિન્યાસ એવા પ્રકારો છે. રાગના કોઈ એક ભાગનો અંત જે સ્વર પર થાય તે સ્વર તે રાગનો અપન્યાસ. જો આ ભાગ આરંભનો હોય તો તે સંન્યાસ અને એ પ્રથમ ભાગના કોઈ અંશમાં એ પૂરો થતો હોય તે તે વિન્યાસ.

રાગમાં કેટલાક સ્વરોનો સવિશેષ પ્રયોગ થાય છે. આને તે રાગના તે સ્વરોનું બહુત્વ કહેવાય છે. બધી રચનાનો પર્યાવસાન કે દીર્ઘશ્વાસ કે પૂર્ણ વિરામ ષડજ પર થતો હોઈ ષડજનું બહુત્વ જ સાહજિક રહેવાનું જ, પરંતુ તે સિવાયનો પણ કોઈ એવો સ્વર હોય જેનો પ્રયોગ રાગમાં સવિશેષ થતો હોય, તેને તે રાગમાં બહુત્વ ધરાવતો સ્વર કહેવાય. ષડજ ઉપરાંત રાગના જે વાદી-સંવાદી છે, તેનું તો બહુત્વ તે રાગમાં રહેવાનું જ. પરંતુ એવું ન હોય તો પણ કેટલાક રાગમાં અન્ય સ્વરોનું બહુત્વ હોય છે. આવા સ્વરથી જ રાગનું સ્વરૂપ બંધાય છે. રાગવાચક જે સ્વર એકમો હોય, પકડ સ્વરો હોય, સ્વરૂપલાયક હોય તેમાં આવો સ્વર મુખ્યત્વે હાજર જ હોય છે. સ્વરોનું બહુત્વ અલંઘન અને અભ્યાસ એ બે રીતે થાય છે. આલંઘન એટલે એ સ્વર ચડતાં કે ઊતરતાં વચ્ચે આવે તો એને કૂદીને, એને છોડીને ન જવાય. જ્યાં જ્યાં સ્વરપ્રવાસમાં આવો સ્વર આવે ત્યાં ત્યાં એનું આલંઘન કરો, અર્થાત્ એને સ્વરજૂથમાં પ્રયોજતા રહો. અને અભ્યાસનો અર્થ પુનઃ પુનઃ પ્રવૃત્તિ ઈતિ અભ્યાસ. એકની એક ક્રિયાનું પુનરાવર્તન કરવું તે અભ્યાસ. એ સ્વરનો અભ્યાસ એટલે એનો વારંવારનો પ્રયોગ કરવો.

આમ રાગપ્રયુક્ત સ્વરમાં ગ્રહ, અંશ, ન્યાસ, તાર, મંદ્ર, અપન્યાસ, સંન્યાસ, વિન્યાસ અને બહુત્વ એમ નવ મહત્ત્વના છે. તેમ છેલ્લે અલ્પત્વ. આનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. સ્વરનું થોડાપણું પ્રમાણમાં અલ્પત્વ. કેટલાક સ્વર રાગમાં વર્જ્ય નથી હોતા પરંતુ તેનો પ્રયોગ ખૂબ જ અલ્પપ્રમાણમાં કરવાનો હોય છે. આનું કારણ એ છે કે રાગ રાગ વચ્ચેની સીમાઓ સાંકડી છે. અને કેટલાક રાગો તો એવા છે જેના સ્વરો સમાન છે. આથી આવા રાગની છાયા ન પડે, અન્ય મળતા અને ભળતા રાગનો એમાં પ્રવેશ થતો અટકે તે માટે આવા સ્વરોને 'હેન્ડલ વીથ કેર' ની જેમ પ્રયોજવા જોઈએ. ખાસ તો સમાન સ્વરબંધારણવાળા જે રાગો છે એમાં સર્વસાધારણ સ્વરોમાંથી જે સ્વર કોઈ અન્ય રાગનો વાદી-સંવાદી હોય, બહુત્વ ધરાવતો હોય એને પ્રસ્તુત રાગમાં અલ્પત્વ આપવું જોઈએ. જો એમ ન થાય તો પ્રસ્તુત હોય તે રાગમાં ભળતા-મળતા રાગની છાયા પડે અને તે રાગનું સ્વરૂપ દૂષિત બને. એક રાગમાં અન્યની છાયા કે અંશ મધુરતા માટે લેવાય, તે જુદી વસ્તુ છે. વચ્ચે સંમિશ્રણ થાય. પરંતુ તે ઈષ્ટ અને અપેક્ષિત અને હેતુપૂર્ણ હોય તો અને ત્યારે. એ સિવાય જો એવું થાય અને રાગનું સ્વરૂપ ન જળવાય તો એ દોષરૂપ બને અને આવા દોષના મૂળમાં સ્વરના અલ્પત્વનું અજ્ઞાન કારણભૂત બને. (ક્રમશઃ)

અનુસંધાન] ત્રણ લાલ ગુલાબ [પૃ.૬૮૩

બીજું જોઈએ પણ શું?' 'સપના તમારી વાત સાવ સાચી છે. પેલા છોકરાના કુટુંબને રોટલા આપવા જતાં હું તમારો આનંદ છીનવી રહ્યો છું. એક કુટુંબને ઉગારવા જતાં બીજા કુટુંબમાં કલેશ ઉત્પન્ન કરી રહ્યો છું. તમે નોકરી ઉપર ચાલુ જ છો. આવી મોટી ભૂલમાંથી તમે મને ચેતવ્યો તે સારું જ કર્યું..'

સપના : 'સાહેબ તમે કેટલા બધા સારા છો, સાહેબ!'

આ શબ્દો દ્વારા લાગણીનો મહેરામણ ઊમટી ગયો. મનના તળાવમાં નોકરી શબ્દની કાંકરીએ વમળ તો સર્જ્યું પણ.. વમળોની આતશબાજી થતાં અટકાવી એ પણ 'નોકરી' શબ્દની કાંકરીએ જ. અને ફરી પાછું મનનું તળાવ - સ્થિર શાંત અને તરબતર થઈ ગયું. □

ગુજરાતમાંથી ઉપલબ્ધ જૈન દેવી પદ્માવતીની પ્રતિમાઓ

મનીષા સરધારા

હિંદુધર્મની અસરને કારણે જૈનધર્મમાં પણ પોતાની કામનાઓ પરિપૂર્ણ કરવા માટે કેટલાંક તાંત્રિક વિધિવિધાનો દાખલ થયાં. આ કારણે વૈદિક ધર્મની જેમ જૈન ધર્મમાં પણ અનેક દેવોની કલ્પના રજૂ થતાં તે તે દેવોનાં પૂજન-અર્ચન શરૂ થયાં. આવા દેવીમાં કેટલાંક હિંદુદેવોને પણ જૈન ધર્મમાં સ્થાન મળ્યું છે. તેમાં ખાસ કરીને તીર્થંકરની સાથે પરિવાર દેવો યક્ષો, શાસનદેવીઓ, વિદ્યાદેવીઓ, વગેરે જૈનધર્મના મૂર્તિશાસ્ત્રમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. આમાં પાર્શ્વનાથનાં શાસનદેવી (યક્ષિણી) પદ્માવતીનું મહત્ત્વ વિશેષ જોવા મળે છે.[૧]

દુનિયાના બધા ધર્મોમાં એક યા બીજા સ્વરૂપે શકિત-ઉપાસના જોવા મળે છે. 'શક્તિ' શબ્દ સંસ્કૃત ધાતુ शक् પરથી બન્યો છે. જેનો અર્થ સમગ્ર વિશ્વમાં વ્યાપેલી દિવ્ય શક્તિ થાય છે. જૈન ધર્મમાં શક્તિની ઉપાસના તીર્થંકરોની પરિકર દેવી તરીકે કરવામાં આવે છે. પ્રાચીન ભારતમાં યક્ષમહોત્સવ થતા હતા. અને તેમાં યક્ષ-યક્ષિણીની પૂજા કરવામાં આવતી હતી.

જૈનપરંપરામાં શાસનદેવી પદ્માવતી રિદ્ધિ-સિદ્ધિની દાતા તરીકે લોકપ્રિય છે. ત્રેવીસમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથની એ યક્ષિણી છે.[૨]

ॐ पद्मावती पद्मनंत्रे पद्मासनं सौभाग्य लक्ष्मीदायिनी
वांछापुरणी चिन्ताचुरणी रुद्धि - सिध्दि जयं विजयं
कुरुं कुरुं क्ली स्वाहा ।

પદ્માવતી એ શ્રી મા દેવતા અને જૈનધર્મના ઉદ્‌ગમ સ્થાન મગધની નાગ સ્વરૂપની દેવીનું મિશ્રણ હોવાનું મનાય છે.[૩]

જૈન ધર્મના બંને સંપ્રદાયોમાં પદ્‌માવતીને યક્ષિણી તરીકે સ્વીકારી છે.

વૈદિક ધર્મમાં પદ્‌માવતીની કલ્પના તો છે જ. દેવી-કવચમાં पद्मावती पद्मकोशं જણાવી તેનું સ્થાન પદ્મકોશ ઉપર હોવાનું નોંધ્યું છે. નારદીય પુરાણમાં તેનું પૂજન, બલિદાનં, ઉપાસનાનાં વિધાનો આપ્યાં છે. રુદ્રયામલમાં પદ્‌માવતીનું પૂજન-અર્ચન કરવાના પ્રયોગો આપ્યા છે.

જૈનોમાં પદ્‌માવતીનું સ્થાન એક તાંત્રિક દેવી તરીકે ઊંચું છે. તેની ઉપાસના માટે કવિ શેખર શ્રી મલ્લિષેણસૂરિ વિરચિત ભૈરવ પદ્‌માવતી કલ્પ નામનો ગ્રંથ ઘણો પ્રસિદ્ધ છે.[૪]

આ ઉપરાંત શ્રી ચન્દ્રસૂરિ વિરચિત અદ્‌ભુત પદ્માવતી કલ્પ, શ્રી ઇન્દ્રનન્દિ કૃત - શ્રી પદ્‌માવતી પૂજનમ્, રક્ત પદ્માવતી કલ્પ, પદ્માવતી સ્તુતિ, શ્રી પદ્માવતી સહસ્ત્ર નામ સ્તોત્રમ્, શ્રી જિનપ્રભસૂરિ વિરચિત પદ્માવતી ચતુષ્પદિકા, શ્રીધરાચાર્ય વિરચિત શ્રી પદ્માવતી સ્તોત્રમ્, શ્રી પદ્માવતી કવચમ્, વગેરે તંત્ર ગ્રંથો પદ્‌માવતીની ઉપાસના માટે ઉપલબ્ધ છે.[૫]

જ્ઞાનાર્પવતંત્રમ્[૬] અને નિરુત્તરતંત્રમાં પદ્‌માવતી (ત્રિપુર ભૈરવી સ્વરૂપ) ને શ્રીકુલની દેવી તરીકે માનવામાં આવતી હોવાનું મનાય છે. ઉપરાંત સોળ નિત્યાઓમાં પદ્‌માવતીનો સમાવેશ થતો હોવાનું "નિત્યશો વિકાર્ણવકાર" જણાવે છે. " સાધનામાલા " ગ્રંથમાં બૌદ્ધ દેવી તારા સાથે તે કેટલુંક સામ્ય ધરાવતી હોવાનું જણાવ્યું છે.[૭] શ્રીનયનવિમલસૂરિ(૧૧મી સદી) એ "શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ સ્તવન"માં પદ્‌માવતીને સરસ્વતી,દુર્ગા, તારા, શક્તિ, અદિત, લક્ષ્મી, કાલી, ત્રિપુરસુંદરી, ભૈરવી, અંબિકા અને કુંડલિની કહીને સંબોધી છે. કેટલેક સ્થળે પદ્માવતી દેવીને હ્રીંકર કહી છે. હ્રીંકર એ તેમનું અક્ષર સ્વરૂપ છે.[૮]

દેવી પદ્માવતીની ઉપાસના મંત્ર જાપ અને યંત્ર સિદ્ધાર્થ પંચોપચાર, અષ્ટોપચાર તથા ષોડશોપચાર દ્વારા કરવામાં આવે છે.[૯]

"તંત્રોનું તારણ" નામના ગ્રંથમાં મંત્રતંત્ર અંગેની અનેક કૃતિઓની સૂચિમાં પદ્માવતીદેવી અંગેની ૧૪૮ રચનાઓ છે.[૧૦]

શ્રી મલ્લિષેણસૂરિરચિત "ભૈરવ પદ્‌માવતી કલ્પ"માં પદ્‌માવતી દેવીનું સ્વરૂપ વર્ણતાં જણાવ્યું છે કે, જેના હાથમાં પાશ, ફળ, વરદ અને અંકુશ રહેલાં છે એવી, પદ્મરૂપી આસનવાળી, ત્રણ લોચનવાળી અને રાતા પુષ્પ જેવા વર્ણવાળી પદ્‌માવતી દેવી (મંત્ર-૨).

આ જ ગ્રંથમાં પદ્માવતીનાં અન્ય છ જુદાં જુદાં સ્વરૂપો વર્ણવ્યાં છે : (૧) તોતલા - પાશ, વ્રજ, ફળ અને કમળ ધારણ કરે છે. (૨) ત્વરિતા - શંખ, કમળ, અભય અને વરદ ધારણ કરે છે તથા સૂર્ય જેવો વર્ણ છે. (૩) નિત્યા - પાશ, અંકુશ, કમળ, યક્ષમાલા ધારણ કરે છે. સૂર્ય જેવો વર્ણ, જટામાં બાલચંદ્ર અને વાહન હંસ છે. (૪) ત્રિપુરા - આઠ હાથમાં શૂળ, ચક્ર, કળશ, કમળ, ધનુષ, બાણ, ફળ અને અંકુશ છે. કંકુ જેવો લાલ વર્ણ. (૫) કામસાધિની - ચાર હાથમાં શંખ, કમળ, ફળ અને કમળ છે. કુર્કટ સર્પનું વાહન. (૬) ત્રિપુર ભૈરવી - પાશ, ચક્ર, ધનુષ, બાણ, ઢાલ, તલવાર, ફળ, કમળ, ત્રણ નેત્ર અને ઇંદ્રગોપ. (ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થતાં એક જાતનાં લાલ જીવડાં) જેવો વર્ણ (મંત્ર-૩). "

શ્રી ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરુષચરિત્ર (પર્વ-૯, સર્ગ-૩)માં પદ્માવતીનું વર્ણન છે. કુર્કટ જાતિના સર્પના વાહનવાળી, સુવર્ણ જેવા વર્ણવાળી, બે દક્ષિણ ભૂજામાં પદ્મ અને પાશ તથા બે વામ ભૂજામાં ફળ અને અંકુશ ધારણ કરનારી પદ્‌માવતી.

લીલાવતી પુરાણમાં પદ્માવતીના ચતુર્ભુજમાં પદ્મ, પાશ, અંકુશ ને બિજોરું ધારણ કરેલ બતાવ્યાં છે. રૂપમંડન અને શિલ્પરત્નમાં કુક્કુટ સાથે સર્પનું વાહન હોવાનું નોંધ્યું છે.[૧૧]

દેવતામૂર્તિપ્રકરણ(અ.૭, શ્લોક ૬૩)માં દેવીના ચાર હાથમાં પદ્મ, પાશ, અંકુશ અને બિજોરું, રક્તવર્ણ અને કુક્કુટ સર્પનું વાહન હોવાનું બતાવ્યું છે.

પદ્માવતી દંડકમાં પદ્માવતીનું વર્ણન તદ્દન જુદું આપેલ છે. શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની પાદસેવિકા પદ્માવતી દેવી મનુષ્યના ભવના ભય હરનારી છે. હંસ પર બેઠેલી આ દેવી ત્રણ લોકને મોહિત કરનારી છે. તેને ચોવીસ હાથ છે, જેમાં જમણા હાથમાં વ્રજ, મસ્તક, તલવાર, અગ્નિજ્વાલા, મુંડમાળા, વરદ, ત્રિશૂલ, પરશુ, નાગ, મુદ્‌ગર, દંડ, નાગપાશ છે; જ્યારે ડાબા હાથમાં અંકુશ, કમળ, ચક્ર, છત્ર, ડમરું, ઢાલ, ખપ્પર, ખડ્‌ગ, ધનુષ, બાણ, મુશળ, હળ, વગેરે છે. તેનું શરીર સોળ શણગારથી સજેલું અને રાતાં વસ્ત્રો પહેરેલાં છે.[13]

દિગંબર ગ્રંથોમાં પ્રાચીન ગ્રંથ "પ્રતિષ્ઠાસાર સંગ્રહ"માં પદ્માવતીને ચાર, છ, આઠ કે ચોવીસ હાથ હોવાનું દર્શાવ્યું છે. ચાર હાથ હોય તો બે હાથમાં પદ્મ, ત્રીજામાં અંકુશ અને ચોથામાં માળા હોય છે. છ હાથ હોય તો પાશ, ખડ્‌ગ, ભાલો, અર્ધચંદ્ર, ગદા અને દંડ હોય છે. આઠ હાથ હોય તો ઉપર્યુક્ત છ આયુધ ઉપરાંત મુશળ અને વરદ કે અભય મુદ્રા હોય છે. ૨૪ હાથ હોય તો શંખ, ચક્ર, ખડ્‌ગ, બાલેન્દુ, પદ્મ, નીલ પદ્મ, ધનુષ, ભાલો, પાશ, કુશ, ઘંટા, બાણ, દંડ, ઢાલ, ત્રિશૂલ, કુઠાર, વ્રજ, માળા, ફળ, ગદા, પત્ર, પલ્લવ, વગેરે આયુધો મુકવાનું સૂચન છે.[14]

શ્વેતાંબર પ્રમાણે પદ્માવતીને સર્પ સાથે કુકડાનું વાહન છે. કેટલાંક તેને પદ્માસના કહે છે. તેના ચતુર્ભુજ સ્વરૂપમાં અંકુશ, અક્ષસૂત્ર, અને બે પદ્મ હોય છે. જો તેને છ ભૂજા હોય તો પાશ, ખડ્‌ગ, ભાલો, અર્ધચંદ્ર, ગદા અને મુશળ હોય છે. આઠ હાથ હોય તો પાશ અને શંખ અને તલવાર, ચક્ર, અર્ધચંદ્ર, પદ્મ, નીલોત્પલ ધનુષ્ય, શક્તિ, પાશ, ઘંટા, બાણ, મુશળ, ઢાલ, ત્રિશૂલ, પરશુ, કુન્ત, વજ્ર, માળા, ફળ, ગદા, પત્ર, પલ્લત, પર્ણ, વરદમુદ્રા હોય છે.[15]

જૈનોમાં પાર્શ્વનાથની યક્ષિણી પદ્માવતીની પૂજાનો વ્યાપક પ્રચાર છે. આ દેવીનાં શિલ્પ કે ચિત્ર લગભગ બધાં જૈન દેરાસરોમાં ચીતરેલાં કે કંડારેલાં હોય છે. પદ્માવતીની સ્વતંત્ર તથા જિનસંયુક્ત પ્રતિમાઓ મોટી સંખ્યામાં પ્રાપ્ત થાય છે.

પદ્માવતીના શાસ્ત્રીય રૂપવિધાન અને પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓને આધારે ઘણા વિભાગ પડે છે : (૧) દ્વિભુજ, (૨) ચતુર્ભુજ, (૩) ષડભુજ, (૪) અષ્ટભુજ, (૫) ચતુર્વિંશતિહસ્ત પદ્માવતીની આસનસ્થ અને ઊભી પ્રતિમાઓ પણ મળે છે.

પાર્શ્વનાથનાં યક્ષ-યક્ષિણી તરીકે પ્રાચીન સમયમાં સર્વાનુભૂતિ અને અંબિકા જોવા મળે છે. ધરણેન્દ્ર અને પદ્માવતીનું યક્ષ-યક્ષિણી તરીકેનું આલેખન પાછળના સમયનું છે.[16] પદ્માવતીદેવીની સ્વતંત્ર પ્રતિમા ઈશુના ૯મા સૈકાથી મળવાની શરૂ થાય છે. જ્યારે પાર્શ્વનાથની પ્રતિમામાં શાસનદેવી તરીકે મૂકવાની પરંપરા ગુજરાતમાં ઈ.સ. ના ૧૦મા શતક પછીથી જોવા મળે છે.[17]

પદ્માવતીની પ્રાચીન પ્રતિમા પ્રતિહાર સમયની મથુરા મ્યુઝિયમમાં સુરક્ષિત છે. અહીં પાર્શ્વનાથની ધ્યાનમુદ્રામાં બેઠેલ પ્રતિમાના પરિકરમાં પદ્માવતીની મૂર્તિ છે.[18] ૯મી - ૧૦મી સદીની ઓસિયાના મહાવીર મંદિરના મુખમંડપની ઉત્તરની દીવાલના છજ્જા પર પદ્માવતીની દ્વિભુજ પ્રતિમા છે. જમણા હાથમાં સર્પ અને ડાબા હાથમાં ફળ છે. કુક્કુટ સર્પ ઉપર બેઠેલી છે.[19] ખંડગિરિ ગુફા નં.૭ માં પદ્માવતી બે પાંખડીવાળા પદ્મ પર લલિતાસનમાં બેઠેલ છે. ડાબા હાથમાં પદ્મ અને જમણો હાથ અભય મુદ્રામાં છે. કપાળમાં ત્રીજું નેત્ર છે. ગુફા નં.૮માં પદ્મના આસન નીચે ત્રણ ફણા સર્પના છત્ર નીચે કમલાસના પદ્માવતી છે. આઠ હાથ પૈકી જમણા હાથમાં વરદ, તીર, તલવાર અને ઢાલ છે. ડાબા હાથમાં વરદ, ધનુષ્ય, ઢાલ, કમંડલું છે.[20]

દક્ષિણ ભારતના કર્ણાટકના કન્નડ શોધ સંસ્થાનમાં ચતુર્ભુજ પદ્માવતીની બે સ્વતંત્ર પ્રતિમાઓ છે. કર્ણાટકમાંથી પ્રાપ્ત અન્ય ત્રણ પ્રતિમાઓ હાલ મુંબઈના પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ મ્યુઝિયમમાં છે. બાદામી ગુફા નં. ૫ ની દીવાલ પર પદ્માવતીની ચતુર્ભુજ પ્રતિમા કંડારેલી છે.[21]

આ ઉપરાંત પદ્માવતીની મૂર્તિઓ ઉત્તરભારત, બિહાર, પ.બંગાળ, મધ્યપ્રદેશ, રાજસ્થાન અને ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. ભારતનાં સંગ્રહાલયો ઉપરાંત પરદેશનાં સંગ્રહાલયોમાં ખાસ કરીને લંડનનાં બ્રિટિશ સંગ્રહાલયો અને વિક્ટોરિયા એન્ડ આલ્બર્ટ સંગ્રહાલયમાં, ફ્રાન્સ-પૅરિસના સંગ્રહાલયમાં તથા બર્લિનના સંગ્રહાલયમાં પદ્માવતીની પ્રતિમાઓ પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે.[22]

ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત પદ્માવતીની પ્રતિમાઓમાં ચતુર્ભુજ પ્રતિમાઓ વિશેષ જોવા મળે છે.

દ્વિભુજ દેવી પ્રતિમા સાથે કમઠ ઉપસર્ગવાળો પ્રસંગ જોવા મળતો. યક્ષની પટરાણી પાર્શ્વનાથના મસ્તક ઉપર છત્ર ધારણ કરે છે. બાકીની રાણીઓને પૂજા કરતી કે નૃત્ય કરતી દર્શાવાયેલી હોય છે. ગુજરાતમાંથી ૧૧મા શતકની પાર્શ્વનાથની ધાતુપ્રતિમા મહુડીમાં નોંધાયેલી જે હાલ વડોદરા સંગ્રહાલયમાં છે. તેમાં દ્વિભુજ પદ્માવતીનું અર્ધમાનવ અને અર્ધસર્પ એમ મિશ્ર સ્વરૂપ જોવા મળે છે. ઈડરમાંથી મળેલ તાડપત્ર પરના ચિત્રમાં પદ્માવતીની મસ્તક ઉપર ત્રણ ફણાનું છત્ર છે જે શ્વેતાંબર પરિપાટીનું અને ૧૪મા શતકનું છે.[23] પાટણ મુકામે આવેલા શીતલનાથ મંદિરમાં પદ્માવતીની દ્વિભુજ પ્રતિમા છે. જમણા હાથમાં પદ્મ અને ડાબા હાથમાં પાત્ર કે બિજોરું છે. દેવીના મસ્તક પર પંચ ફણાસર્પનું છત્ર છે. આ મૂર્તિ વિક્રમની ૮મી શતાબ્દીની છે.[24]

ખંભાતના શાન્તિનાથ દેરાસરના ગ્રંથ ભંડારમાં ૧૩મી સદીના તાડપત્ર પર ચતુર્ભુજ દેવીની આકૃતિ છે. જેના ઉપલા બે હાથમાં પદ્મ અને નીચલા જમણા હાથમાં બિજોરું તથા ડાબા હાથમાં કળશ છે.[25]

ખંભાતમાં સંઘવીની પોળમાં શ્રી સોમચિંતામણિ પાર્શ્વનાથનું જિનાલય આવેલું છે. અહીંની પદ્માવતીની દેવીની પ્રતિમા પ્રાચીન અને ચમત્કારી મનાય છે. આ મૂર્તિ ૨ ફૂટ ૩ ઈંચ ઊંચાઈ ધરાવે છે.[26]

કુંભારિયાના નેમિનાથ મંદિરમાં ૧૨મી સદીની પદ્માવતીની બે ચતુર્ભુજ પ્રતિમાઓ છે. લલિતમુદ્રામાં તીદ્રાસન પર બેઠેલ દેવીના

ચિત્ર ૧ : શ્રી મુલેવા પાર્શ્વનાથ, રીલિફ રોડ, અમદાવાદ

ચિત્ર ૨ : શ્રી જગવલ્લભ પાર્શ્વનાથ દેરાસર, અમદાવાદ

ચિત્ર ૩ : વાઘણ પોળ, અમદાવાદ

ચિત્ર ૪ : સમેતશિખરની પોળ, અમદાવાદ

ચિત્ર ૫ : ભોંયરા પાડા, પાટણ

ચિત્ર ૬ : પરશીપર દેરાસર, રતનપોળ, અમદાવાદ

ચિત્ર ૭ : ગુપ્તમણિમંદિર, ઘોઘા (ભાવનગર)

ચિત્ર ૮ : ચાંદખેડા, અમદાવાદ

ચિત્ર ૯ : પીપરલા-કીર્તિધામ (પાલીતાણા)

ચિત્ર ૧૦ : ધાતુશિલ્પ (શ્રી વિજયરાજસૂરિજી પાસેના [illegible])

ચિત્ર ૧૧ : ચોવીસ ભુજવાળી હાથીદાંતની મૂર્તિ, પાલીતાણા

ચિત્ર ૧૨ : શંખેશ્વરતીર્થ-શક્તિપીઠ (મહેસાણા)

આસન સમક્ષ કુક્કુટ સર્પ કંડારેલ છે. એક મૂર્તિમાં સર્પફણાનું છત્ર છે.[૨૭] બીજી પ્રતિમાના ઉપરના બે હાથમાં અંકુશ અને પાશ છે. નીચલા બે ફાથમાં પદ્મ અને બિજોરું છે.

ભીલોડા(સાબરકાંઠા)ના જૈન મંદિરમાં પદ્માવતીની ધાતુ-પ્રતિમાઓના મસ્તક પર નવફણાનું છત્ર છે. દેવીના ઉપલા બે હાથમાં અંકુશ અને પાશ છે જ્યારે નીચલા હાથમાં પદ્મ અને કળશ છે. કુક્કુટ સર્પનું વાહન છે.

હળાદ (તા.દાંતા) ગામમાંથી મળેલ પીઠિકાના શિલ્પાવશેષની મધ્યમાં યક્ષિણી પદ્માવતીની અર્ધપર્યંકાસનસ્થ ચતુર્હસ્ત પ્રતિમા છે. જેના ઉપલા બંને હાથમાં પદ્મ અને નીચલો જમણો હાથ વરદ મુદ્રામાં તથા ડાબા હાથમાં બિજોરું છે. પીઠિકાની જમણી બાજુ યક્ષ અને ડાબી બાજુ યક્ષિણી પદ્માવતી છે. દેવીના ચાર હાથ પૈકી ઉપલા બંને હાથોમાં વ્રજ અને પાશ છે. જ્યારે નીચલામાં વરદ અને બિજોરું છે. દેવી કુક્કુટ પર આરૂઢ થયેલાં છે. દેવીએ દ્વિસેરી માળા, સ્તનસૂત્ર, હસ્તવલય અને પાદવલય વગેરે ધારણ કરેલાં છે.

પાટણના પંચાસરા પાર્શ્વનાથ દેરાસરમાં આવેલ પદ્માવતીની પ્રતિમાના હાથમાં આપેલ ઉપકરણો પરંપરાથી જુદાં બતાવ્યાં છે. ઉપલા બંને હાથમાં પદ્મ છે. જમણા નીચલા હાથમાં પાશ અને ડાબામાં અંકુશ છે. પાછલા સમયની પ્રતિમાઓમાં આ પ્રકારનું પરિવર્તન જોવા મળે છે.[૨૮]

પ્રભાસપાટણમાં તપાગચ્છીય જૈન ઉપાશ્રયમાં, રાજકોટમાં પ્રહ્લાદ પ્લૉટમાં આવેલ મહાવીર જિન પ્રાસાદમાં પદ્માવતીની મૂર્તિઓ છે.[૨૯] અત્રેની પ્રસ્તુત પ્રતિમાઓનું વર્ણન "શાસનદેવી શ્રી પદ્માવતી માતા" ગ્રંથમાં આપેલ ચિત્રોને આધારે કરવામાં આવ્યું છે.

અમદાવાદ - રીલિફ રોડ - પાંજરાપોળમાં આવેલ મૂલેવાજી પાર્શ્વનાથના દેરાસરમાં પદ્માવતીની આરસની પ્રતિમા છે. અહીં દેવી પદ્મના આસન પર પદ્માસન વાળી બેઠેલ છે. મસ્તક પર ત્રણ ફણા સર્પનું છત્ર અને તેના પર પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા મૂકેલી છે. દેવીએ કંઠમાં હાર, પ્રબંધહાર, કંચૂકી, બાજુબંધ, ચૂડલાઘાટના વલય છે. કમરબંધ, પાદ વલય અને અધોવસ્ત્રની પાટલી સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. દેવીના ચાર હાથમાં પ્રદક્ષિણા ક્રમે વરદમુદ્રા, પાશ, અંકુશ અને બિજોરું ધારણ કરેલ છે. આસન પાસે વાહન કુક્કુટ સર્પ બતાવ્યું છે. (ચિત્ર- ૧).

ખેડામાં આવેલ ભીડભંજન જિનાલયના ગર્ભગૃહના તોરણ પર સેવકોથી ઘેરાયેલ પદ્માવતીનું મનોહર શિલ્પ છે. જેમાં દેવી લલિતાસનમાં બેઠેલાં છે. દેવીના મસ્તક પર સહસ્રદલ પદ્મ પર પાર્શ્વનાથજી બિરાજમાન છે. દેવીના ચાર હાથમાં અનુક્રમે વરદમુદ્રા, પાશ, અંકુશ અને બિજોરું છે. વાહન કુક્કુટ સર્પનું છે.

અમદાવાદના શ્રી જગવલ્લભ પાર્શ્વનાથના દેરાસરમાં પદ્માવતીની મનોહર પ્રતિમા છે. પરિકરના ઉપરના ભાગમાં મધ્યમાં પાર્શ્વનાથ અને બંને બાજુ બે-બે એમ પાંચ તીર્થંકરોની મૂર્તિઓ છે. વચમાં બન્ને બાજુ ચામરધારી ઈન્દ્ર અને નીચે ભૈરવની મૂર્તિઓ છે. દેવી પદ્માસન પર અર્ધપર્યંકાસનમાં બેઠેલાં છે. મસ્તકે મુકુટ અને ઉપર નવફણા નાગનો છત્રવટો છે. કર્ણમાં કુંડલ અને કંઠમાં હાર છે. અધોવસ્ત્રની પાટલી આસન પર આકર્ષક રીતે ફેલાયેલી છે. દેવીના ચાર હાથમાં અક્ષમાલા, અંકુશ, સતાળ પદ્મ અને બિજોરું છે. આસનની મધ્યમાં કુક્કુટનું વાહન છે.(ચિત્ર-૨).

અમદાવાદ-નરોડામાં પદ્માવતીની સુંદર મૂર્તિ છે. મૂર્તિને ચાંદીનાં વસ્ત્રાભૂષણોથી સજ્જ કરેલ હોઈ મૂળ સ્વરૂપ ઢંકાઈ ગયેલ છે. મસ્તક પર સમફણાનો છત્રવટો, તેના પર પાર્શ્વનાથજી બિરાજમાન છે. ચાર હાથમાં વરદમુદ્રા, પાશ, અંકુશ અને વરદમુદ્રા જોઈ શકાય છે. પૂર્ણ વિકસિત પદ્મ પર મૂર્તિ બિરાજમાન છે.

અમદાવાદ-સેટેલાઈટના પ્રેરણાતીર્થમાં આવેલ પદ્માવતીની મૂર્તિ મૂળ જમાલપુર ટોકરસાની પોળના મૂળ સ્થાન મંદિરની પ્રાચીન પ્રતિમા છે. અહીં પણ પ્રતિમાને વસ્ત્રાભૂષણોથી ઢાંકી દેવામાં આવી છે. ફક્ત દેવીનું મુખ અને પાર્શ્વનાથજીની મૂર્તિ જોઈ શકાય છે.

અમદાવાદ-વાઘણ પોળના દેરાસરમાં સફેદ આરસમાં કંડારેલ સપરિકર પદ્માવતીની નયનરમ્ય પ્રતિમા આવેલી છે. પરિકરમાં ઉપરના મધ્ય બાગમાં ઝરૂખા તેમજ બહારના ભાગમાં બંને બાજુ પાર્શ્વનાથજીની પ્રતિમા તથા નીચેના ભાગમાં બંને બાજુ તિર્થંકરની મૂર્તિ મૂકેલી છે. તેની નીચે બંને બાજુ ચામરધારી ઈન્દ્રની મૂર્તિઓ છે. મધ્યમાં દેવી આસન પર અર્ધ પર્યંકાસનમાં બેઠેલ છે. મસ્તકે નવફણા સર્પ છે. હાથમાં અક્ષમાલા, અંકુશ, પદ્મ અને બિજોરું છે. આસનની મધ્યમાં કુક્કુટ એને તેની બંને બાજુ ભૈરવનાં શિલ્પો છે(ચિત્ર-૩).

અમદાવાદની સમેતશિખરની પોળમાં ભૂખરા આરસમાં કંડારેલ લેખયુક્ત સુંદર પ્રતિમા આવેલી છે. કુક્કુટ સર્પના આસન પર દેવી પદ્માસન વાળી બેઠેલાં છે. મસ્તક પર ત્રણફણા સર્પ છે. કંઠ અને હાથમાં રુદ્રાક્ષની માળા છે અને મરાઠી શૈલીની સાડી પહેરેલ છે. કેડ પર સુંદર,કટિબંધ પહેરેલ છે. ચાર હાથમાં પદ્મ પાશ, અંકુશ અને બિજોરું છે (ચિત્ર - ૪).

પાટણ (ઉ.ગુ.)ના ભોયરા પાડામાં પદ્માવતીની સપરિકર પ્રતિમા છે. પદ્માસન પર બેઠેલ દેવીના મસ્તકે મુકુટ, કાનમાં લટકણિયાંયુક્ત કુંડલ, અને મસ્તક પર નવફણા સર્પનું છત્ર છે. ચાર હાથમાં અક્ષમાલા, અંકુશ, પદ્મ અને બિજોરું છે. પરિકરમાં ઉપર મધ્યમાં પાર્શ્વનાથનું અને બંને બાજુ એક એક તીર્થંકર છે. નીચે ચામરધારી ઈન્દ્ર અને ભૈરવના શિલ્પ છે. આસનની મધ્યમાં કુક્કુટ વાહન છે (ચિત્ર - ૫). આવી જ બે લેખયુક્ત પ્રતિમા ભરૂચ પાસેના ભાડભૂતના શંખેશ્વર જિનાલયમાં અને પાલીતાણા જસકોરબાઈવાળા જિનાલયમાં આવેલી છે.

મહેસાણાના મનોરંજન પાર્શ્વનાથ જિનાલયમાં પદ્માવતીની લલિતાસનમાં બેઠેલ સફેદ આરસની મૂર્તિ છે. દેવીના મસ્તક પર પાર્શ્વનાથજી અને તેના પર પાંચફણા સર્પનો છત્રવટો છે. દેવીના કંઠમાં હાર છે તથા અધોવસ્ત્ર, કંકણ ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથ પૈકી ઉપલામાં પાશ અને અંકુશ છે. નીચલા હાથમાં આયુધો અસ્પષ્ટ છે. વાહન કુક્કુટનું છે.

અમદાવાદના ભઠ્ઠીની બારીમાં આવેલ વીરના ઉપાશ્રયમાં પદ્માવતીની પ્રાચીન મૂર્તિ આવેલી છે. મુકુટ અને ચૂંદડી પહેરાવેલ હોઈ અન્ય વિગત મળતી નથી.

અમદાવાદ-ધનાસુથારની પોળના દેરાસરમાં પદ્માવતીની પ્રાચીન મૂર્તિ આવેલી છે. દેવી પદ્માસન વાળી બેઠેલાં છે. પરિકરના તોરણની મધ્યમાં પાર્શ્વનાથજીની મૂર્તિ છે. દેવીના મસ્તકે સપ્તફણા સર્પનું છત્ર છે. કંઠમાં પાંદડીયુક્ત હાર, પ્રલંબહાર, બાજુબંધ, કંકણ, કટિબંધ અને અધોવસ્ત્ર ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથમાં વરદમુદ્રા અંકુશ, પાશ અને બિજોરું છે. આસનની મધ્યમાં કુક્કુટ સર્પનું વાહન છે. આ પ્રતિમા ૧૪મી સદીની છે.

અમદાવાદ-રતનપોળ ધરણીધરના દેરાસરમાં સફેદ આરસની પદ્માવતી(ચિત્ર - ૬)ની પ્રતિમા છે. દેવી લલિતાસનમાં બેઠેલ છે. મસ્તકે જટામુકુટ, તેના પર ત્રણફણા સર્પ અને તેના પર ચૈત્યમાં પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છે. કાનમાં વૃત્તાકાર કુંડલ, કંઠમાં હાંસડી, હાર, પ્રબંધહાર, બાજુબંધ, ચૂડલાઘાટના વલય, કટિમેખલા ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથમાં વરદમુદ્રા, પાશ, અંકુશ અને બિજોરું છે. ડાબા પગ નીચે કુક્કુટનું વાહન છે. આ જ સ્વરૂપની એક બીજી પ્રતિમા શેખના પાડામાં આવેલી છે.

ખંભાતમાં સંઘવીની પોળમાં આવેલ સોમચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના દેરાસરમાં પદ્માવતીની ૧૪મી સદીની ભૂખરા આરસની પ્રતિમા છે. મુખથી નીચેનો ભાગ અર્વાચીન વસ્ત્રાભૂષણોથી ઢંકાયેલો છે. દેવીના મસ્તક પર પાંચફણા સર્પ અને તેના પર પાર્શ્વનાથજી છે. દેવીના જમણા ઉપલા હાથમાં અંકુશ અને ડાબામાં પાશ નજરે પડે છે.

ખંભાતમાં ખારવાડામાં સ્થંભન પાર્શ્વનાથના દેરાસરમાં ૯૦ વર્ષ જૂની પ્રતિમા છે. મરાઠી પરંપરાની સાડી પહેરેલ છે. દેવી પદ્માસન વાળી બેઠાં છે. આસનમાં સર્પનું વાહન છે. મસ્તકે પાંચ ફણા સર્પનું છત્ર છે. હાથમાં પદ્મ, પાશ, અંકુશ અને બિજોરું છે.

પાટણના શીતલનાથ જિનાલયમાં પદ્માવતીની પ્રાચીન મૂર્તિ આવેલી છે. મુખના સિવાયનો બધો ભાગ સાડીથી ઢંકાયેલો છે.

ભાવનગર પાસે ઘોઘા બંદરના ગુણમણિ મંદિરમાં પદ્માવતીની પ્રાચીન પ્રતિમા આવેલી છે. ભૂખરા આરસમાં કંડારેલ આ પ્રતિમામાં દેવી લલિતાસનમાં બેઠેલ છે. મસ્તકે સપ્તફણા સર્પ, કિરીટ મુકુટ, કુંડલ, ગ્રીવા, ઉપગ્રીતા અને પ્રલંબહાર, કેયૂર, ચૂડલાઘાટના વલય, અલંકૃત કટિમેખલા અને આમળા ઘાટના પાદવલય તથા પાદજાલક ધારણ કરેલ છે. દેવીના ચાર હાથમાં અનુક્રમે બિજોરું, સનાળપદ્મ, પાશ અને અંકુશ ધારણ કરેલાં છે. આસનની આગળ વાહન કુક્કુટ સર્પનું આલેખન ધ્યાનાર્પક છે (ચિત્ર - ૭).

અમદાવાદ-દેવકીનંદન સોસાયટીના પાર્શ્વનાથ દેરાસરમાં ભૂખરા આરસની વિક્રમની આ સદીની જૂની લેખયુક્ત પ્રતિમા છે. તકિયાના આસન પર લલિતાસનમાં દેવી બેઠેલાં છે. દેવીના મસ્તકે ત્રિકુટ મુકુટ છે. તેની મધ્યમાં પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ છે. દેવીના મસ્તક પર સપ્તફણા સર્પનું છત્ર છે. બાકીનો ભાગ ચૂંદડીથી ઢંકાયેલો છે. દેવીના હાથમાં પદ્મ, પાશ, અંકુશ અને બિજોરું છે. આસનની મધ્યમાં કુક્કુટ સર્પનું વાહન અને આસનના છેડે દાતા દંપતી નમસ્કાર-મુદ્રામાં બેઠેલ છે.

નર્મદા કિનારે આવેલ શીનોર (વડોદરા) ગામના પ્રાચીન મંદિરમાં ૩૫૦ વર્ષ જૂની પદ્માવતીની પ્રતિમા આવેલી છે. સમગ્ર પ્રતિમા વસ્ત્રાભૂષણોથી ઢંકાયેલી હોવાથી અન્ય વિગત મળેલ નથી.

વડોદરા-રાવપુરામાં શાંતિનાથના મંદિરમાં લેખયુક્ત સપરિકર અર્વાચીન પ્રતિમા છે. દેવીના મસ્તકે સપ્તફણા સર્પ અને હાથમાં પદ્મ, પાશ, અંકુશ અને બિજોરું છે. બાકીનો ભાગ સાડીથી ઢંકાયેલ છે.

અમદાવાદ-વટવાના જૈન આશ્રમમાં પદ્માવતીની વિ.સં. ૨૦૨૫માં પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમા આવેલી છે.

અમદાવાદ પાસેના ચાંદખેડાના જૈન મંદિરમાં પદ્માવતીની સપરિકર અર્વાચીન પ્રતિમા છે. દેવી કુક્કુટ સર્પ પર પદ્મના આસન પર લલિતાસનમાં બેઠેલ છે. મસ્તકે સપ્તફણા સર્પ, હાથમાં પદ્મ, પાશ, અંકુશ અને બિજોરું છે. પરિકરમાં ઉપર મધ્યમાં પાર્શ્વનાથજી અને બંને બાજુ માલાધરો છે. ઊભા પાટમાં બંને બાજુ વાજિંત્રવાદકો પદ્માવતીની પ્રતિકૃતિઓ, ચામરધારિણીઓ અને નીચે કલશ મૂકેલ છે (ચિત્ર - ૮).

ઉપર્યુક્ત સ્વરૂપની પરિકરમાં થોડા ફેરફાર સાથેની પદ્માવતીની અન્ય પ્રતિમાઓ ખંભાત-માણેકચોક, ઋષભદાસ શેઠની પોળ, શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ દેરાસરમાં ગોધરા-શુભંકર જ્ઞાનશાળામાં, શંખેશ્વર તીર્થ શ્રી૧૦૮ પાર્શ્વનાથ ભક્તિ વિહાર મહાપ્રાસાદમાં, વડોદરા-લાલબાગ જિનાલયમાં, વડોદરા-પ્રતાપનગર શ્રી ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ જિનાલયમાં, હિંમતનગર પાસેના વક્તાપુર તીર્થમાં, અમદાવાદ-કૃષ્ણનગર (સૈજપુર-બોઘા)માં, અમદાવાદ ધરણીધર સોસાયટીમાં, જોરાવરનગરમાં ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ મંદિરમાં, અમદાવાદ શામળાની પોળમાં લાકડાની ભવ્ય મૂર્તિ છે. વાઘણ પોળમાં ધાતુની પ્રાચીન મૂર્તિ છે.

ઉપરોક્ત પદ્માવતીના સ્વરૂપની પણ પરિકર વગરની કેટલીક મૂર્તિઓ ગુજરાતનાં જુદાં જુદાં સ્થળોએ પ્રતિષ્ઠા પામેલી છે. જેમાં પીપરલા (પાલિતાણા) તીર્થધામ(ચિત્ર-૯) જૈનમંદિરમાં, વિજાપુર સ્ફુલિંગ પાર્શ્વનાથ જૈન મંદિર, નવરંગપુરા (અમદાવાદ)માં, ચિંતામણિ દેરાસરમાં, વાસણાસ્થિત શ્રી સંભવનાથ જિનપ્રાસાદમાં, બાપુનગર શ્વેતામ્બર જૈન સંઘ, સરખેજ, બાવળા પાસે શ્રીસાવત્થીનગરના શ્રી સંભવનાથ જિનપ્રાસાદમાં, અમદાવાદ-કેશવનગર સુભાપબ્રિજના ભુવનશેખરસૂરિ જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં તથા મુનિસુવ્રત સ્વામી જૈન મૂર્તિપૂજક પેઢીમાં, અમદાવાદ-ઝવેરી પાર્ક આદીશ્વર જૈન સંઘમાં, પાલિતાણા-શેત્રુંજી ડૅમ ઉપરના જિનપ્રાસાદમાં, ભરૂચ-શ્રીમાળી પોળમાં, ખંભાત-સુમતિનાથ જિનાલયમાં, વડોદાર-મોતીબાગના જિનાલયમાં, ગાંધીનગર-શ્રીમહાવીર જૈન આરાધના કેન્દ્ર, કોબામાં, પાટણના એક જિનમંદિરમાં આવેલી છે.

લઘુકથા.. **ખોટો આરંભ** .... મનસુખ સલ્લા

રશ્મિતાએ ઘડિયાળમાં જોયું. સમય કરતાં દસ મિનિટ વધુ થઈ હતી. પણ હજુ કોઈ આવ્યું નહોતું. રાહ જોવામાં જાણે ઝોકું આવી ગયું. દોઢ મહિનાથી આ મીટિંગ માટે તે દોડતી હતી. પત્રો, ફોન, ગાંધીનગરના ધક્કા, વિનંતી બધાં થાક બનીને તેની ઉપર સવાર થઈ ગયાં.

પંદર મિનિટ થઈ. બગાસું ખવાઈ ગયું. આવી પરવશતા તેણે કદી અનુભવી નહોતી. અંગ્રેજી માધ્યમમાં એમ.એસ.ડબલ્યુ. કર્યા પછી પરદેશ જવાની તક છોડીને તે પ્રૌઢશિક્ષણના કામમાં જોડાઈ હતી. દોઢ વર્ષમાં ઘણી સફળતા મળી હતી. પણ ગુજરાતમાં એક પણ પ્રૌઢ નિરક્ષર ન રહે તે તેનું સ્વપ્ન હતું. ધારાસભ્યો તો લોકપ્રતિનિધિઓ. તેમનો ટેકો મળે તો પછી કોઈ અડચણ ન રહે. બધી દિશાઓ ઊઘડી જાય. તે માટે તેણે વિધાનસભાગૃહના એક ખંડમાં બેઠક ગોઠવી હતી. વીસ મિનિટ થઈ. તેનો થેલો થાકીને ઢળી પડ્યો હતો, સાથેના ત્રણે કાર્યકરો પણ.

આખરે ચાર ધારાસભ્યો આવ્યા. તે પ્રસન્નતાથી ઉભકાઈ ઊઠી. મોડા પડવા માટે માફીના ટુકડા વેરાયા. પછી પ્રશ્નો 'બીજું કોઈ નથી આવ્યું? કેટલાને બોલાવ્યા હતા?' રશ્મિતા : 'બધાને'

એક ધારાસભ્યે ઘડિયાળમાં જોયું, કહ્યું : 'બહેન પચ્ચીસ મિનિટ થઈ. હવે કોઈ નહિ આવે. આપણે કામ શરૂ કરો. અમારે પાછું બીજું કામ...'

રશ્મિતાએ પ્રૌઢશિક્ષણની આવશ્યકતા, નાગરિકતાની કેળવણી, રાષ્ટ્રઘડતર વિશે બેત્રણ મિનિટ કહ્યું ત્યાં ભર્યા શરીરવાળા ધારાસભ્યે બગાસું ખાઈ કહ્યુ. : 'જુઓ બહેન, આ બધું શહેરોમાં કરો. ત્યાં તમને રિસ્પોન્સ મળશે.'

રશ્મિતા : 'પણ ગામડામાં જ વધુ જરૂર છે. ત્યાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ...'

મૂછાળા ધારાસભ્ય : 'ગામડામાં પ્રૌઢશિક્ષણની જરૂર નથી... ભણાવીને પછી અમારા જ દુશ્મન ઊભા કરવાનાને?...અમારે ફરી ચૂંટાવું છે.'

રશ્મિતા : 'પણ આપ મારી વાત...'

સાથળ ખંજવાળતાં ખંજવાળતાં ત્રીજા ધારાસભ્ય કહે, 'તમારા વિચારો સારા છે. વ્યવહારુ નથી.' બધા ઊભા થઈ ગયા.

ચોથા ધારાસભ્યે કહ્યું, 'બહેન, તમારું કામ ને ઉત્સાહ અભિનંદનીય છે. અમને તેની કદર છે. ગ્રાન્ટ અટકી હોય તો કહેજો, છૂટી કરાવી દઈશું. તમારો પગાર ચાલુ રહે તેની કાળજી અમે જરૂર લઈશું. ચાલતાં ચાલતાં મૂછાળા ધારાસભ્ય કહે, 'ભાષણો કરો, પોસ્ટરો લગાવો, પણ ભણાવવાવાળું માપમાં રાખો.'

ચારે મહાનુભાવો નમસ્કાર કરી ચાલવા માંડ્યા. રશ્મિતાને કળ વળતાં વાર લાગી. તે સામે નમસ્કાર પણ નહોતી કરી શકી. પછી પોતાની જાતને કહેતી હોય તેમ બોલી, 'ઓહ, પ્રૌઢશિક્ષણની શરૂઆત ખોટી જગ્યાએથી થઈ છે. ધારાસભ્યોથી શરૂઆત કરવાની જરૂર હતી. □

આ ઉપરાંત હાથીદાંત, ધાતુ, ચંદન, સુખડ, સ્ફટીક, કાચ, પ્રવાલરત્ન, ખાસ જાતના ચાંદીના સિક્કાઓ પર, ફીરોઝ રત્ન, જહરમોહરા, મીરરગ્લાસ તથા ટીનના પતરાને કીચિંગ કરીને પદ્માવતી ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ કંડારેલા જોવા મળે છે. આ પ્રકારના પદાર્થો પર કંડારેલાં સ્વરૂપો ખાસ કરીને શ્રી યશોધરદેવસૂરિ કલા સંગ્રહ - જૈન સાહિત્ય મંદિર પાલિતાણામાં સંગ્રહવામાં આવ્યા છે (ચિત્ર - ૧૦).

હાથીદાંતમાંથી કંડારેલ ચોવીસ હાથવાળી સુંદર મૂર્તિ શ્રી મુક્તિધામ જૈન વિદ્યાપીઠ - થલતેજ- અમદાવાદમાં આવેલી છે. દેવીના હાથનાં આયુધો સ્તોત્ર ભૈરવ પદ્માવતી કલ્પમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણેનાં છે (ચિત્ર - ૧૧).

મહેસાણા જિલ્લાના શ્રી શંખેશ્વરતીર્થના શક્તિપીઠમાં ચોવીસ ભૂજાવાળાં પદ્માવતીનું ચિત્ર તોલારામ શર્માએ બનાવ્યું છે (ચિત્ર - ૧૨).

આમ પદ્માવતી દેવી જૈન ધર્મમાં પાર્શ્વનાથનાં શાસનદેવી તરીકે લોકપ્રિય છે. નાગફણા અને કમળ તેની ઓળખનાં પ્રતીકો છે. પદ્માવતી દેવીનાં પ્રતિમાવિધાનોને સ્પર્શતાં સાહિત્યિક વર્ણનો અને પ્રાપ્ત પ્રતિમાઓ પરથી જણાય છે કે જૈન ધર્મમાં અંબિકા, ચક્રેશ્વરી પછી પદ્માવતીદેવીનું સ્થાન નોંધપાત્ર છે. આમ છતાં તેની સ્વતંત્ર પ્રતિમાઓ ઈસુની ૯મી સદીથી શરૂ થાય છે. તે પછી સ્વતંત્ર અને યક્ષિણી તરીકેની ઘણી પ્રતિમાઓ નોંધાયેલ છે. તંત્રમાર્ગમાં પદ્માવતીદેવીનું ઘણું મહત્ત્વનું સ્થાન જોવા મળે છે.

પાદટીપ : (૧) પ્રિયબાળા શાહ, "જૈન મૂર્તિવિધાન", પૃ.૭.(૨)નંદલાલ દેવલુક (સંપા), "શાસનદેવી શ્રી પદ્માવતી માતા" પૃ.૨૦૫-૨૦૬. (૩) એજન, પૃ. ૩૫૨. (૪) ક.ભા. દવે, ગુજરાતનું મૂર્તિવિધાન, પૃ.૪૯૫. (૫) સારાભાઈ નવાબ (સંપા.), "ભૈરવ પદ્માવતી કલ્પ". (૬) જ્ઞાનાર્ણવતંત્રમ્, ષષ્ઠપટલ-શ્લોક-૨ (આનંદઆશ્રમ સંસ્કૃત ગ્રંથાવલિ-૧૯૭૭). (૭) ક.ભા. દવે, ઉપર્યુક્ત, પૃ.૪૯૬. (૮) નંદલાલ દેવલુક, ઉપર્યુકત, પૃ.૧૧૨. (૯)એજન, પૃ. ૨૪૩. (૧૦) એજન, પૃ.૨૪૪. (૧૧) સારાભાઈ નવાબ, ઉપર્યુક્ત. (૧૨) નંદલાલ દેવલુક, ઉપર્યુક્ત પૃ ૪૮૪.(૧૩) પ્રિયબાળા શાહ, ઉપર્યુક્ત પૃ.૧૧૮-૧૧૯. (૧૪) નંદલાલ દેવલુક, ઉપર્યુક્ત પૃ.૪૮૪.(૧૫)પ્રિયબાળા શાહ, ઉપર્યુક્ત પૃ.૯૩. (૧૬) નંદલાલ દેવલુક, ઉપર્યુક્ત પૃ ૩૧૦. (૧૭) એજન, પૃ.૪૮૬. (૧૮) એજન, પૃ.૫૦૧. (૧૯) એજન, પૃ.૫૦૭ અને ૩૫૮. (૨૦) એજન, પૃ.૫૦૧. (૨૧) એજન, પૃ.૫૦૭.(૨૨) એજન, પૃ.૨૦૮. (૨૩) એજન, પૃ.૪૮૫. (૨૪) એજન, પૃ.૩૧૦. (૨૫) એજન, પૃ.૪૮૬. (૨૬) એજન. પૃ.૫૧૦. (૨૭) એજન, પૃ. ૩૫૮. (૨૮) એજન, પૃ.૪૮૫-૮૬. (૨૯) એજન, પૃ.૩૫૦.

[ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના ૧૯મા અધિવેશન અમદાવાદ મુકામે 'કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે રૌપ્યચંદ્રક' વિજેતા નિબંધ.]

દીપજ્યોતિ નમોસ્તુ તે

ભરત 'કુમાર' પ્રા. ઠાકર / સંજય પી. ઠાકર

[દીપોત્સવી પર્વોમાં પ્રકાશ પાથરતા, ઘરનો શણગાર બનતા અને 'તમસો મા જ્યોતિર્ગમય'નો સંદેશ પ્રસરાવતા સાદા ઘરદીવડાથી કલાત્મક દીપમાલા લગીની ઝગમગતી તવારીખ]

દીપોત્સવીને 'પ્રકાશના પર્વ'ની ઉપમા આપવામાં આવી છે અને તે પ્રકાશ દીપક રેલાવે છે. દિવાળીના પર્યાય સમા 'દીપોત્સવી' કે 'દીપાવલી' શબ્દમાં જ 'દીપ' શબ્દ સમાયેલો છે. આમ, દિવાળી એટલે 'દીપનો ઉત્સવ' અર્થાત્ 'પ્રકાશનું પર્વ'! છેક 'વાઘબારસ'થી લઈને દિવાળી પર્વની દીપમાળ અને ઉત્સવના રણકાર 'કાર્તિકી પૂર્ણિમા' સુધી પહોંચે છે !

દીપાવલી એ ભારતીય સંસ્કૃતિની એક પ્રકાશિત પરંપરા, શ્રીવૃદ્ધિ અને જ્યોતિનો મંગલમય ઉત્સવ તથા અંધકાર પર પ્રકાશના વિજયનું પર્વ છે. દિવાળીના દિવસોમાં ઘર શણગારાય અને રંગોળી પુરાય ઉપરાંત આંગણે, ઝરૂખે કે અટ્ટાલિકાઓ પર એમ સર્વત્ર ઝગમગતી દીપમાળાઓ પણ પ્રગટાવાય છે, જે લક્ષ્મીજીનું પ્રકાશમય અભિવાદન કરે છે. લક્ષ્મીજીની પૂજા દીપોથી થાય છે. કેમ કે દીપને બ્રહ્મનું પ્રતીક ગણવામાં આવ્યું છે.

પ્રકાશના પ્રતીક સમાન દિવાળી એવો મહોત્સવ છે કે જેમાં અંધકારની વચ્ચે પ્રકાશની ઉપાસના કરવામાં આવે છે. દીવો એ પ્રકાશનો પ્રતિનિધિ છે. આ તહેવારોમાં દીપક પ્રગટાવીને જીવનમાં પ્રકાશની કામના કરવામાં આવે છે.

દીપકોની જ્યોતિ આપણને સ્થિરતા અને શાશ્વત્તાનો માર્ગ ચીંધે છે. તે એવું સૂચવે છે કે, અસીમ અંધકાર અને નિરાશામાં પણ પ્રકાશ અને આશાનું કિરણ છુપાયેલું છે. તેથીસ્તો ઋગ્વેદમાં દીપક પાસે 'તમસો મા જ્યોતિર્ગમય'ની પ્રાર્થના કરવામાં આવી.

દિવાળીના દિવસોમાં દીપ-પ્રાગટ્યના પ્રાધાન્ય પાછળ રામાયણનો પ્રસંગ વિશેષ સાંકળવામાં આવે છે. ચૌદ વર્ષના વનવાસ બાદ ભગવાન રામ અયોધ્યા પાછા ફર્યા અને રાજ્યાભિષેક યોજાયો ત્યારે આસો માસની અમાસનો અંધકારભર્યો દિવસ હતો. પરંતુ આ ખુશી મનાવવા અયોધ્યાવાસીઓએ લાખો દીવડા પ્રગટાવીને એ કાજળકાળી રાતને પ્રકાશિત કરી દીધી હતી. ત્યારથી દિવાળી 'પ્રકાશ પર્વ' તરીકે ઉજવાય છે.

બીજી કથા બલિરાજા અને વામન સાથે જોડાયેલી છે. મહર્ષિ કશ્યપ અને અદિતિને ત્યાં ભાદરવા સુદ બારસના જ દિવસે વામન તરીકે અવતરેલા વિષ્ણુ ભગવાને અશ્વમેધ યજ્ઞ પ્રસંગે બલિરાજા પાસે 'સાડાત્રણ પગલાં ભૂમિદાન' માગી ત્રણ પગલાંમાં જ આકાશ, પાતાળ અને પૃથ્વી એમ ત્રણે લોક પાછા મેળવી લીધા હતા અને કારતક માસના કૃષ્ણ પક્ષના છેલ્લા ત્રણ દિવસો 'દિવડાના ઉત્સવ' રૂપે ઊજવવાનું વર આપેલું.

ત્રીજી પૌરાણિક કથા અનુસાર સમુદ્રમંથન પ્રસંગે કાર્તિકી અમાસના દિવસે લક્ષ્મીજીનું પ્રાગટ્ય થયું હતું. તેના આનંદમાં દીવા પ્રગટાવવામાં આવે છે. આમ, અનાદિકાળથી માણસ 'જ્યોતિર્મય જીવન'ની સાધના કરતો આવ્યો છે.

વૈદિક ગ્રંથોમાં 'સૂર્યાંશ સંભવો દીપઃ' મંત્ર દ્વારા દીપકને 'સૂર્યના અંશાવતાર' તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. સૂર્ય ઓજલ થાય છે ત્યારે દીપક જ પોતાનાં તેજ, તપ અને ત્યાગથી આપણા માર્ગમાં પ્રકાશ પાથરે છે. અપાર અંધારાંને ચીરીને ઊર્ધ્વગમન કરતી દીપજ્યોતિ આપણને 'સત્યમ્ શિવમ્ સુંદરમ્'ના આદર્શને આરાધવાની પ્રેરણા આપે છે.

સ્કંધપુરાણમાં દીપકની જ્યોતિને અગ્નિ, સૂર્ય અને ચંદ્રની જ્યોતિ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવી છે. તેથીસ્તો દીપજ્યોતિના વંદના-મંત્રમાં કહેવાયું છે કે ...

> दीपज्योति तमोहारी, दीपज्योति जनार्दनः ।
> दीपज्योतिर्मनोहारी, दीपज्योति नमोस्तु ते ॥

પ્રાચીન ગ્રંથોમાં દીપકના પ્રતિકાર્ય સ્વરૂપનું સુંદર વર્ણન કરતાં કહેવાયું છે કે, દીપકનો આધાર અને આકાર સત્ય પર સ્થિર છે. તપ એનું તેલ છે, દયા એની વાટ છે અને ક્ષમા એની શિક્ષા છે ! આમ, આ આદર્શો દ્વારા દીપજ્યોતિ 'સત્યમેવ જયતે' અને 'વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્'નો પણ સંદેશો આપે છે.

શાસ્ત્રોમાં ચાર પ્રકારના દીપકનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે...

> प्रदोषे दीपकश्चन्द्रः प्रभाते दीपको रविः ।
> त्रैलोक्यं दीपको धर्मः सुपुत्र कुलदीपक ॥

અર્થાત્ સાયંકાળનો દીપક ચંદ્ર છે, પ્રાતઃકાળનો દીપક સૂર્ય છે, ત્રણેય લોકમાં ધર્મદીપનો પ્રકાશ ફેલાયેલો છે અને સુપુત્ર 'કુળદીપક' કહેવાય છે.

મહાકવિ કાલિદાસે 'રઘુવંશ' મહાકાવ્યમાં 'ઇન્દુમતિ સ્વયંવર' પ્રસંગમાં રાજવીઓ પાસેથી વરમાળા લઈને પસાર થતી ઇન્દુમતીને 'સંચારિણી દીપશિખેવ રાત્રૌ' (રાત્રિના સમયે સંચાર કરતી દીપશિખા)ની ઉપમા આપી છે : આ અનન્ય ઉપમા પરથી તે મહાકવિ પણ 'દિપશિખા કાલિદાસ' તરીકે ઓળખાયા છે. પ્રાચીન કાળમાં છીપલીઓમાં દીવો બાળી કામ ચલાવાતું હતું. ધીમે-ધીમે દીવાનાં સ્વરૂપ બદલાતાં ગયાં. પથ્થરોના દીપકોનું સ્થાન માટીના દીવડાએ લીધું. વર્તમાન સમયમાં ધાતુની દીવીઓ લોકપ્રિય થઈ. ધાતુમાં પિત્તળના દીવાઓનું પ્રચલન વિશેષ છે. પિત્તળની મોંઘેરી દીવીઓ સામે હવે તો સૌને પરવડે એવી સ્ટીલની સાદી દીવીઓ પણ પ્રાપ્ય બની છે. ઘરોમાં નિત્ય પૂજા માટે વપરાતા ધાતુના બનેલા દીપકોને 'અર્ચનાદીપ' કે 'આરતીદીપ' કહે છે. મંદિરોમાં મૂર્તિની નજીક

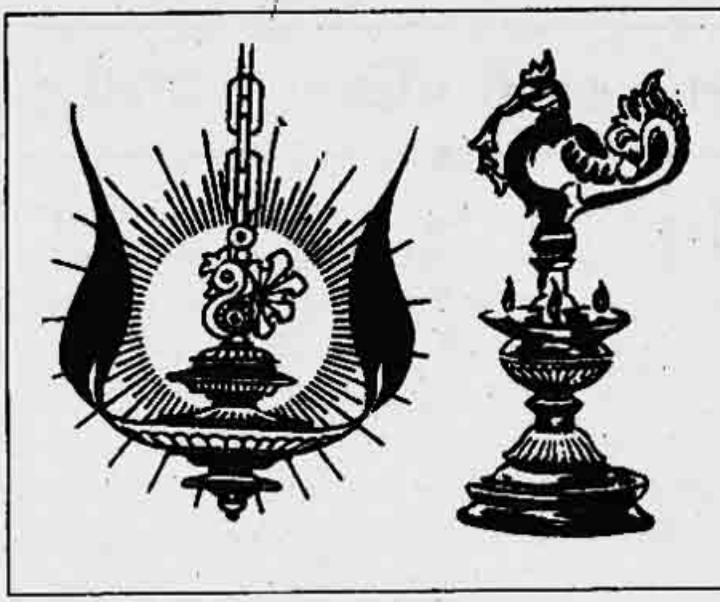
જે દીપક બળતા હોય છે તે પ્રમાણમાં મોટા હોય છે, તેને 'ગર્ભગૃહ દીપ' કહે છે. દક્ષિણ ભારતનાં મંદિરોમાં આજે પણ પ્રતિમાઓની આસપાસ વર્તુળાકારે દીપો ગોઠવવામાં આવે છે તેને 'દીપસ્તંભ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અમુક આરતીદીપોની વાટોને જુદીજુદી દીવીઓમાં ગોઠવી શકાય એવી વ્યવસ્થા હોય છે. તે મુજબ દીપકોને 'ત્રિમુખી', 'પંચમુખી' કે 'સપ્તમુખી' દીપ કહેવાય છે. આ વિવિધ પ્રકારના દીપક આપણને ભારતીય સંસ્કૃતિની 'દીપદાન' પરંપરાનું સ્મરણ કરાવે છે. આજકાલ ઘરો અને મંદિરોમાં વિભિન્ન આકાર અને પ્રકારની દીવીઓ વપરાય છે. આરતીમાં વપરાતી દીવી એકમુખી હોય છે, તો કોઈ અનેકમુખી પણ હોય છે. કોઈ ઊભા આકારની હોય છે, તો વળી કોઈ બેઠા ઘાટની હોય છે. કોઈ દીવીઓને ધાર્મિક પ્રતીકો (ઓમ્, સ્વસ્તિક, નટરાજ, કુંભ)ના આકારમાં ઢાળવામાં આવે છે, તો કોઈને પશુ-પક્ષીઓનો પણ આકાર આપવામાં આવે છે. પશુ-પક્ષી આકારની દીવીઓમાં 'મયૂરદીપ' વિશિષ્ટ હોય છે. એની આકૃતિ નર્તન કરતા મોર જેવી હોય છે. તેની પાંખ ઉપર દિવેટ રાખવા માટે પાંચ કટોરા હોય છે. મોર ઉપરનાં છિદ્રોમાં અગરબત્તી રાખી શકાય છે.

લટકતાં ઝુમ્મરોની જેમ ગોળ લટકતી કલાત્મક દીવીઓનો પ્રચાર પણ રાજા-મહારાજાઓના કાળમાં ખૂબ થયો છે. સાંકળની સાથે લટકતી આવી દીવીઓમાં પણ વિવિધ આકૃતિઓ ઉપસાવવામાં આવે છે અને તેની સમૂહ દીપશિખાઓથી એક અનુપમ વાતાવરણ સર્જાય છે. આ ઉપરાંત બહુકોણીય અને ગુંબજ આકારની દીવીઓની જાળીઓમાંથી બહાર ફેંકાતો આછેરો પ્રકાશ પણ સુંદર દશ્ય સર્જે છે.

અગાઉ રાજમહેલો અને ધાર્મિક સ્થાનોમાં લટકાવાતાં કાચનાં ઝુમ્મરો, દીપદાનો અને હાંડીઓમાં દીવા મૂકવામાં આવતા તે પણ એક પ્રકારનો અનેરો પ્રકાશપુંજ સર્જતા. કચ્છમાં આનું શ્રેષ્ઠ પ્રદર્શન ભુજમાં આયના મહેલના 'દીવાને ખાસ' જેવા ફુવારા મોલ (શીતમોલ) માં નિહાળવા મળે છે.

અગાઉના સમયમાં ઘરના મુખ્ય દરવાજાની આસપાસ કોડિયાં મૂકવાના બે ખાસ કલાત્મક ગોખલા રાખવામાં આવતા, જે આજે સિમેન્ટ-કોંક્રિટનાં મકાનોમાં લુપ્ત થતા જાય છે. જો કે આજે તો પૂજામંદિરોમાં પણ કોડિયાં કે દીવડાનું સ્થાન વીજળીના ટમટમતા બલ્બે અને દીપમાળાઓનું સ્થાન વિદ્યુત રોશનીએ લઈ લીધું છે. દિવાળીની રાત્રે આવી રોશની નિહાળવા નગરવાસીઓ હોંશભેર ઊમટી પડતા હોય છે.

'દીપ' વિષયે થોડી પ્રકીર્ણ બાબતો પણ જોઈ લઈએ. શાસ્ત્રીય સંગીતમાં 'દીપકરાગ' પ્રસિદ્ધ છે, જે ગાવાથી કહેવાય છે કે આસપાસના દીપકો અને જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ થાય છે. કોઈએ પોતાના ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર કામ કરી બતાવ્યું હોય તો તેને નેત્રદીપક કામગીરી' તરીકે બિરદાવાય છે. પોતાના ક્ષેત્રમાં

મૂકપણે સેવા બજાવતા અને પ્રસિદ્ધિથી દૂર રહેલા કારીગરો કે કલાકારોને આપણે 'ઘરદીવડા'ની ઉપમા આપીએ છીએ.

અંધારાંને ઉલેચતું આ પ્રકાશપર્વ કે દીપપર્વ બહાર તેમ ભીતર પણ ડોકિયું કરાવે છે. એ આતમદીપ પ્રગટાવે છે. દિવાળીના દીવડાઓ કેવળ આપણાં આંગણાં અજવાળે એ પૂરતું નથી, દિલમાં પણ દીવો કરવા પ્રેરતો આ અવસર છે. મનના પ્રદેશને પ્રકાશિત, પવિત્ર અને પૂર્વગ્રહરહિત બનાવતો આ દીપ એટલે જ જ્ઞાનદીપ.

સદ્ભાવ એ પ્રકાશ છે, તો ભગવદ્ભાવ એ દિવ્ય પ્રકાશ છે. ક્યાંક માણસાઈનો દીપ બુઝાતો હોય ત્યાં પ્રેમ અને પરોપકારથી તેને સતેજ કરી સતત જલતો રખાય છે. 'સંત જ્ઞાનેશ્વર'માં સ્વ. મુકેશના કંઠે ગવાયેલા એ લોકપ્રિય ગીત 'જયોત સે જયોત જલાતે ચલો, પ્રેમ કી ગંગા બહાતે ચલો'માં પણ આ ભાવ જ વ્યક્ત થયો છે ને ? આ જ સાચો ઉત્સવ છે, દીપોત્સવ. □

સર્વતોમુખી પ્રતિભા - ગાંધીજી

ધનુભાઈ મહેતા

ગાંધીજીની આ બે વાત ખાસ જાણીતી નથી : પહેલો પ્રસંગ હું અમદાવાદની મૉડેલ હાઈસ્કૂલમાં ૧૯૪૬ની સાલમાં શિક્ષક હતો ત્યારે શાળાના વિદ્વાન અને બહુશ્રુત એવા ભાષાશિક્ષક સ્વ. વિનુભાઈ ડી. મુનશીના મોઢે સાંભળેલો. વાત છે ગાંધીજી અમદાવાદમાં કોચરબ આશ્રમમાં રહેતા તે સમય - ગાળાની. કવિવર ટાગોર અમદાવાદની મુલાકાતે આવેલા. લાલદરવાજાના મેદાન પર તેમનું જાહેર પ્રવચન યોજવામાં આવેલું. કવિવર બરાબર એક કલાક સુધી અસ્ખલિતપણે અંગ્રેજીમાં સરસ બોલ્યા; શ્રોતાઓ ડોલી ઊઠ્યા, મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયા. સભામાં એવાં પણ ઘણાં હતાં કે જેમને અંગ્રેજી આવડતું ન હતું. ટાગોરની વાણી તેમને સ્પર્શી ગઈ પણ તેઓ અર્થ-આસ્વાદ ન માણી શક્યા. મીઠા જળને કિનારે જાણે તૃષાર્ત રહ્યાં! તેઓમાંના કોઈકે હિંમત કરી કવિશ્રીના મંત્રી પર એક ચિઠ્ઠી મોકલાવી, વિનંતી કરી કે, રંગમંચ પર બિરાજેલા ગુજરાતી સાહિત્યના ધુરંધરોમાંથી કોઈ કવિવરના પ્રવચનનો સારભાવ તેમને ગુજરાતીમાં સમજાવે. મંત્રીશ્રીએ તે ચબરખી સાહિત્યસ્વામીઓના હાથમાં ધરી. એકે વાંચી, ડોકું ધુણાવી, બાજુનાને હવાલે કરી, તેણે ત્રીજાને આપી. પણ કોઈએ બીડું ઝડપ્યું નહિ. એકે તો વિસ્ફારિત આંખે ઉદ્દગારો કાઢ્યા કે ટાગોરનું અંગ્રેજી પ્રવચન અને તેનું ગુજરાતી! આ અવઢવ ચાલતી હતી ત્યાં મંત્રીશ્રીની નજર સભાને છેક છેવાડે ઊભેલા ગાંધીજી પર પડી. ગાંધીજી સભા શરૂ થઈ ગયા પછી આવેલા એટલે વક્તા-શ્રોતાને ખલેલ ન પડે અને શિષ્ટાચાર ભંગ ન થાય તેથી છેક પાછળ ભાષણ સાંભળવા ઊભા રહી ગયેલા. મંત્રી સડસડાટ તેમની પાસે પહોંચી ગયા અને દોરીને રંગમંચ પર લઈ આવ્યા અને પેલી ચબરખી તેમને હવાલે કરી. ગાંધીજીએ તે વાંચી. બાજુમાં પડેલો ગુરુદેવનાં ભાષણો ટાઈપ કરેલો ચોપડો હાથમાં લીધો, ઝપાટાબંધ તેનાં પાનાંઓ પર નજર ફેરવી, ચોપડો નીચે મૂકી, ટાગોર અંગ્રેજીમાં બોલ્યા હતા તેનો સરળ ગુજરાતી ભાવાનુવાદ સભા સમક્ષ ધરી દીધો. અંગ્રેજી નહિ જાણનારા - સમજનારાઓએ પણ સ્વ. ટાગોરના ભાષણનો આસ્વાદ માણ્યો. અંગ્રેજી - ગુજરાતી એમ બન્ને ભાષાઓ પરનું કેવું પ્રભુત્વ! સર્વતોમુખી પ્રતિભાના ઓજસમાં સાહિત્યસ્વામીઓની એકમુખીપ્રતિભા ઓઝપાઈ ગઈ. અગ્નિશુદ્ધ જોડણી, યોગ્ય શબ્દની પસંદગી, તેના પ્રયોજનમાં કરકસરભરી વણિકવૃત્તિ, ભાષાઓ પરની પક્કડ, મુદ્દાને જ પકડવાની સૂક્ષ્મ ગ્રાહ્ય શક્તિ, અને સરળ છતાં વેધક શૈલી એ ગાંધીજીની સાહિત્ય કલાની અજબ અને અજોડ સિદ્ધિ હતી.

આવા તો અનેક પ્રસંગો સ્વ. મહાદેવભાઈ દેસાઈની રોજનીશીનાં પાનાંઓ પર શબ્દબદ્ધ છે. તેમાંના એકને દિનાંક ૭-૧-૩૩નું પાનું વાચા આપે છે. બાપુએ જેમને પોતાના ધર્મ વિષે સંશય નથી તેવાને ઉદ્દેશીને એક વાક્ય લખ્યું અને તેમને યાદ દેવડાવ્યું કે - यो ध्रुवाणि परितज्य अध्रुवं परिसेवते । - પછી તરત જ મહાદેવભાઈ તરફ જોઈને પૂછ્યું : 'આનું અંગ્રેજી સૂઝે છે?' મહાદેવભાઈએ જવાબ આપ્યો : 'તુરત નથી સૂઝતું.' એટલે બાપુએ મહાદેવભાઈને તેનું અનુકૂળતાએ અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરવાનું કહ્યું. મહાદેવભાઈએ ભાષાંતર કરીને આપ્યુ. પછી કહે : A bird in the hand is worth two in the bush (હાથમાંનું એક પક્ષી, ઝાડીમાંનાં બે બરાબર છે), એ કદાચ ચાલે, પણ તમે કહ્યું છે તેમ certainties ને uncerntainties ન ચાલે, substance અને shadow ચાલે અને પછી કહી શકો કે He who leaves the substance and run after the shadow loses both. (જે મૂળ વસ્તુને છોડીને પડછાયા પાછળ દોડે છે તે બન્ને ગુમાવે છે.) પછી કહે : 'श्रेयान स्वधर्मो विगुणः' માં પણ એ જ ભાવ છે. થોડીક ચર્ચા બાદ કહે : બસ, હવે સરસ વાક્ય જડ્યું. Much wants more and loses all. (હોય તેથી વધારે લેવા જતાં સમૂળગું ખોઈ બેસાય છે.) આ પેલી bird in the hand હાથમાંના પક્ષીવાળી કહેવત કરતાં પણ વધારે સારું છે. આમ, યરવડા જેલમાં ગાંધીજી તથા અંતેવાસી રાજદ્વારી કેદીઓ, અને મુલાકાતીઓ વચ્ચે અટપટી રાજકારણની ગંભીર વાતો, સૂક્ષ્મ ધર્મ, સમાજ, આરોગ્ય અને અર્થકારણ જેવી અનેકવિધ વિષયો વચ્ચે સાહિત્યની રસભરી ચર્ચાઓ પણ ચાલતી તેમાં ગાંધીજીની બહુમુખી પ્રતિભાનાં દર્શન થાય છે. અંગ્રેજ લેખક કાર્લલાઈલે યથાર્થ જ કહ્યું છે - A hero is a hero at every point - વીરજન, જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રે વીર-જન જ રહે છે. □

અનુસંધાન] ઈતિહાસધારા [પૃ. ૬૯૯થી

મુહમ્મદ ઘોરી જેવા પ્રબળ શત્રુ પરના આ વિજયે પૃથ્વીરાજ એવો તો પ્રમાદી બનાવી દીધો કે તે રાજકાજને પડતું મૂકી ભોગવિલાસમાં જ રત રહેવા લાગ્યો. પરંતુ ઘોરી પોતાનો પરાજય ભૂલે તેમ ન હતો. તેણે ઓચિંતું જ આક્રમણ કરતાં પૃથ્વીરાજને તેના પ્રમાદનો બદલો મળી ગયો. ઘોરીએ તેને ગિરફતાર કર્યા બાદ તેની કત્લ કરી નાખી.

એક કિંવદંતી પ્રમાણે પૃથ્વીરાજ સાથે ચંદ બારોટ પણ કેદ થયેલો અને બંનેને ગઝની લઈ જવામાં આવેલા જ્યાં પૃથ્વીરાજની આંખો ફોડી નાખવામાં આવેલી. પૃથ્વીરાજ શબ્દવેધી બાણ ચલાવવામાં અજોડ હોવાનું ચંદ પાસેથી સાંભળી મુહમ્મદ ઘોરીએ તેનું પારખું કરવાનું નક્કી કર્યું અને પોતે એક ઊંચા આસને ચડી બેસી પૃથ્વીરાજ અને ચંદને બોલાવ્યા એ વખતે ઘોરી ક્યાં હતો તેનો ભેદ સમજાવતો આ દુહો ચંદ બારોટે લલકારેલો :

'ચાર બાંસ, ચૌવીસ ગજ, અંગુલ અષ્ટ પ્રમાણ;
એતે પર સુલતાન હૈ, મત ચૂકે ચહુઆન.'

આ દુહા પરથી પૃથ્વીરાજે નિશાન તાકી ઘોરીને વીંધી નાખ્યાનું મનાય છે. જો કે તેનો કશો ઐતિહાસિક પુરાવો નથી. □

ઈતિહાસધારા

અશોક હર્ષ

पृथ्वीराज चौहान

ચંદ બારોટે જેના પર 'રાસો' લખીને ભારતીય ઈતિહાસમાં અમર બનાવી દીધો છે એ દિલ્હીસમ્રાટ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ અથવા રાય પિથોરાનો જન્મ ગુજરાતમાં થયેલો, એટલું જ નહિ પણ તેના પિતા સોમેશ્વરનુંય મુખ્ય કાર્યક્ષેત્ર ગુજરાત રહેલું એ ઘણા નહિ જાણતા હોય.

આમ તો ચૌહાણ અને ચાલુક્ય અથવા સોલંકી રાજવંશ વચ્ચે પરાપૂર્વનું વેર ચાલ્યું આવતું હતું. પરંતુ સોમેશ્વર ત્યાર ના ગુજરાતના ચાલુક્ય રાજવી કુમારપાળના આશરે આવતાં કુમારપાળે તેને હેતથી આવકાર્યા. સોમેશ્વર પણ એ માટે કૃતજ્ઞ રહીને કુમારપાળના માટે જાનની બાજી લગાવતાં કદી પાછું વાળી ન જોતો. મલિક અર્જુનની ગુજરાત પરની ચળવળ વખતે સોમેશ્વર એ યુદ્ધમાં લડતો લડતો છેક મલિક અર્જુનના હાથી સુધી પહોંચી ગયો, અને પોતાના હાથી પરથી એના હાથી પર કૂદી પડી એક જ ઝાટકે તેનું ડોકું ઉડાવી દીધું.

દિલ્હી પરના ત્યારના તોમરવંશી સમ્રાટ અનંગપાળે પોતાની એક પુત્રી કમલાવતી આ સોમેશ્વર ચૌહાણને પરણાવેલી, જ્યારે બીજી પુત્રી રૂપસુંદરી કનોજના રાઠોડ રાજવી વિજયપાલને પરણાવેલી. ત્રિપુરીના રાજા અચલે પણ પોતાની પુત્રી કર્પૂરીદેવી સોમેશ્વર સાથે પરણાવેલી. સોમેશ્વરના બંને પુત્રો પૃથ્વીરાજ અને હરિરાજ ગુજરાતમાં જ જન્મેલા.

સોમેશ્વરે એ પછી અજમેરનું રાજ્ય હાથ કરતાં તેનો પરિવાર પણ ગુજરાતમાંથી અજમેર પહોંચી ગયો. અહીં સોમેશ્વર અવસાન પામ્યો ત્યારે પૃથ્વીરાજની ઉંમર માત્ર અગિયાર વર્ષની હતી. રાજમાતા કર્પૂરીદેવીએ રાજ્યવહીવટ હાથમાં લઈને પૃથ્વીરાજ પૂરી ઉંમરનો થતાં તે તેને હસ્તક સોંપી દીધો.

પૃથ્વીરાજ તેના પિતાના જેવો જ બહાદૂર અને બલિષ્ઠ હતો. નાનપણથી જ અનેક યુદ્ધોમાં લડતા રહેલા પૃથ્વીરાજે ગાદીએ આવ્યા પછી પણ અનેક રાજવીઓને પરાસ્ત કરતાં તે દિગ્વિજયી તરીકે ઓળખાવા લાગેલો. એના વીરત્વ પર વારી જઈને એના નાના અનંગપાળે પોતાની દિલ્હીની ગાદીએ તેનો અભિષેક કર્યો. અનંગપાલના આ કૃત્યથી એનો બીજો દૌહિત્ર અને પૃથ્વીરાજનો મસિયાઈ ભાઈ જયચંદ રાઠોડ ઈર્ષાથી સળગી ઊઠ્યો અને કનોજની ગાદીએ રહીને એને નીચો પાડવાની તક શોધવા લાગ્યો.

પૃથ્વીરાજે ચંદેલોની રાજધાની મહોબા પર આક્રમણ કરતાં જયચંદને એ જોઈતી તક મળી ગઈ અને તેણે એક મોટી સેના મહોબાના રાજા પરમાલની સહાયમાં મોકલી આપી. રાજસ્થાનમાં જેમનાં યશોગાન આજે પણ ગવાય છે, એ આલ્હા અને ઉદલ આ યુદ્ધમાં જ કામ આવી ગયેલા.

પૃથ્વીરાજના વિજયોથી વધતી ગયેલી જયચંદની તેના પ્રત્યેની ઈર્ષા તેની પુત્રી સંયોગિતાના પૃથ્વીરાજે કરેલા હરણ પછી પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી. દિલ્હી પહોંચી પૃથ્વીરાજે સંયોગિતા સાથે કરેલાં લગ્નથી જયચંદનાં રોમે રોમે એવી ઝાળ ઊઠી કે તેણે એક બાજુ અણહીલ તરફ ને બીજી બાજુ ગઝનીને પૃથ્વીરાજ સામે ઉશ્કેરવાનું શરૂ કર્યું.

પૃથ્વીરાજ ગાદીએ બેઠો એના બે વર્ષ પહેલાંથી ગઝનીના શાસક મુહમ્મદ ઘોરીએ ભારત પર આક્રમણ શરૂ કરી દઈને ઈ. ૧૧૭૫માં મુલતાન જીતી લીધેલું. ત્રણ વર્ષ બાદ તેણે ગુજરાત પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે પૃથ્વીરાજ ગુજરાતને મદદ કરવાના બદલે ચૂપચાપ બેસી રહેલો. એનો ઈરાદો યુદ્ધમાં બંને પક્ષોને નબળા પડતા જોવાનો હતો, પણ એ જ એની મોટી ભૂલ હતી. એ વખતે જો એ ગુજરાતની સહાયે આવી પહોંચ્યો હોત તો ઘોરી ફરી કદી હિન્દુસ્તાન સામે જોવાની હિંમત કરી શક્યો નહોત.

મુહમ્મદ ઘોરીએ ઈ.૧૧૮૧માં શિયાલકોટ પર આક્રમણ કરી ત્યાં એક કિલ્લો ઊભો કર્યો. પાંચ વર્ષ બાદ લાહોર પહોંચી જઈ ત્યાં પોતાનું થાણું જમાવી આખું હિન્દુસ્તાન હાથ કરવાનો વ્યૂહ રચ્યો. હવે પૃથ્વીરાજથી શાંત બેસી રહેવાય, તેમ ન હતું. બંને વચ્ચે સાત લડાઈઓ થવા પામેલી. આમાંની પહેલી લડાઈ ૧૧૯૦-૯૧માં થયેલી જેમાં ઘાયલ થઈને ઘોરીને યુદ્ધ મેદાન છોડી નાસવું પડેલું. એવું પણ કહેવાય છે કે ઘાયલ ઘોરી પૃથ્વીરાજના હાથમાં આવ્યા છતાં પૃથ્વીરાજે ઉદારતાપૂર્વક તેને માફી આપી છોડી દીધેલો.

(અનુસંધાન પૃ.૬૯૮)

चंदबरदाई

ભારત : ૨૦૨૦

પ્રહ્લાદ છ. પટેલ

આગામી ૨૦ વર્ષમાં ભારત વિશ્વનું પ્રથમ કક્ષાનું રાષ્ટ્ર બની શકશે? ભારતરત્ન ડૉ. એ.પી.જે. અબ્દુલ કલામ તેમના પુસ્તક 'ભારત : ૨૦૨૦'માં ભાવિ વિકાસ માટે વિસ્તારપૂર્વક અને વૈશ્લેષિક ઢબે તેનો પ્રત્યુત્તર આપે છે. ભારત વૈવિધ્યસભર અને વિરોધાભાસી લક્ષણોથી ભરપૂર છે. આ દેશ પાસે મબલખ પ્રાકૃતિક સંસાધનો અને સંપત્તિ છે; દાદ આપે તેવા ઉદ્યોગો છે. કુશળ કારીગરો અને તજ્જ્ઞોની લાંબી લાંબી કતારો છે. આ છે ભારતનું જમા પાસુ. બીજી બાજુએ તેની વસ્તીના બહુજનો નિરક્ષર છે; ગરીબાઈની ગર્તામાં ધકેલાયેલા છે. આ બે પરિબળો માત્ર દુર્ભાગ્યપૂર્ણ છે એટલું જ નહીં પણ સમગ્ર રાષ્ટ્રના આયોજન અને વિકાસને હચમચાવે છે.

આઝાદી પછીના પ્રથમ દસકામાં કેટલીક યોજનાઓ રંગેચંગે હાથ તો ધરી પણ તેમાં ધારી સફળતા મળી નહીં. ત્યાર પછીના બે દસકામાં વિજ્ઞાન, ટેકનોલૉજી, તબીબી અને કૃષિ ક્ષેત્રે વિકાસના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા. આજે તો આ ક્ષેત્રે થયેલી પ્રગતિ ગૌરવવંતી છે. તે સાથે આ દેશમાં, પ્રારબ્ધવાદે તેની પક્કડ એટલી બધી મજબૂત કરી છે જેથી ઉત્તરોત્તર આત્મવિશ્વાસ ગુમાવી રહ્યા છીએ.

આ બધાના પરિપેક્ષ્યમાં ડૉ. કલામ અને તેમના નજીકના સાથીદાર શ્રી. વાય. એસ. રાજેન્દ્રે આપણી તાકાત અને નિર્બળતાઓના નિરીક્ષણ બાદ, 'ભારત : ૨૦૨૦' પુસ્તકમાં દેશના ઉજ્જ્વળ ભાવિની તકોને ઉજાગર કરી બતાવી છે. વિશ્વની પાંચ આર્થિક મહસત્તાઓ સામે ઊભા રહેવા માટે ભારતે શું શું કરવું જોઈએ તેની આંકડાઓ અને આલેખો સહિત ચર્ચા કરી છે. લેખકોના મત મુજબ આ ધ્યેય અવાસ્તવિક નથી. વર્તમાન વિકાસનાં દર અને વલણોને આગળ ધપાવવા દિશા અને સુધારાનાં સૂચનો કરે છે. વિકાસને એવી ગતિ આપવાની છે જેથી લોકોનું જીવનધોરણ ઊંચું આવે. પશ્ચિમના નિષ્ણાતો માને છે કે ભારતના ભાગ્યમાંથી ભીખનું શકોરું કદાપિ દૂર નહીં થાય. પણ આપણે હરિયાળી ક્રાંતિ દ્વારા આપણા દેશવાસીઓ માટે પૂરતું અનાજ પેદા કરવા સક્ષમ બન્યા છીએ. અને તે રીતે તેમની માન્યતાને મૂળમાંથી ઉખાડીને ફેંકી દીધી છે. અવકાશ ટેકનોલૉજી ક્ષેત્રે વિશ્વને સ્તબ્ધ કરી દીધું છે. આ બધા પ્રયત્નોમાં આપણા વિજ્ઞાનીઓને ક્યાંક નિષ્ફળતા પણ મળી હશે, પણ તેથી તો આપણા વિજ્ઞાનીઓ અને ઇજનેરોને વધુ પરિશ્રમ કરવાની આવશ્યકતા સમજાઈ છે. પરમાણુ - ઊર્જાના ઉત્પાદન માટે હવે આપણે સ્વનિર્ભરતાની દિશામાં ઝડપી કદમ ભરતા થયા છીએ. ધીકતા વેપાર-ધંધા, વિજ્ઞાન અને પ્રબળ ટૅકનોલૉજીના જોરે બધાંને સુંદર સ્વાસ્થ્ય અને શિક્ષણ ઉપલબ્ધ થાય તેવા ભારતનું નિર્માણ કરવાનું લેખકો સ્વપ્ન ધરાવે છે.

દશ વર્ષની એક બાલિકા ડૉ. કલામના હસ્તાક્ષર લેવા ગઈ ત્યારે તેમણે પ્રશ્ન કર્યો કે, 'તારી શું મહત્ત્વાકાંક્ષા છે, બાલિકાએ કહ્યું : 'હું વિકસિત ભારતમાં જીવવા માગું છું'. આઝાદી પછી કરોડો ભારતવાસીઓની આ જ આકાંક્ષા છે. આવી આકાંક્ષા ગાંધીજીના સુરાજ્યના ખ્યાલની તદ્દન નજીક છે. આ પુસ્તક તેમણે આ બાલિકા અને ભારતના કરોડો લોકોને અર્પણ કર્યું છે. ડૉ. કલામ અને શ્રી રાજન તેમના પુસ્તકમાં આ આકાંક્ષાઓ પૂર્ણ કરવાના તૉર-તરીકા બતાવે છે.

આ બંને લેખકો આર્થિક રીતે અતિ સામાન્ય કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. ડૉ. કલામ તો 'દિનમણિ' છાપું રામેશ્વરમમાં ઘેર ઘેર પહોંચાડી ને કુટુંબ માટે પૂરક આવક ભેગી કરતા હતા. આ સાથે છાપામાં મથાળાં વાંચી લેતા; ઉપરાંત તેમના મુખ્ય શિક્ષક વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને રેડિયો સાંભળવા લઈ જતા. આઝાદી પછી તરત જ આઝાદીનો જશન મનાવવા દેશના નેતાઓ દિલ્હીમાં ભેગા થયા હતા અને બીજી બાજુ રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજી નોઆખલીમાં કોમી રમખાણોથી અસરગ્રસ્ત અને ભયગ્રસ્ત લોકોને આશ્વાસન આપી તેમનાં આંસુ લૂછી રહ્યા હતા. લેખક પૂછે છે કે, 'કેટલા લોકોમાં આવી હિંમત, સમજ અને માનવતા છે. ગાઢ અચળ, ત્યાગસભર પ્રતિબદ્ધતાથી સુખી અને વિકસિત ભારતનું નિર્માણ કરી શકે છે. ?'

સ્વ. વિક્રમ સારાભાઈ માણસ-પારખુ હતા. ડૉ. કલામની શક્તિઓને તેમણે જાણી લીધી. અને ડૉ. કલામને અવકાશ સંશોધનના કાર્યક્રમમાં જોતરી દીધા. આ કાર્યક્રમ દ્વારા ભારતનાં ૬ લાખ ગામડાંઓને સંદેશાવ્યવહાર, શિક્ષણ અને સાંસ્કૃતિક સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવા માગતા હતા. ૬૦ના દસકામાં ઘણાં લોકો આ મહત્ત્વાકાંક્ષી કાર્યક્રમને શંકાની દૃષ્ટિએ જોતા હતા. ભારત અને તેના નાગરિકો આ સુવિધાઓથી સજ્જ બને તે માટે પુસ્તકના લેખકો અને ઈસરોના નિષ્ણાતો પ્રતિબદ્ધ અને કટિબદ્ધ બન્યા. મજબૂત ભારતનું તેમનું સ્વપ્ન અને મકસદ છે. જેમાં વચ્ચે સંપત્તિ અને અન્ય લાભોનું પ્રમાણસર અને વાજબી વિતરણ થાય.

TIFAC એ (Technology International Forcasting and Assessment Council) ટેકનોલૉજી-વિઝનની કવાયત શરૂ કરી તેના દ્વારા 'ભારત : ૨૦૨૦'નું નિર્માણ કરવાનું છે. બંને લેખકોએ આ સંસ્થા સાથે રહીને કાર્ય કર્યું છે. આ સંસ્થા દ્વારા લેખકો ઉદ્યોગ, શિક્ષણ અને પરોક્ષ-અપરોક્ષ ફાળો આપનાર બીજા ૫૦૦૦ કર્મચારીઓના સંપર્કમાં આવતાં વિકાસનો પાયો વિસ્તૃત કરવાની લેખકોને તકો મળી. લેખકોના કાર્યક્રમો વિવિધ અને વિશાળ જનસમુદાયને લાભકર્તા હોઈ સરકાર અને અન્ય સંસ્થાઓમાં કામ કરવાનું લેખકો માટે કંઈક અંશે સરળ બની રહ્યું. આવી બધી યોજનાઓના અમલથી લેખકોને બહોળો અનુભવ થયો.

આ પુસ્તકનો પાયો આવા બધા અનુભવો ઉપર આધારિત છે. અનુભવ અને અન્ય રાષ્ટ્રોના વિઝન-રિપોર્ટના અભ્યાસથી ૨૦૨૦ સુધીમાં વિકસિત ભારત જોવાનું મનોબળ લેખકો ધરાવે છે. તે સમય સુધીમાં ભારતવાસીઓને ગરીબાઈની નાગચૂડમાંથી કંઈક અંશે રાહત થઈ હશે. સ્વાસ્થ્ય અને શિક્ષણની સુવિધાઓથી સજ્જ બની સ્વાભિમાનથી રહેતા હશે. ટેકનોલૉજિકલ વિકાસ ઊભરી આવશે જેથી નિર્ણય કરવાની અને વ્યૂહાત્મક તાકાતમાં વધારો થતાં વેપાર-રોજગાર ધમધમી ઊઠશે.

'ભારત : ૨૦૨૦' એ ભારતવાસીઓનું માત્ર સ્વપ્ન નહીં પણ કર્તવ્ય બની રહેશે. તે માટે યુવાનોના માનસને ઉદ્દીપ્ત કરવાનું રહેશે. આવું ઉદ્દીપ્ત માનસવાળું યૌવન શક્તિશાળી સ્ત્રોત બનશે. વિકસતા ભારતમાંથી વિકસિત ભારતનું સ્વપ્ન સાકાર કરવા માટે આપણે બધાએ આપણી શક્તિઓનો સંવાદમય સરવાળો કરવાનો રહેશે. આ રીતે સમૂળી ક્રાંતિનાં મૂળ યુવાનોના માનસમાંથી અંકુરિત થવાં જોઈએ. 'ભારત : ૨૦૨૦' પુસ્તક પ્રેરણાનું સ્ત્રોત બની રહેશે.

વિકસિત રાષ્ટ્રના પદ માટે રાષ્ટ્ર પાસે સંપત્તિ, તેના લોકો સમૃદ્ધ અને આંતરરાષ્ટ્રિય મંચ ઉપર તેનું સ્થાન હોવું આવશ્યક છે. વિકસિત રાષ્ટ્રનાં લોકોને સલામતી અને આનંદપ્રદ વર્તમાન તથા બહેતર ભાવિ ઉપલબ્ધ થવું જોઈએ. લેખકો આવા ભારતની કલ્પના કરે છે. નવી વાસ્તવિકતાઓ સાથે અનુકૂલન સાધી, આંતરિક શક્તિ વડે વિકસિત ભારતે વ્યૂહાત્મક હિતોની રખેવાળી કરવા સમર્થ બનવું જોઈએ. તે સાથે લોકોને સુંદર સ્વાસ્થ્ય, શિક્ષણ, સમૃદ્ધિ, આર્થિક સધ્ધરતા પ્રાપ્ત થવાં જોઈએ.

ભારતનું પહેલું સ્વપ્ન સ્વતંત્ર ભારત છે, બીજું સ્વપ્ન વિકસિત ભારત છે. ભૂતકાળની સિદ્ધિઓના નશામાં રહેવાનું પાલવે નહીં. પણ લોકોની સુખાકારી માટે નિરંતર પુરુષાર્થ અનિવાર્ય છે. તે માટે ટેકનોલૉજી ઊભી કરવી પડે. કારણ કે ટેકનોલૉજી માનવ-અનુભવો અને જ્ઞાનની પ્રતીતિ કરાવે છે. અને તેને આધારે માણસ સર્જનાત્મક વિકાસ અને પર્યાવરણ માટે સક્ષમ બને છે. સ્વતંત્ર ભારતનું સ્વપ્ન સાકાર કરતાં ૯૦ (૧૮૫૭-૧૯૪૭) વર્ષ લાગ્યાં. આજની પરિસ્થિતિમાં ઉદ્યોગ, વ્યવસાય, સરકારી વહીવટ અને શિક્ષણમાં નિષ્ઠાનો અભાવ છે. બીજા દેશો ઉપર આધાર રાખવાનું પસંદ કરીએ છીએ. આયાત કરેલા માલનો ઉપભોગ કરતાં ગૌરવ અનુભવીએ છીએ. એટલે જ આપણે આઝાદી પછી પચાસ વર્ષે પણ સંપૂર્ણ રીતે સ્વનિર્ભર બન્યા નથી. આ પ્રગતિ ન ગણાય. સાથે સાથે એ પણ યાદ રહે કે કોઈ આપણો હાથ પકડીને આપણને 'વિકસિત દેશો'ની ક્લબમાં સ્થાન આપશે નહીં. તેના સંદર્ભમાં રાષ્ટ્રની સલામતી માટે ન્યૂક્લિયર પરીક્ષણો માટે ન્યૂક્લિયર ટેકનોલૉજીના આપણા પ્રયાસો વિકાસની સર્વોચ્ચ કક્ષાને આંબે તેમ છે, ૯૮ના મે મહિનામાં પોકરણ ખાતે પાંચ પરમાણુ પરીક્ષણો કર્યાં ત્યારે કેટલાંક વિકસિત રાષ્ટ્રોએ આપણા ઉપર આર્થિક પ્રતિબંધો

અબ્દુલ કલામ તમનાં લાક્ષણિક મુદ્રામાં

મૂકી દીધા. આમ કરીને આ રાષ્ટ્રોએ તેમણે જ તૈયાર કરેલા વિશ્વ-અર્થવ્યવસ્થા, એક વિશ્વ અને વિશ્વ-બજારના સિદ્ધાંતનો ધ્વંસ તેમણે જ કર્યો છે. આથી ભારતે પોતાનાં જ સાધનો અને શકિત ઉપર આધારિત મૌલિક આર્થિક નીતિ, વિકાસ, વ્યવસાય અને બજારની વ્યૂહરચના ઘડવી પડશે. આ રીતે આપણે ગાંધીજીના અર્થકારણના ખ્યાલોની નજીક જવું પડશે.

ન્યૂક્લિયર પરીક્ષણો રાષ્ટ્રની સુરક્ષા અને સાર્વભૌમત્વના સંદર્ભે વાજબી છે માટે તેના પ્રત્યે કોઈએ અણગમો કે રોષ કરવાનો નથી. આજે ભારત સૉફ્ટવૅર ક્ષેત્રે હરણફાળ ભરી રહ્યું છે. ધારો કે નજીકના ભવિષ્યમાં ભારત સૉફ્ટવૅર ક્ષેત્રે વિશ્વને આંજી દે તેવી પ્રગતિ કરે, અને નિશ્ચિતપણે કરી શકે તેમ છે, તો વિશ્વમાં અગ્ર સ્થાન મળતાંની સાથે જ વિકસિત દેશોના આપણને પ્રતિકૂળ હોય તેવા જુદા પ્રકારના પ્રત્યાઘાતો સામે આવશે જ. તે રીતે ઘઉં, ચોખા અને અન્ય ખાદ્ય અનાજની ભારત નિકાસ કરવા લાગશે ત્યારે પણ વિકસિત રાષ્ટ્રો સમસ્યાઓ ખડી કરશે. વિકસતા દેશોના ભોગે તગડા બનેલા વિકસિત દેશોના GATT (General Agreement of Trade and Tariff) અને W.T.O. (Word Trade Organisation) નુસખા ચોંકાવનાર દૃષ્ટાંતો છે. વિકસિત દેશોની જોહુકમી અને જમાદારી સામે આપણે ઊંચું લક્ષ સિદ્ધ કરવા, જરૂર પડે, એકલા ચાલતાં અને કામ કરતાં શીખવું પડશે. વિજ્ઞાન અને કૃષિ ક્ષેત્રો સિવાય એક રાષ્ટ્ર તરીકે આપણે વિકાસની ચોક્કસ દિશા અને જરૂરી ગતિ પામી શકયા નથી. ભારત કદાપિ સારા વિચારો અને બહારનાં વિધાનોથી વિમુખ થયું નથી, કારણ કે બધી દિશામાંથી આવતા સારા વિચારોને આહ્વાન આપવું તે તો તેની વૈદિક સંસ્કૃતિનું હાર્દ છે. વિજ્ઞાન, ટેકનોલૉજી, રૉકેટવિદ્યા, ગણિતશાસ્ત્ર, સાંખ્ય-સિદ્ધાંત, વનસ્પતિ ઔષધો અને ધાતુવિદ્યા જેવાં કેટલાંક ક્ષેત્રે ભારતે જ્ઞાનનું વિશિષ્ટ પ્રદાન કર્યું છે. આ સાથે અમેરિકા અને યુરોપના દેશોની અર્થવ્યવસ્થાને ભારતના ઉત્કૃષ્ટ વિજ્ઞાનીઓ અને ટેકનોલૉજિસ્ટો નોંધપાત્ર ફાળો આપી રહ્યા છે. એ બુદ્ધિધન આપણાં રાષ્ટ્રને સમૃદ્ધ કરી શકે છે, જરૂર છે બધી જ રીતે બુદ્ધિગમ્ય આયોજનની. લેખકો જણાવે છે કે પરદેશી ચીજ-વસ્તુઓ આકર્ષક

હશે પણ તેના વળગણથી છૂટવાની જરૂર છે. અહીં લેખકોની સ્વદેશ ભાવનાનો અભિગમ દેખાઈ આવે છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો સૂર્ય કદી આથમતો નથી એવું છાતી ઠોકીને કહેનાર યુ.કે.નો, લાંબા ગાળાની દૃષ્ટિ, સ્વપ્ન અને યોજનાના અભાવે, તેની સત્તાનો સૂર્ય ડૂબી ગયો છે. હવે ભાન થતાં તેણે દૂરગામી ટેકનોલૉજી કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો છે. જાપાનના પચ્ચીસ વર્ષના ગાળાના ટેકનોલૉજી-વિઝન કાર્યક્રમનું હવે જર્મની અનુકરણ કરી રહ્યું છે. ફ્રાન્સ અને ફિનલેન્ડ પણ આ દિશામાં આગળ છે. ચંદ્ર ઉપર પહોંચવાના કેનેડીના સ્વપ્નએ અવકાશ-આરોહણના કાર્યક્રમમાં પોતાના હરીફ તત્કાલીન સોવિયેત સંઘને પાછળ પાડી દીધું એટલું જ નહીં પણ સરકાર અને પ્રજાના સહિયારા પ્રયત્નોથી માનવને ચંદ્ર ઉપર મોકલ્યો. ચંદ્રારોહણની સિદ્ધિ સાથે સારી એવી સંલગ્ન ટેકનોલૉજીનો વિકાસ અમેરિકા કરી શક્યું. આ સાથે ઊર્જા-ઉત્પાદન અને સંસાધનોના સંરક્ષણ માટે વિકાસ અને સંશોધનને પ્રવેગિત કર્યા છે. બીજાં રાષ્ટ્રો ઉપર આધાર રાખવો ન પડે તેવી લશ્કરી વ્યૂહરચના અને તાકાતની તૈયારી કરી છે. અખાતી યુદ્ધમાં અમેરિકાએ ઈરાકને તેની લશ્કરી તાકાતનો પરચો દેખાડી દીધો છે. એ રીતે ટેકનોલૉજીનાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં તેણે ભાવિ કાર્યની એવી રૂપરેખા તૈયાર કરી છે કે જેથી વિજ્ઞાન, ટેકનોલૉજી, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક રીતે સમગ્ર વિશ્વ ઉપર છવાઈ જવાય. આ ક્ષેત્રે મલેશિયા, દક્ષિણ કોરિયા, ચીન અને જાપાને ઘણું સિદ્ધ કર્યું છે. સ્વાવલંબનના અભાવે આજે કેટલાંક રાષ્ટ્રો આર્થિક રીતે તૂટવા માંડ્યાં છે તેમાંથી આપણે બોધપાઠ લેવાનો છે. ૧૯૪૮માં અસ્તિત્વમાં આવનાર ઈઝરાયલની તો વાત જ અનોખી છે. આત્મવિશ્વાસ અને આત્મનિર્ભરતાના ક્ષેત્રે ઈઝરાયેલ બેમિશાલ છે. ઈંટનો જવાબ પથ્થરથી આપવાનું તેને સારી રીતે આવડે છે. રણપ્રદેશને લીલોછમ કરી બતાવ્યો છે. પથ્થર ઉપર ગુલાબ ઉગાડવાની તે ધગશ ધરાવે છે. દીર્ઘદૃષ્ટિ અને સખત પરિશ્રમનાં પરિણામો તેની ટેકનોલૉજી, લશ્કરી અને આર્થિક ક્ષેત્રે દેખાઈ આવે છે.

સામાજિક અને આર્થિક સમસ્યાઓ દૂર કરી ભારતની સુરક્ષા અને સલામતીનો પાયો મજબૂત કરવાનું ભારતનું સ્વપ્ન છે. આ સ્વપ્નને બે તબક્કાઓમાં સાકાર કરવાનું રહે છે. એક તો ૨૦૧૦ સુધીમાં ભારતના કરોડો લોકોની ગરીબાઈ દૂર કરવાનું અને બીજું, ૨૦૨૦ સુધીમાં વિકસિત રાષ્ટ્ર બનાવવાનું છે.

સત્તાના હસ્તાંતરણ સમયે બ્રિટિશરો માનતા હતા કે આઝાદી પછી ભારતમાં ભારે અંધાધૂંધી ફેલાશે. ભારતની લોકશાહી પ્રથાએ તે માન્યતાને કંઈક અંશે ખોટી ઠરાવી છે. કારણ કે રાજકીય અરાજકતા વચ્ચે પણ લોકશાહી અને બંધારણ સાવ નિષ્ફળ ગયાં નથી. આ સાથે હવે ભારત વિજ્ઞાન, ટેકનોલૉજી, કૃષિ અને તબીબી ક્ષેત્રે વિકસિત દેશોની હરોળમાં આવ્યું છે. શિક્ષણ અને શિસ્ત બાબતે હજુ વધુ સંનિષ્ઠ પ્રયાસો અને આકરા નિર્ણયો જરૂરી છે. અસ્થિર સરકારોએ અનેકવિધ સંદેહ ઊભા કર્યા છે. આપણે આર્થિક, સામાજિક અને લશ્કરી ક્ષેત્રે વિદેશો ઉપર વધુ પડતો આધાર રાખતા થયા છીએ. આત્મનિર્ભરતા અને કટિબદ્ધતા જાહેર કરેલી નીતિઓ ખરી પણ આર્થિક અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે હજુ આયાતી ટેકનોલૉજી ઉપર આધારિત નિર્ણયો લેવાય છે.

પરમાણુ ઊર્જા અને અવકાશ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રે સધાયેલ ઉત્કૃષ્ટ વિકાસથી આપણી વચ્ચે આત્મવિશ્વાસનું વાતાવરણ સર્જાયું છે. પણ હજુ ઔદ્યોગિક અને ટેકનોલૉજિકલ વિકાસની ચળવળના ભાગ તરીકે લઈ શકાય તેમ નથી. ૧૯૭૦ અને ૧૯૮૦ના દસકાઓમાં કેટલાક પડકારો ઝીલવામાં આવ્યા, જેમ કે મિસાઈલ કાર્યક્રમ, સુપરકમ્પ્યૂટરની રચના, ઉપગ્રહોનું નિર્માણ અને C.D.T. (Centre for Development of Telematries)ની સ્થાપના કરી આ સાથે ૧૯૮૮માં TTFAC જેવી અદ્વિતીય સંસ્થાની રચના કરી. વિશ્વકક્ષાનો વિકાસ સાધવા માટેની ટેકનોલૉજીનો ખ્યાલ રાખી, ભારતના પર્યાવરણને અનુરૂપ હોય તેવી ટેકનોલૉજી ગ્રહણ કરી તેને પ્રોત્સાહન આપવાનું આ સંસ્થાનું કર્તવ્ય છે. વિવિધ વ્યાવસાયિકો, સરકાર, ઉદ્યોગો, સંસ્થાઓ અને બૌદ્ધિકો વચ્ચેના સંપર્ક માટે TTFAC એ નેટવર્ક તૈયાર કર્યું છે. આ સાથે ભારતના દ્રષ્ટાઓ અને વિવિધ સંગઠનોના વિચારોનો આ સંસ્થા અભ્યાસ કરે છે. ખાંડ, ચર્મઉદ્યોગ, લોખંડઉદ્યોગ, બાયોટેકનોલૉજી અને ઉત્પાદનના ક્ષેત્રે શું શું કરવું જોઈએ તેનો ગહન અભ્યાસ કરી તેનો અહેવાલ આ સંસ્થાએ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. કઠિન અને વિષમ પરિસ્થિતિઓ હોવા છતાં સારી અને સફળ શરૂઆત થઈ છે. ભારતના કપાળે લગાડેલ પછાત રાષ્ટ્ર તરીકેનો ધબ્બો દૂર કરવા માટે TTFAC ની સંચાલન સમિતિએ મનોમંથન બાદ કેટલાંક તારણો કાઢ્યાં છે. જેમ કે, અલ્પ સમયમાં સંપત્તિ પેદા કરવા માટેનો કારગત સર્વોચ્ચ ઉપાય ટેકનોલૉજી જ છે. અને તેનો સાર્વત્રિક સ્વીકાર થતો જાય છે. ટેકનોલૉજી વડે જ રાષ્ટ્રનું રાજકીય તંત્ર, આર્થિક અને સલામતીની વ્યવસ્થા મજબૂત કરી શકાય છે. આથી સધ્ધર ટેકનોલૉજીના નિર્માણ માટે ભારતના Technology Vision : 2020ની ઇમારત ઊભી કરવામાં આવી છે. તે માટે ભારત પાસે માનવ, સાહસ, સ્પર્ધાત્મક શક્તિ છે, પ્રાકૃતિક સંસાધનો છે, વિપુલ જૈવવૈવિધ્ય છે. અખૂટ સૂર્યપ્રકાશ છે. લાંબો સમુદ્ર કિનારો છે, કુદરતે બક્ષેલી આ દેણગીનો યથાર્થ ઉપયોગ કરવાથી Technology Vision : 2020 સહેલાઈથી સિદ્ધ કરી શકાય છે.

આઝાદી પછી થોડાંક વર્ષો સુધી ભારતના લોકોને બરછટ અને આયાત કરેલું અનાજ ખાવું પડતું હતું. આજે તે પરિસ્થિતિ રહી નથી. પણ હજુ દેશના ૪૦ ટકા લોકો ગરીબીની રેખા નીચે જીવે છે. ૨૦૨૦માં ભારતની વસ્તી આશરે ૧૩૦ કરોડની હશે. આર્થિક વિકાસનો દર બીજું પરિબળ છે. આર્થિક સધ્ધરતા સાથે લોકોની આવક વધે છે તે સાથે વપરાશ પણ વધે છે, આ સંજોગોમાં લોકોને

કમસેકમ બે ટાણે પેટ ભરીને ખાવાનું મળી રહે તેવા રૂડા દિવસનું નિર્માણ એક લક્ષ્યાંક છે. આ સાથે જીવનશૈલીમાં પણ પરિવર્તન આવશે. પરિણામે વપરાશ ચીજોની વપરાશ વધશે.

વિકસિત દેશોની હરોળમાં ઊભા રહેવા માટે વિકાસનો દર ઓછામાં ઓછો ૭ ટકા જરૂરી છે. આ માટે ૨૦૨૦માં ૩૪ કરોડ ટન અનાજની માંગ રહેશે. એટલે તેના પ્રમાણમાં ભારતીય કૃષિ ઉપર ભારણ વધશે. ઘટતા જતા કૃષિલાયક વિસ્તાર અને ઉપજાઉપણાને લીધે નજીકના ભવિષ્યમાં મોટા પડકારનો સામનો કરવાનો આવશે.

કૃષિ ક્ષેત્રે આજની આત્મનિર્ભરતા સિંચાઈ અને વૈજ્ઞાનિક ઢબે તૈયાર કરેલ બિયારણ ઉપર આધારિત છે. ભારતની ૭ ટકા જમીન ખેતી લાયક છે અને ૩૦ ટકા જમીન સૂકો પ્રદેશ છે. જ્યાં વાર્ષિક વરસાદ ઘણો ઓછો અને સિંચાઈની અન્ય વ્યવસ્થા નથી. ડૉ. કલામે તો રાજસ્થાનની દુષ્કાળગ્રસ્ત કરુણ સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ નિહાળેલી છે. ભારતના બીજા કેટલાક પ્રદેશોમાં પણ એવી જ પરિસ્થિતિ પ્રવર્તે છે. આ સંદર્ભમાં મહારાષ્ટ્રના કેટલાક વિસ્તારનો અનુભવ ઉત્સાહજનક છે. કેટલાક ભાગમાં વરસાદનાં પાણીનો સંચય કરવામાં આવે છે; વૃક્ષારોપણ મોટા પાયે કરવામાં આવ્યું છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારની ગોચર જમીનોને વિકસાવી છે. અને લોકો દ્વારા પાણીના વ્યય અને વપરાશ ઉપરના નિયંત્રણથી પાણીના બચાવ પ્રત્યે નોંધપાત્ર સફળતા મળી છે. પરિણામે અનાજના વધુ ઉત્પાદન, પશુસંવર્ધન અને બજાર-ક્ષેત્રને સારો એવો ફાયદો થયો છે. હરિયાળી ક્રાંતિની દિશામાં આ એક પ્રશંસનીય પગલું છે. તે છતાં ભારતના કેટલાક ભાગમાં પૂરનો પ્રકોપ, બીજા ભાગોમાં દુકાળનાં ડાકલાં અને કુદરતી આફતો પરત્વે વિજ્ઞાનીઓ સામે પડકારો ઊભા જ છે.

અનાજના વધુ ઉત્પાદન માટે સારું બિયારણ અને સારી સિંચાઈ તો આવશ્યક છે જ પણ કયો પાક ક્યાં અને ક્યારે તૈયાર કરવો તેનું જ્ઞાન ખેડૂતોને હોવું જરૂરી છે. ઘઉં અને ચોખા માટે સારી ગુણવત્તાવાળી જમીન જરૂરી છે પણ સૂકા પ્રદેશમાં કઠોળ, તેલીબિયાં, શાકભાજી, ફળફળાદિ અને પશુઉછેર પ્રત્યે વધુ ધ્યાન આપવું જોઈએ. જમીન અને આબોહવાને અનુકૂળ ખેતીનું આયોજન અને તેને જરૂરી સુવિધાઓ પ્રાપ્ય થવી જોઈએ. ઉત્પાદન વધારવાનો પ્રબંધ અને વૈજ્ઞાનિક અભિગમ વિકસાવવો જોઈએ.

ટૂંકા ગાળાની યોજનામાં કૃષિ અને ખાદ્ય પદાર્થોના ઉત્પાદનનાં પરિણામ તાત્કાલિક મળે છે. મધ્યમ અને લાંબા ગાળાની યોજનાઓમાં પરિણામો પાંચથી દસ વર્ષમાં મળે છે. આ બધી બાબતોનું આ પુસ્તકમાં સવિસ્તાર વર્ણન કરેલું છે. તેમાં સિરિયલ, દૂધ, ફળો, શાકભાજીના વધુ ઉત્પાદનના ઉપાયો બતાવ્યા છે.

ભારત પાસે કાચો ખનીજ માલ અને અન્ય પદાર્થ-સામગ્રી પૂરતા પ્રમાણમાં છે. રાષ્ટ્રની તાકાતમાં તે વધારો કરે છે. અવકાશ, રસાયણ, સમુદ્રી સંશોધન અને યાંત્રિક ઇજનેરી ક્ષેત્રે તથા મિશ્ર ધાતુઓ માટે જરૂરી ટિટેનિયમનાં વૈશ્વિક ઉત્પાદનો માટે આવશ્યક વિરલ પાર્થિવ તત્ત્વો બાબતે ભારત વિશ્વમાં બીજા ક્રમે છે. એલ્યુમિનિયમમાં ભારતનો પાંચમો ક્રમ છે. ૨૦૨૦ સુધીમાં તાંબાનો બેહદ ઉપયોગ થશે. તેનો અવકાશ - વિજ્ઞાન ક્ષેત્રે, એરો-એન્જિન, વિમાનના ગિયર જેવા હાઈટેક ઉપયોગ થનાર છે. ભારત પાસે તાંબાનો પુરવઠો પૂરતો છે. સિરેમિકની વસ્તુઓ આપણા ઉદ્યોગમાં નવીનતા લાવવાનો સમય હવે પાકી ગયો છે. સિરેમિકથી વસ્તુઓ માટે ઘરેલું બજાર અને નિકાસની તકો ઊજળી છે. મકાનોનાં બાંધકામ, ઇલેક્ટ્રોનિક્સ માટે જરૂરી ફોટોનિક, અનિવાહક પદાર્થો, પોલિમર અને ન્યૂક્લિયર ઊર્જા માટે ભારત પાસે પૂરતું દ્રવ્ય (મટિરિયલ) છે, તમામ દ્રવ્યના શુદ્ધિકરણ માટે આધુનિક સગવડો છે. અડગ નિર્ધાર સાથે આપણે

કર્તવ્યનું પાલન કરીએ તો આગામી દસકામાં વિશ્વમાં ચાવીરૂપ સ્થાને પહોંચી નેતાગીરી ઊભી કરી શકીશું. ઇચ્છાશક્તિ હશે તો રાષ્ટ્રનું કથિત ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવાનું સરળ છે. તે સાથે અણધારી આપત્તિઓ સામે ટકવાનો માર્ગ પણ મળી રહેશે. આવા સંજોગોમાં 'ભારત : ૨૦૨૦' નું સ્વપ્ન સાકાર કરવાનું દૂર નથી.

ડૉ. કલામ મિસાઈલમેન છે. અવકાશ સંશોધન, મિસાઈલ અને ન્યૂક્લિયર ઊર્જાના ક્ષેત્રે જે જે સંસ્થાઓમાં રહીને એમણે પ્રદાન કર્યું છે તે તો સૌને વિદિત છે પણ કૃષિ, પ્રબંધન, ઉત્પાદન અને સ્વાસ્થ્ય નિષ્ણાત તરીકે ડૉ. કલામના આ પુસ્તકમાં દર્શન થાય છે અને બહુવિધ પરિમાણોવાળું તેમનું વ્યક્તિત્વ ઊભરી આવે છે. ભારતના કરોડો લોકોને તેમના નસીબ ઉપર ન છોડી તરક્કી માટેની યોજનાના અનુરોધ સાથે માર્ગ બતાવતાં માનવતાનાં પણ દર્શન થાય છે. છેલ્લે, ભારત કરોડો લોકોનું રાષ્ટ્ર છે. આ બધાં જ લોકો કેવી રીતે વિચારે છે તેના ઉપર રાષ્ટ્રની પ્રગતિનો આધાર છે. વિચારોને કાર્યાન્વિત કરવાના છે. ભારત એક વિચારશક્તિ છે. કરોડો લોકોના રાષ્ટ્ર તરીકે વિચારવાનું છે. યુવાનોના મસ્તિષ્કને ખીલવી સમૃદ્ધિના વિચારોથી તેમને છલકાવી દેવાના છે.

ડૉ. કલામ તેમની પ્રગતિનો યશ પોતાના શિક્ષકોને આપે છે. શિક્ષકો આજની ગુમરાહ યુવાપેઢીના માનસને ઉદ્દીપ્ત કરી, રાષ્ટ્રિય સમૃદ્ધિના ખ્યાલોથી ભરીને ખીલવે તો (કેટલાય કલામ તૈયાર થતાં) ૨૦૨૦નું વિકસિત ભારત એક હકીકત બને. □

અમેરિકામાં ભારતીયો : આત્મઓળખની ખોજમાં (૫)

પ્રા. પ્રવીણ ન. શેઠ

અમેરિકામાં ગુજરાત - ભારતીયોમાં કેન્દ્રસ્થાને

અમેરિકન ભારતીયોમાં ભૌગોલિક પ્રદેશ અને ભાષાની દૃષ્ટિએ તેમજ આર્થિક ધોરણે સૌથી પ્રભાવક પ્રજા હોય તો તે ગુજરાતીઓ. અહીં ૧૪ લાખ કરતાં વિશેષ વસ્તી ધરાવતા ભારતીયોમાં ૪૦ ટકા તો ગુજરાતીઓની વસ્તી છે. કેન્ડી સ્ટોર, ગ્રોશરી સ્ટોર, ન્યૂઝ પેપર સ્ટોલ, જેવા રીટેલ ધંધાના અને 'ઇન્ડિયન સ્ટોરો', રેસ્ટોરાઁ - ભોજનગૃહો; ગૅસ સ્ટેશન અને હોટેલ-મોટેલ બિઝનેસ; જમીન-મકાન જેવી સ્થાવર મિલકતો (રીઆલ્ટર)ને લગતો ધંધો - આ બધાંમાં ગુજરાતીઓ મોખરે છે. અહીં ઇજનેરો અને ડૉક્ટરોમાં પણ ગુજરાતીઓ મુખ્ય નથી, તો પણ ઠીક ઠીક સંખ્યામાં છે. અહીં પોતાનાં વડીલ માતાપિતા (સિનિઅર)ની પેઢીને બોલાવવામાં પણ તેઓ દક્ષિણ ભારતીયોની જેમ આગળ તરી આવે છે. જો કે હાઈ-ટેક, ઇન્ફર્મેશન ટેકનોલૉજી અને તે ક્ષેત્રના ઉદ્યોગસાહસિકોમાં ગુજરાતીઓ ઓછા છે.

સન ૧૯૦૦ની આસપાસ અમેરિકામાં પહેલાં પગ મૂકનાર, ભારતીય સમૂહોમાં અહીં કેનેડાથી અહીંના પશ્ચિમ કિનારાનાં રાજ્યોમાં આવનારા પંજાબીઓ પહેલા છે. તે પછી સાન ફ્રાન્સિસ્કોમાં આવીને રહી પડનારા બારડોલી તરફના પટેલો હતા. અમેરિકામાં મોટલ કાઢનાર પણ બે પટેલો - દક્ષિણ ગુજરાતના હતા. તેઓ બ્રિટિશ જહાજોમાં સુથાર-કારીગરો તરીકે કામ કરતા અને તે દ્વારા, કે ટ્રિનીદાદ થઈને કેલીફોર્નિયામાં આવીને વસ્યા. શરૂઆતના ભારતીયોના વસાહતગાળામાં તેમને સ્વતંત્રતાનું જીવન માણવાનો કોલ આપનાર કોઈ 'સ્ટેચ્યુ ઑફ લિબર્ટી' ત્યાં નહોતું! ત્યારે પ્રતિકૂળ સાંસ્કૃતિક અને રાજકીય પરિવેશમાં ખંત અને હિંમતથી પંજાબીઓ અને ગુજરાતીઓએ સમય વીતાવ્યો.

તે પછી ૧૯૬૫ના ઉદાર બનાવાયેલ ઇમિગ્રેશન ધારા અનુસાર કાયદેસર આવનાર ગુજરાતીઓ મુખ્યત્વે ઇજનેર-ડૉક્ટરી વ્યવસાયના હતા. આવા વ્યવસાયીઓની અમેરિકન સમાજને જરૂર હતી. ૧૯૬૦-૭૦ના દશકામાં સ્ટુડન્ટ (એફ-૧)વીસા પર વ્યવસાયી ક્ષેત્રના વિદ્યાર્થીઓ પણ આવ્યા, ને કાળક્રમે અહીં જ સ્થિર થયા. ડૉક્ટરોને તો ન્યૂ યૉર્ક ઍરપોર્ટ પર ગોરાઓનાં મંડળો લેવા-આવકારવા જતાં, તે અનુભવ ફિનિક્સ (એરીઝોના)ના ડૉ. ગૌતમ શાહે વર્ણવ્યો. મુંબઈ-અમદાવાદના ઍરપોર્ટ પર પહેલી વાર નવા ટાઈ-શૂટ પહેરીને અમેરિકા જતા યુવાનને વળાવવા તેનાં ડઝનબંધ સગાંમિત્રો જતાં. પછી તો, ૧૯૮૦ના ગાળાના બીજા મોજામાં પટેલ-શાહોએ પોતાનાં ભાઈ-બહેન-સાળા વગેરેને ગ્રીન કાર્ડ માટે સ્પોન્સર કરીને બોલાવ્યા. ત્યારે અમેરિકાગમન એટલું સ્વાભાવિક અને પરંપરિત બનવા લાગ્યું, કે અમેરિકા જનારા કે ત્યાંથી થોડા સમય માટે ભારત પાછા ફરનારાને મૂકવા-લેનાર-આવનાર કુટુંબીજનોની ઍરપોર્ટ-રેલવે સ્ટેશન પર વર્તાતી સંખ્યા પણ પાંખી થઈ ગઈ. તો ૧૯૭૦ની શરૂઆતના દશકામાં તેમને અમેરિકાના ઍરપોર્ટ પર લેવા જવા કોઈ સગા કે મિત્રો નહોતા. તેમને પછીનાં વર્ષોમાં લેવા જનારા પોતાની કાર લઈને હાજર હોય જ. ૧૯૮૬-૮૭ પછી અહીં વિવિધ પ્રકારના સ્ટોર્સ તથા મોટર ચલાવવામાં ઉપયોગી થઈ પડે તેથી, ને કૌટુંબિક કારણોસર મોટી વયનાં માબાપ કે પ્રમાણમાં ઓછા શિક્ષિત ભાઈઓને ગુજરાતીએ બોલાવવા માંડ્યા. દરમિયાન, તેમને અહીં બાળકો થતાં - આ બીજી પેઢીઓ નવી કેડી કંડારવા લાગી. તેથી વહેલી પેઢી અને ગ્રીનકાર્ડવાળા અહીં ભારત આવીને લગ્ન કરીને પોતાની નવોઢાને ત્યાં લઈ જવા માંડ્યા. ૧૯૭૫ પછી પટેલોમાં તો ગ્રીન કાર્ડ ધરાવતી યુવતીઓ એટલી વધવા લાગી કે તેઓ ગુજરાતના દૈનિકોમાં આ સ્ટેટસને આગળ ધરીને ભારત આવી, લગ્ન કરીને યુવાન પતિને અમેરિકા લઈ આવવા માંડી. પોતાનાં કુટુંબીજનોને અહીં લાવ્યા પછી, ધીમે ધીમે અહીં વધતી જતી ભારતીય વસતીની જરૂરિયાત સંતોષવા માટે ઘરવપરાશની બધી સાધનસામગ્રી, સાડીઓ, પૂજાસામગ્રી, હેન્ડીક્રાફ્ટ પણ પોતાના સ્ટોર્સ માટે તેઓ ભારતથી ખરીદીને લાવવા માંડ્યાં. અમેરિકામાં હવે બીજું લઘુભારત અને લઘુગુજરાત દેખાવા માંડ્યું. ૧૯૭૦થી આજ સુધી અમેરિકાનાં શહેરોની ટેલિફોન ડિરેક્ટરીઓમાં પટેલ અને શાહથી શરૂ થતાં નામોની યાદી અનેક પાનાંઓ પર પોતાની હાજરીથી ધ્યાનપાત્ર બની ગઈ. મુંબઈના અમેરિકન કૉન્સ્યુલેટમાં ઇમિગ્રેશન વીસાનો ઇન્ટરવ્યૂ લેવા માટે માત્ર ગુજરાતી ભાષીઓ માટે જ સુવિધા અપાઈ છે, તે સૂચક છે. અમેરિકાનાં ભારતીય છપાંમાં લગ્નવિષયક સ્ટોર્સ અને ભોજનગૃહોની જાહેરાતો આપનારામાં ગુજરાતીઓ મોખરે છે.

ગુજરાતીઓ જેટલા રીટેલ સ્ટોર્સ, અને હોટેલ-મોટેલ સંચાલન ક્ષેત્રમાં, પ્રભાવશાળી એટલા હાઇટેક ક્ષેત્રમાં કેમ નથી? હાઇટેકમાં - ખાસ કરીને સૉફ્ટવેર જેવા ઇન્ફોટેક ક્ષેત્રમાં સૌથી વધુ તેલુગુ, તમિળો અને કન્નડભાષીઓ છે. એક તો, ગુજરાતીઓમાં ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર અને નોકરી કરવી એ તો કનિષ્ઠ

ગણાય છે એવી મોટેલસમ્રાટ બનેલા રૉય અમીનની વાત સ્વીકારવા જેવી લાગે છે. બીજું, ભારતમાં સૌથી લાંબો કાંઠા - વિસ્તાર ધરાવતા ગુજરાતના લોકો સાહસિક છે અને તેઓ વ્યાપારી, વ્યવહારગામી સસ્કૃતિનાં લક્ષણો ધરાવે છે. આવી પ્રજાની શક્તિને અમેરિકાની મૂડીવાદી વ્યવસ્થા અને ઉદ્યોગસાહસિક સંસ્કૃતિમાં સાનુકૂળ હવામાન અને અવકાશ મળ્યો છે. વળી સ્પોન્સરશિપ દ્વારા આવેલ (બીજી પેઢીના)ગ્રીનકાર્ડ ધારકોને ફેક્ટરી-જોબ જેવી પરચૂરણ નોકરીઓ અને મેડિકલ ઇન્સ્યોરન્સથી વંચિત રાખતી નોકરીઓ કરતાં નાના પાયા પરના સ્વતંત્ર (સ્ટોર ચલાવવા જેવા) ધંધા વધુ માફક આવે. તેમને આ રીતે 'સેટલ' કરવામાં પૂરતી નાણાકીય ટેકો આપવાની પ્રશસ્ય પ્રણાલી પણ ગુજરાતીઓમાં સારી રહી છે.

વધુ રસપ્રદ બાબત તો એ છે કે, પોતાની વ્યવસાયી લાયકાતને ધોરણે અહીં આવેલા ગુજરાતીઓ પણ હોટેલ જેવા ધંધા તરફ વળ્યા છે! અહીં ૧૯૭૨-૭૩માં આર્થિક મંદીનું મોટું મોજું આવ્યું. ત્યારે ટેકનિકલ નોકરીમાંથી ઇજનેરોને છૂટા કરવામાં આવ્યા. મૂડીવાદી વ્યવસ્થામાં સ્વાભાવિક એવા 'લે-ઓફ'ની અનિશ્ચિતતાથી બચવા ઘણા ગુજરાતી ઇજનેરોએ મોટેલ કાઢી. ન્યૂ યૉર્ક બાજુના હરીશ પટેલ, પ્રવીણ પટેલ આ ઘટનાના નમૂના છે. તેમના જેવા અનેક સફળ મોટેલશ્રેણીના માલિક-ચાલકો બન્યા છે. અહીં ફરી મંદીનું મોજું ૧૯૮૭માં વર્તાયું, ત્યારે નવા ઇજનેર નોકરિયાતો પણ મોટેલના સ્વતંત્ર ધંધા તરફ વળ્યા. દરમિયાન ઍંશીના દાયકાની શરૂઆતમાં યુગાન્ડામાં ઈદી અમીને બિન-આફ્રિકી (જે મુખ્યત્વે ગુજરાતીઓ હતા) વસાહતીઓને કાઢી મૂક્યા,તેમાં મોટા ભાગના બ્રિટિશ પાસપોર્ટ ધરાવતા હતા. તેમાંના કેટલાક પોતાના મિત્રો-સગાંની સહાયથી ઇંગ્લન્ડમાં ફરીથી નવું ને સાદું જીવન આકારી શક્યા. પાછળથી તેમનામાંથી કેટલાક અમેરિકા આવ્યા. વસાહતીઓ ૪૦ હજાર ડૉલર રોકે, તો તેમને ગ્રીનકાર્ડ મળી જાય. આનો લાભ આવા પટેલ ને એવા ગુજરાતીઓએ મોટેલો કાઢીને લીધો. એક જ જીવનમાં બબ્બે વાર પોતાના વસાવેલ ઘરપ્રદેશને છોડવાનું થતાં, આવા મૂળ સોતા ઊખડેલા ગુજરાતીઓ પોતાની હામ, સાહસિક અને શ્રમના ગૌરવથી સંપન્ન સંસારની રચના ફરીથી કરી શક્યા, તે વિરલ ઘટના 'બૃહદ્ ગુજરાત' માટે ગૌરવયુક્ત ગણાય.

ગુજરાતીઓની અહીં કેટલાંક બિનગુજરાતી ભારતીયો ABCDEFG (America Bred Confused Desi English Speaking from Gujarat) તરીકે મજાક કરે છે. પણ નબળું અંગ્રેજી જાણતાં અને સામાન્ય ડિગ્રી ધરાવનાર ઘણાં ગ્રીનકાર્ડધારકોએ અહીંના એકાઉન્ટ્સ અને અર્થકારણને સમજીને જે રીતે સ્વાવલંબી ધંધાઓ વિકસાવીને સફળતા મેળવી છે, તે સરાહનીય છે. ગામડાંની ખેડૂતવર્ગની યુવતીઓ પણ નાની મોટી 'જોબ' કરીને કે સ્ટોરો યા મોટેલના ધંધામાં પતિને સક્રિય સાથ આપીને કે ઘણી વાર તો આવા ધંધાઓ લગભગ જાતે જ ચલાવીને આત્મગૌરવ અનુભવે છે. તેમણે પ્રણાલીગત કુટુંબવ્યવસ્થામાં પતિ અને વડીલો સાથે અહીં નવું અને સમાનતામૂલક સમીકરણ ઊભું કર્યું છે. કોલંબસમાં મૅટ્રિક ભણેલ ઊર્મિલાબેન પટેલે, વનમાં પ્રવેશ્યાં. તે પછી છૂટક નાસ્તો બનાવીને, તે વેચવાનો ધંધો શરૂ કર્યો. તેમાંથી ત્રણ જ વર્ષમાં તો તેમણે 'અન્નપૂર્ણા' સ્નેકબાર શરૂ કર્યો; પાંચસો-હજાર માણસોની પાર્ટી માટે ફર્સ્ટા ભોજનવાનગીઓ આપવાના ઑર્ડરો મેળવ્યા છે, અને જ્યાં ગોરાઓને પણ ભોજન લેવાનું ગમે છે તેવું અન્નપૂર્ણા ભોજનાલય એમના પતિ દિનેશભાઈ તથા પુત્ર-પુત્રવધૂના સાથથી વિકસાવ્યું છે, તે સફળતાની વાર્તાનું ઓછેવત્તે અંશે બીજાં ગુજરાતી કુટુંબીઓએ પુનરાવર્તન કરવા માંડ્યું છે. શું આટલાન્ટામાં, શિકાગોમાં કે ન્યૂ જર્સી, ન્યૂ યૉર્ક, નોર્થ કેરોલાઈનામાં - ગુજરાતીઓ (કુટુંબનાં સ્ત્રી-પુરુષ સભ્યો) પંજાબી, મદ્રાસી અને હિન્દીભાષી પ્રજાની વિશિષ્ટ વાનગીઓ પીરસતાં ખૂબ લોકપ્રિય રેસ્ટોરાં ચલાવે છે. ત્યાં વાનગી-રસિયાઓની ભીડ જામતી હોય તેવાં દશ્યો સહજ લાગે છે.

અમેરિકામાં મોટેલ-હોટેલના મહત્ત્વના ધંધા-ઉદ્યોગમાં ગુજરાતીઓનું પ્રદાન બધી ગોરી પ્રજાઓ અને એશિયનોમાં સૌથી વધુ, અને આગળ તરી આવે તેવું છે. ૧૯૪૯માં બારડોલી તરફના ડાહ્યાભાઈ પટેલે ઉત્તર કેલીફોર્નિયામાં ગોરાના ફાર્મમાં રૂ,એપ્રીકોટ અને દ્રાક્ષ વીણવાનું શ્રમકાર્ય કરેલું. તેમણે ૧૯૬૦માં વિલિયમ પેન નામની મોટેલ શરૂ કરીને અને પાછળથી ૧૦૮ રૂમોની મોટેલ ઊભી કરી. વડોદરાથી ગૌતમ અમીન ૧૯૮૨માં ૨૨ ડૉલર સાથે ન્યૂ યોર્ક એરપૉર્ટ આવ્યા હતા. ક્રમશઃ સૂઝ અને ઉદ્યમથી તેમણે ૧૨ હોટેલો ઊભી કરી છે ને કોલંબસમાં હવે ૩ મિલિયન ડૉલરની ૮૦ સ્યુટની આધુનિક હોટેલ બાંધી રહ્યા છે. એમણે પોતાનાં કેટલાંય સગાંઓને આ બહોળી આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં ગોઠવી દીધાં છે. ઓગસ્ટા(જ્યોર્જિયા)ના જે. કે. પટેલ અને તેમના પુત્ર જય પટેલ ૧૯૯૨-૯૫ દરમિયાન, દર બે વર્ષે એક સારી હોટેલને ધોરણે સમૃદ્ધ થઈ શક્યા છે. નિરંજન શાહે ૨૮ રૂમોની મોટેલથી શરૂ કરીને હવે ૯ મોટેલો, ૭ મોટાં બિલ્ડિંગ અને બે એપાર્ટમેન્ટ બિલ્ડિંગોના માલિક બન્યા છે. ડૉ. નવીન મહેતા યુનિસેફના ઉપપ્રમુખ છે, તેઓએ આ પદ સંભાળ્યું ત્યારે ત્રીજા વિશ્વ માટે યુનિસેફ વાર્ષિક ૪,૦૦૦ લાખ ડૉલરનો ખર્ચ કરતું હતું. તેમણે તે વધારીને ૮,૫૦૦ લાખ ડૉલરનો કર્યો. ન્યૂ યૉર્કની મેડિકલ હૉસ્પિટલમાં તેઓ વર્ષે સરેરાશ ૧,૦૦૦ ઑપરેશનો કરે છે. તેમને તેમનાં પત્ની ડૉ. રશ્મિબહેનનો સાથ છે.

પોતાની આવકના ૧૦ ટકા રકમ તેઓ સખાવતી કાર્યોમાં (મુખ્યત્વે પોતાના વતન કચ્છ માટે) આપે છે. આજ સુધીમાં

તેમણે ૩૦ લાખ ડૉલર કરતાં વધુ રકમનાં દાન આપ્યાં છે. એચ. આર. શાહ વડોદરા જિલ્લાના બાદરપુર ગામના મધ્યમવર્ગીય ખેડૂતના પુત્ર. તેઓ અમેરિકામાં સ્પાય સ્ટેટ બિલ્ડિંગ (ન્યૂ યૉર્ક) જેવા પ્રતિષ્ઠિત બિલ્ડિંગમાં ઇમ્પોર્ટ એક્સપોર્ટ બિઝનેસની ઑફિસ ધરાવતા હતા પણ કાળક્રમે ફૂટપાથ પર આવી ગયા હતા, પણ ફરીથી હિંમત અને ખંતથી જાતે ટેક્સી ચલાવીને ટોચ ઉપર આવ્યા અને આજે ન્યૂ જર્સીમાં ૨૦૦ સ્ટોરની ચેનલ ધરાવતી 'કાઉઝર' કંપનીના માલિક બન્યા છે. શાહે લગભગ હજાર જેટલા સ્ટોર અત્યાર સુધીમાં વેચ્યા છે. તેમાંથી ૮૦ ટકા ભારતીઓને વેચ્યા છે જેમાંના મોટા ભાગના ગુજરાતીઓ છે. આવા ગુજરાતીઓ તેમની સમૃદ્ધિ અને નોકરી માટે 'એચ.આર.'ને આદરપૂર્વક યાદ કરે છે. તેમણે નવનીત શાહ, પ્રમોદ અમીન, મહેન્દ્ર પટેલ, અશ્વિન શાહ સાથે આગળ પડીને પેનસલવેનીઆમાં 'વ્રજભૂમિ' નામની વિશિષ્ટ વૈષ્ણવ હવેલી મંદિરને વિકસાવવામાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. વિશ્વમાં ૨૪૦ એકરનું આ એક જ મંદિર છે. ભાવનગરના વિનાયક ભાલાણીએ અર્મોસીમાં એક મેડિકલ સ્ટોરમાં કલાકના ૧.૮૬ ડૉલરના વેતન સાથે ૧૯૭૪માં શરૂઆત કરી. વીસ વર્ષ પછી તેમણે સ્થાપેલી સીડમેક ફાર્મસી કંપની અહીં વિકસતી ૫૦૦ ફાર્મસી ઉદ્યોગોમાં ૧૩૫મા ક્રમે મુકાઈ. અસ્થમા, ડીપ્રેશન વગેરે રોગો માટે તેમની દવાનો દિવસમાં એક જ વાર લેવી પડે તેવા પ્રકારની બનાવાય છે. પોતાનાં માબાપ સાથે દસ x દસ ફૂટના રૂમમાં રહેનાર અને ફૂટપાથ પરના નળ નીચે સ્નાન કરનાર ખોજા યુવક આલ્બર્ટ જસાણી ૧૯૭૨માં અમેરિકામાં સાત ડૉલર સાથે આવ્યા હતા. આજ તેમની આટલાંટિક સિટીની લુપીન મોટેલમાં તેઓ રોજના ૨૫૦ ડૉલર ચાર્જ કરે છે. તેમાં આરસના રૂમો છે. ખડક પરથી નીચે પાણી પડે ત્યાં આરસના સ્વીમિંગ પુલ છે. પ્રો. ચંદ્રકાન્ત પટેલ કહે છે : ફુટપાથવાસી ગુજરાતીનું આરસ મઢ્યું સ્વપ્ન તેમના નવ એકર પર પથરાયેલ ૧૬૦ કરોડ રૂપિયાનો રૉયલ આલ્બર્ટ પેલેસ ઉદેપુરના 'સહેલિયોં-કી-વાડી'ની યાદ આપે છે. ભારતથી અહીં આવતા જરૂરતમંદ વિદ્યાર્થીઓને તેઓ સારી રીતે સહાય કરતા રહે છે. એમણે લોકકલ્યાણ માટે જે ઉદાર ફાળો અને કર્મશીલતા બતાવી છે તે માટે બ્રાઝિલ સરકારે મહત્ત્વનો એવોર્ડ આપ્યો છે: આવો એવોર્ડ મેળવનાર તેઓ પ્રથમ ગુજરાતી છે. અહીંના કૉન્ગ્રેસ (સંસદ) સભ્યો ને બીજા રાજકીય નેતાઓ તેમની મૈત્રી મેળવવાનું ચૂકતા નથી, પ્રવીણ શેલડિયા સૌરાષ્ટ્રના ધારી ગામથી વલ્લભવિદ્યાનગર આવ્યા ને ત્યાં વલ્લભઆશ્રમમાં વિના ખર્ચ રહેવા અને ભોજન મેળવવા જાતે શ્રમકાર્ય કર્યું. તેઓ આજે અમેરિકામાં બે હજાર લાખ ડૉલર કરતાં વધારે એન્જિનિયરિંગ કામ હાથમાં લે છે. એમના પ્રોજેક્ટો દુબાઈ, થાઈલેન્ડ, દક્ષિણ અમેરિકા, ઝામ્બિયા, ભારત વગેરે દેશોમાં વીજળી ઉત્પાદન, બાયોગેસ પ્લાન્ટ, હાઈડ્રો-ઇલેક્ટ્રિસિટી, સિંચાઈ વગેરે કામો કરી આપે છે. ૧૯૮૦માં અમેરિકન સરકાર ભારતીયોને (ઇન્ડિયન - એશિયનો) 'માઈનોરિટી' ગણતી હતી તે 'સ્ટેટસ' સરકારે કાઢી નાખ્યો ને તે કારણે તેમને વેપાર અને ઉદ્યોગમાં તેમજ બૅન્કમાં જે સવલતો અને અગ્રતા મળતી હતી તેનાથી ભારતીયો વંચિત બન્યા. આની સામે લડત આપવા પ્રોફેસર જહોન પિલ્લાઈ, ડૉ. સાયગલ અને ડૉ. મોહડા સાથે પ્રવીણભાઈ પણ અગ્રેસર રહ્યા હતા. તેમણે કૉન્ગ્રેસ, સૅનેટના સભ્યો સમક્ષ વ્યવસ્થિત રજૂઆત કરીને પ્રજામત ઊભો કર્યો અને તે માટે પોતાના જ ફંડમાંથી પણ ખર્ચ કર્યો. આખરે ભારતીયોને 'માઈનોરિટી' સ્ટેટસ પાછું અપાવ્યું. આથી આજે ભારતીયો આવી બધી સુવિધાઓસ ને અગ્રતાઓ પોતાના વિકાસ માટે મેળવી શકે છે.

અમેરિકામાં સૌથી આગળ એવા ૧૦૦ ભારતીય આર્થિક સાહસોમાં સૌથી વધુ (૨૨) તો મૂળ ગુજરાતના વતની હોય તેવા છે. તે પછી મહારાષ્ટ્ર (૧૮) આવે છે. તેમાં પણ મુંબઈના હોય તેવા ઘણા તો ગુજરાતી ઉદ્યોગપતિઓ છે. પહેલા દશ ઉદ્યોગોમાં વિજય ગોરડીઆ, રમેશ ભાટિયા, પરસોત્તમ કુકરેજ અને સમીર દેસાઈએ સ્થાન મેળવ્યું છે. મોટેલ-હોટેલ ક્ષેત્રમાં તો તેમના મંડળના પ્રમુખથી માંડીને સભ્યોમાં ગુજરાતીઓ પ્રાધાન્ય ધરાવે છે. ગોંડલના ડૉ. વિજય ધાડુક અમનાં પત્ની સાથે અમેરિકા આવ્યા ત્યારે એક જ મોટા રૂમમાં ત્રણ પાર્ટિશન કરીને ત્રણ દંપતીઓ વચ્ચે એક રૂમ અને એક ટોયલેટ વાપરતાં હતાં. તેમણે નોકરી માટે જરૂરી એવી રેસિડન્સી મેળવતાં નાકે દમ આવી ગયો હતો. તે પછીથી તેઓ ન્યુરોલૉજીમાં માસ્ટર્સ મેળવીને ખ્યાતિ પામ્યા અને છ મોટી હૉસ્પિટલોના કન્સલટન્ટ બન્યા. તેઓ જે વૃદ્ધાને અહીં ઇન્સ્યોરન્સ કે હેલ્થ પ્લાનની સુવિધા ન મળી શકતી હોય તેમને માટે ફી-ચાર્જ વિના મેડિકલ સહાય આપવાની વ્યવસ્થા પણ કરી છે. ઇન્સ્યોરન્સ વિનાના કોઈ પણ ગુજરાતીને તેમની ડોકટરી સેવા તરત જ સુલભ થાય છે. ખેડાના ચંદ્રકાંત પટેલે તેમનાં પત્ની સાથે ન્યૂજર્સીના ઇસ્લીનમાં 'ચોપાટી' નામનું ભોજનગૃહ સ્થાપ્યું, જે ગુજરાતીઓ માટે સાંસ્કૃતિક કેન્દ્ર બની ગયું છે. તેમાંયે એક વખત તેમનાં પત્ની સાથે અહીં ઘરના બજેટના બે છેડા મેળવવા માટે ચૌદ ચૌદ કલાક થીજી નાખે એવી ઠંડીમાં કામ કર્યું હતું. ન્યૂ જર્સીમાં જ્યારે કેટલાંક ઈર્ષ્યાળુ તોફાની તત્ત્વોએ 'બિંદી ભૂંસાવ' (સ્ત્રીનાકપાળ પરનો ચાંલ્લો ભૂંસી નાખવાની) ખાનગી ઝુંબેશ શરૂ કરીને ભારતીયોની હત્યા સહિત કનડગત શરૂ કરી અને શરૂઆતમાં પોલીસોએ ભારતીયોની ફરિયાદને ખાસ કાને ધરી નહીં.

ત્યારે પ્રદીપ કોઠારી અને મહેશ શાહ સાથે મળીને ચંદ્રકાંતભાઈએ ગુજરાતીઓ સહિત બીજા ભારતીયોને સંગઠિત કર્યા અને સત્તાવાળાઓ પર અસરકારક દબાણ લાવીને ભારતીયોને સલામતીની ભાવના બક્ષી. જ્યાં ભારતીઓની માત્ર છ દુકાન હતી ત્યાં હવે ત્રીસ કરતાં વધારે દુકાનો છે જેમાં મોટા ભાગના ગુજરાતીઓ છે, તે આવી સલામતીને કારણે. ચાર્ટર્ડ પ્લેન દ્વારા ભોજન વાનગીની સેવા આપનાર તથા પાંચેક હજાર મહેમાનોને ભોજન પૂરું પાડવાનો કોન્ટ્રાક્ટ લેનાર તરીકે ચંદ્રકાંતભાઈની સિદ્ધિ પણ નોંધપાત્ર છે. તે પછી સિત્તેરની શરૂઆતમાં અમેરિકાથી ભારત લઈ જવા માટે ભારતની વિદ્યુત્ વ્યવસ્થાને અનુકૂળ હોય તેવા ટેપરેકૉર્ડર, ટી.વી. વગેરે સાધનો તેમને મુખ્યત્વે યહૂદીઓની દુકાનેથી ખરીદવાં પડતાં ત્યારે સુભાષ કાપડિયાએ શામ એન્ડ રાજની દુકાન ઊભી કરી જે ભારતમાં લઈ જવાની ખરીદી માટે અત્યંત લોકપ્રિય વેચાણ કેન્દ્ર બની ગયું છે. ૧૯૭૩માં આમ કરવું એ હિંમતભર્યું હતું પણ આજે ન્યૂ યૉર્કમાં શ્યામ એન્ડ રાજનું ધમધમતું ભારતીય બજાર વિકસી ચૂક્યું છે.

સુભાષભાઈએ જેક્સન હાઈટસને સુંદર બનાવવામાં ત્યાંના બોર્ડના ડિરેક્ટર તરીકે ફરજ બજાવે છે અને ભારતના સ્વાતંત્ર્ય દિને ન્યૂ યૉર્કમાં જે મોટી પરેડ નીકળી તેની ફ્લૉટ કમિટીના ચેરપરસન તરીકે કામ કર્યું હતું. ક્રિકેટર અજય જાડેજાના ઘૂંટણના તૂટેલા હાડકાને સાંધીને, તેમને દોડતા કરવાનું કાર્ય કોણે કર્યું ? બોસ્ટનના ડૉ. દિનેશ પટેલે મલ્ટીપલ ફ્રેક્ચર કેસમાં વાઢકાપ વિના લેસરથી હાડકાં સાંધવાની ઑર્થોસ્કોપીમાં વિશિષ્ટ પદ્ધતિની શોધ કરીને સિદ્ધિ હાંસલ કરીને અમેરિકા, ઇંગ્લન્ડ ભારત સહિતના સર્જનોને તાલીમ આપીને નામના અને ઍવોર્ડ મેળવ્યા છે. હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીના આ પ્રોફેસર માસાચ્યુસેટ્સ રાજયના મેડિકલ બોર્ડમાં ચૂંટાઈને પ્રમુખ પણ બન્યા છે. રાજપીપળાના નિરંજન શાહ અમેરિકાના રાજકારણમાં ભારતનું અને ભારતીય અમેરિકનોનું હિત સાચવવા માટે ઉપકારક કર્મશીલ તરીકે જાણીતા છે. તેમણે પ્રમુખ કલીન્ટનને અને એમના ડેમોક્રેટિક પક્ષને ફંડફાળા અને ચૂંટણીભિલનો યાંજી આપીને સહાય કરી. ૧૯૯૨માં ક્લીન્ટને એમને એમના તંત્રમાં પદ આપવાની ઑફર કરી હતી. પણ તેમણે તેનો સવિવેક અસ્વીકાર કર્યો હતો. રોબિન રાફેલ જેવી કલીન્ટનની આસિસ્ટન્ટ સ્ટેટ સેક્રેટરી ફૉર સાઉથ એશિયાએ પાકિસ્તાન તરફી ખુલ્લાં વિધાન કર્યાં, ત્યારે નિરંજનભાઈએ પ્રમુખ સમક્ષ રાફેલ સામે ઉગ્ર ને અસરકારક રજૂઆત કરી હતી. તેમની પાસે ૪૦૦ મિલિયન ડૉલર કરતાં વધુ એન્જિનીયરિંગ પ્રોજેક્ટો છે. શિકાગો ઇન્ટરનેશનલ એરપોર્ટના વિસ્તરણ અને વહીવટમાં તેમણે કોન્ટ્રાક્ટ મેળવ્યો હતો. અરવિંદ દેસાઈએ એમની સાનફ્રાન્સિસ્કો એરપોર્ટ પાસેની હોટેલમાં ૬ થી ૭ રૂમો વિદેશથી અહીં આવેલા પણ કોઈ રહેવાની વ્યવસ્થા વિનાના ભારતીયોને થોડા દિવસો માટે ખાવાપીવાની વ્યવસ્થા સાથે આશરો આપવાને ફાળવ્યા છે. તેથી કેટલાંય ભારતીય વિદ્યાર્થીઓ, નવસાહસીઓ અને પ્રવાસીઓને માનસિક અને ભૌતિક રાહત અણીને પળે મળી છે. જાપાન એરલાઈન્સે તો આવા નિરાધાર પ્રવાસીઓને આ માનવતાવાદીની મોટેલ પર મોકલી આપવાનો 'રૂટીન' જ બનાવી દીધો છે.

ડૉ. નવીન શાહ મેરીલેન્ડની પીઅર રીવ્યૂ બોર્ડ ઑફ જ્યોર્જ કાઉન્ટીના ચેરમેન છે. તેઓ અહીંના ભારતીય ડૉક્ટરોના અમેરિકન ઍસોસિયેશન ઑફ ફિઝિશિયન્સ ઑફ ઇન્ડિયન ઓરિજીન (AAPIC)ના પ્રમુખોમાં એક સૌથી અસરકારક પ્રવક્તા અને ગતિશીલ કર્મશીલ તરીકે પંકાયેલા છે. તેઓ ભારતીય ડૉક્ટરોને અહીંના ગોરા અમેરિકન ડૉક્ટરોના સ્થાપિત હિત જેવા (ક્રમિક) મધ્યપ્રવાહના હિતસંગઠન સાથે તેમજ સામે થઈને ભારતીયોનાં હિતો સાચવવા માટે સારી જાગૃતિ લાવે છે. તથા પોતાના ટેકેદાર મત વિભાગોથી માંડીને ઉપરના સ્તરે મેડિકલ રાજનીતિમાં સક્રિય થઈને, રાજયોના મેડિકલ બોર્ડોમાં ચૂંટાઈ, તેમજ નિષ્ણાત ભારતીય ડોક્ટરો અમુક હદથી ઊંચેના પદ કે પગાર પર નહીં પહોંચે તેવા અમેરિકન ફ્લૉક્ટરોએ રચેલી 'શિલીંગ'ને વીંધી નાખવા માટે, તથા નવા ભારતીય ડૉક્ટરોને રેસિડન્સી મેળવવા સામે પડતી મુશ્કેલીઓને દૂર કરવા માટે અસરકારક પુરુષાર્થ કર્યો છે. મોટેલ માલિકો અને ડૉક્ટરોની સામે અહીંનાં સ્થાપિત અમેરિકન મધ્યપ્રવાહનાં બળોએ જે મજબૂત પાળ અને આડશો રચી છે, તે સામે સંગઠિત થઈ સબળ બનાવવામાં અનુક્રમે નવીન શાહ તથા જે. પી. રામા અને માઈક (મુકેશ) પટેલ જેવા ગુજરાતીઓનો ફાળો પ્રશસ્ય છે.

ડૉ. હરેન્દ્ર જોશી ફિલાડેલ્ફીઆમાં ફ્રેન્કફોર્ટ હોસ્પિટલમાં ડાયરેક્ટર ઑફ સર્જરી જેવું ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવે છે. તેઓ ૧૫૦ જેટલા સર્જનોના ઉપરી છે. અત્યાર સુધી આવાં સ્થાન માટે યહૂદી કે ગોરા ડૉક્ટરો જ યોગ્ય ગણાયા હતા. ડૉ. જોશી પહેલાં ભારતીય ડાયરેક્ટર છે. તેમનાં પત્ની ડૉ. પ્રતિમા જોશી સાથે તેઓ અમેરિકન મેડિકલ સમાજમાં જાણીતા બન્યા છે. તેઓ ટેમ્પલટન પ્રાઈઝ વિજેતા શ્રી પાંડુરંગ આથવલેજીના નબળા વર્ગોમાં આત્મિક ચેતના અને સમાજ પદ્ધતિ લાવતા સ્વાધ્યાય અભિયાનને સાથ આપવા માટે ભારતમાં રહેવા આવશે. વૈજ્ઞાનિકો, કૉમ્પ્યુટર સાયન્ટિસ્ટ સહિત સફળ ભારતીય વ્યવસાયીઓને ભારતમાં સમાજસેવા તરફ વાળવા માટે તેઓ રોલમોડેલ બની શકે. વૉશિંગ્ટનના શ્રી નટવર ગાંધીએ ફેડરલ (રાષ્ટ્રિય) સરકારના હિસાબ વિભાગમાં મહત્ત્વની

ભૂમિકા ભજવી છે. સરકાર અબજો ડૉલર બચે તેવી નવતર હિસાબ વ્યવસ્થા ઊભી કરીને આ વિશ્વગુર્જરી પદક પ્રાપ્ત વ્યવસાયીને વૉશિંગ્ટનના તંત્રમાં આદરપાત્ર સ્થાન ભોગવે છે. પણ ભારત સાથે જીવન્ત સંપર્ક રાખે છે. ન્યૂ યૉર્કના ડૉ. મુકુન્દ મોદી અમેરિકાના ભારતીય સમાજમાં ખૂબ જાણીતા છે. ભારતમાં ઇન્દિરા ગાંધીએ કટોકટી લાદી ત્યારે તેમણે અમેરિકામાં લોકશાહી ફોરમ સ્થાપીને ભારતમાં લોકશાહી સ્થપાય તે માટે અમેરિકામાં પ્રજામત જાગ્રત કરવા માટે ગતિશીલ ભૂમિકા ભજવી હતી. કેટલાક ભારતીય રાજનેતાઓ અને બૌદ્ધિકોને અમેરિકામાં પ્રચારકાર્ય કરવા માટે સુવિધા-સાધનો સુલભ કર્યાં હતાં. શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈની સામે બિન-આધાર સામે પત્રકાર હર્સ્ટના પુસ્તક સામે અમેરિકામાં અદાલતી યુદ્ધ લડવા માટે લાખો ડૉલર ભેગા કરીને આવા ભારતવિરોધી પત્રકારિત્વને અસરકારક પડકાર આપ્યો હતો. તેમનાં પત્ની ડૉ. કોકિલા મોદી અને વિશ્વહિન્દુ પરિષદના સાથથી તેઓ અમેરિકામાં ભારતીય યુવા પેઢીને ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારો પ્રતિ અભિમુખ કરવા માટે શિબિરો સહિત સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો યોજે છે તથા ગુજરાત-ભારત સાથે સતત સંપર્ક રાખે છે.

ટેમ્પા - ફ્લોરીડાના યુવાન દિલીપ કાનજી ફ્લોરીડા-જ્યોર્નિયામાં ૬૦ લાખ ડૉલરની હિલ્ટન ગાર્ડન ઇન સહિત નવ હોટેલ અને ત્રણ કારગો વહાણો ધરાવે છે. પેરુ અને મેક્સિકોની સરકાર પાસેથી જહાજો ખરીદીને તેને સ્ક્રેપ તરીકે ભારતમાં મોકલવાનું સાહસ કરનાર તેઓ પ્રથમ ભારતીય છે.

વ્યવસાયે ડૉક્ટર એવા મુંબઈના ભરત શાહે અંગ્રેજી દ્વારા ગુજરાતી ભાષા શીખી શકાય તે માટે નવતર અભિગમથી ત્રણ પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેઓએ 'ગુજરાતી લિટરરી અકાદમી ઑફ નોર્થ અમેરિકા' સ્થાપીને, ગુજરાતી ભાષા તથા ગુજરાતી ગીતો, ભજનો અને ભોજનના કાર્યક્રમો દ્વારા આપણા સાહિત્યિક સાંસ્કૃતિક વારસાને જાળવવાનો નાના પાયા પર ખંતીલો પ્રયાસ કર્યો છે; તેની પાછળની ભાવના એ છે કે યુવાન પેઢીમાં પોતે મૂળ વિનાના છે તેવી ગ્રંથિ ઓગળે તેમજ વડીલ પેઢીને તેઓને કૌટુંબિક-સામાજિક રૂપની જે ખોટ સાલે છે, તે પૂરી શકાય. અમેરિકામાં 'સાહિત્યિક ગુજરાત'નાં નાનાં પણ નોંધપાત્ર રણદ્વીપો ઊભાં કરવામાં મધુ રાય, પન્ના નાયક, પ્રીતિ સેનગુપ્તા, આદિલ મન્સુરી, મધુભાઈ કાપડિયા, અને માત્રા મશરૂવાલા,નન્દિની રોહિત શાહને યાદ કરવાં રહ્યાં. અમદાવાદનાં પ્રીતિએ તો દક્ષિણ ધ્રુવ સહિત વિશ્વના અનેક પ્રદેશોના દુર્ગમ પ્રવાસો - નાજુક બાંધો છતાં એકલી મહિલા તરીકે ખેડીને તથા પોતાના પ્રવાસ સાહસોને શબ્દસ્થ કરીને યુવાનોને પ્રેરણા આપી છે.

આ સૌમાં ભારતીય પ્રજાનું સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચનાર તો ઝુબીન મહેતા અને સામ (સત્યેન) પિત્રોદાને યાદ કરવાં જ પડે. ઝુબીને ઑરકેસ્ટ્રાના વિશ્વમાં અમેરિકા, યુરોપ અને ઇઝરાયલમાં જઈને, ઉચ્ચ કક્ષાના સંગીતના મોટા અને યાદ રહી જાય તેવા આસ્વાદ્ય કાર્યક્રમો આપીને ઘણા સંગીત ઍવોર્ડ વગેરે મેળવ્યા છે; તો પિત્રોદાએ ટેકનોલોજીના ક્ષેત્રમાં વિકાસ કરીને, તથા પોતાની જાણકારી અને અનુભવનો ભારતને 'ટેકનોલૉજી મિશન્સ'નો લાભ આપીને તે દ્વારા ટેલિકોમ્યુનિકેશન્સ અને જળસંસાધનનાં સંગ્રહ વગેરે પ્રોજેક્ટો દ્વારા ભારતમાં એક નવી ચેતના પ્રસારી છે. ભારતનાં લાખો ગામડાંને પોષાય એવા દરે અને વ્યવહારક્ષમ રહે તે રીતે પીસીઓ/એસટીડી દ્વારા જોડી આપીને સંચારક્ષેત્રમાં મહત્ત્વનું વિકાસપ્રદાન કર્યું છે. ફરી અમેરિકા આવીને, અહીં રહીને તેઓ અહીંના ભારતીય ટેકનોક્રેટો અને ઉદ્યોગ સાહસિકોને દોરી-પ્રેરી રહ્યાં છે. તથા 'સિલીકોની' જેવા આ ક્ષેત્રના ઉત્કૃષ્ટ સામયિક દ્વારા ભારતના વિકાસ માટે અહીંના ભારતીયો શું કરી શકે તેના બૌદ્ધિક મંથનમાં એક સેતુની ભૂમિકા ભજવી રહ્યાં છે.

ગુજરાતીઓએ તમિળ, તેલુગુ, મહારાષ્ટ્ર, બંગાળ વગેરે પ્રાદેશિક ભાષાકેન્દ્રી ભારતીય સમુદાયોની જેમ પોતાનાં ગુજરાતી સમાજ કે મંડળો સ્થાપ્યાં છે. તેમાંય જ્ઞાતિને ધોરણે પાટીદાર સમાજ, નાગર મંડળ, બ્રાહ્મણ સમાજ, વણિક સમાજો તેમજ ગુજરાતના પેટાપ્રદેશોને ધોરણે પણ ખેડા, દક્ષિણ ગુજરાતના (કોળી)પટેલો, સૌરાષ્ટ્ર સમાજ વ. સંગઠનો કામ કરે છે. કેટલાંક નામો જોઈએ : છ ગામ પાટીદાર સમાજ, ચરોતર પટેલ સમાજ, લાડ વણિક સમાજ, ધર્મ-સંપ્રદાયને ધોરણે વૈષ્ણવો, જૈનો, સ્વામીનારાયણ, સંતરામજી વગેરેને કેન્દ્રમાં રાખીને પણ મંડળો કે 'કેન્દ્રો' ચાલે છે.

બૃહદ્ પાટીદાર સમાજ તરીકે વિશાળ અભિમુખતા છોડીને છ ગામના, બાર ગામના અને સત્તાવીશ ગામના પેટાજ્ઞાતિને ધોરણે ગુજરાતી આત્મઓળખનું વિભાજન થાય છે. વળી કડવા અને લેઉઆ પાટીદારોનાં અલગ મંડળો ! તેવું જ વૈષ્ણવોનું લાડ, શ્રીમાળી, ખડાયતા કે જૈન અને વૈષ્ણવો તરીકે. ભારતીય સમાજનું એક નબળું લક્ષણ એ છે કે તે સામાજિક ખંડિત વ્યવસ્થાથી (સોશિયલ ફ્રેડકોમેન્ટેશન) પીડાય છે. તેનું ટ્રાન્સપ્લાન્ટેશન અમેરિકામાં થયું છે.

તે જ રીતે અહીંના ભારતીય લોકો માટેનાં સામયિકો અને ગુજરાતનાં દૈનિકોમાં લગ્નવિષયક જાહેરાતોમાં પણ (પંજાબી, ખ્રિસ્તી વગેરે ની જેમ) અમુક જ્ઞાતિની ગ્રીનકાર્ડનાં

(અનુસંધાન પૃ.૭૧૧)

આવો, શીખીએ અંગ્રેજી (૧૪)

ધનુભાઈ મહેતા

વિભક્તિ અને નામયોગી અવ્યયો - 'Cases and Prepositions' (કેસીઝ ઍન્ડ પ્રેપોઝિશન્સ)

પાઠની શરૂઆત 'વિભક્તિ' શબ્દથી કરીએ. વિભક્તિને અંગ્રેજીમાં 'case'(કેસ) કહેવામાં આવે છે. વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે પદ પદ વચ્ચેનો સંબંધ દર્શાવે તે રીતે ગોઠવાયેલાં પદોથી જ અર્થયુક્ત વાક્ય બને છે. પદોના આવા પારસ્પરિક સંબંધને અન્વય પણ કહેવાય. વાક્યનાં પદોનો અન્વય ક્રિયાપદ સાથે અને કર્તા તથા કર્મ તરીકે વપરાયેલાં બીજાં નામો સાથે હોય છે. આ અન્વય કેવા પ્રકારનો છે તે દર્શાવવા માટે વિભક્તિ-દર્શક પ્રત્યયો છે. કેટલાક પ્રત્યયો નામને લાગે છે., તો કેટલાક ક્રિયાપદને. પ્રત્યય પદની વિભક્તિનો ખ્યાલ આપે છે. ટૂંકમાં, પ્રત્યય નામને વિવિધ અર્થમાં વિભક્ત કરે છે, જુદાં પાડે છે, તેથી તેને વિભક્તિ કહેવામાં આવે છે. સંસ્કૃતમાં અવ્યય સિવાયનાં પદોને જે તે વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગે છે, અને તે પ્રમાણેની તેની રૂપાવલિ પણ બને છે. તેથી સંસ્કૃતમાં પદવિન્યાસની બહુ ઝંઝટ નથી. શબ્દોને મન ફાવે તે ક્રમમાં વાક્યમાં ગોઠવો, અર્થમાં કશો ફેરફાર થશે નહિ. દા.ત. नृपः ग्रामम् अगच्छत्। અને નીચે પ્રમાણે પણ લખી શકાય : ग्रामम् नृपः अगच्छत्। કે अगच्छत् नृपः ग्रामम्। એ પ્રમાણે પદના ક્રમમાં ગમે તેમ ફેરફાર કરો, પણ અર્થ તો 'રાજા ગામડે ગયા' તેમજ થશે. સંસ્કૃતમાં વિભક્તિ આઠ છે, અને આઠેઆઠ વિભક્તિના પ્રત્યય છે. સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણ જેટલું કોઈ પણ ભાષાનું વ્યાકરણ સંપૂર્ણ નહિ હોય. ગુજરાતીમાં કુલ સાત વિભક્તિ છે તેથી તેમાં પણ શબ્દની ગોઠવણી માટેની મોકળાશ છે. 'શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને સજા કરી' એમ શબ્દક્રમ મૂકો કે 'વિદ્યાર્થીને શિક્ષકે સજા કરી' એમ શબ્દક્રમ મૂકો. અર્થમાં કશો ફેરફાર થશે નહિ. શબ્દક્રમની ગોઠવણીની આવી મુક્તતા અંગ્રેજીમાં નથી, કારણ કે અંગ્રેજીમાં ફક્ત ત્રણ જ વિભક્તિ છે. તેથી ગુજરાતીમાં વાક્યમાં કર્તા, કર્મ, ક્રિયાપદ, વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ વગેરેની ક્રમગોઠવણ માટેના ચોક્કસ નિયમ-બંધનને આધીન રહેવું પડે છે, નહિતર અર્થનો અનર્થ થાય છે. એક જ ઉદાહરણથી આ મુદ્દો સ્પષ્ટ થશે. 'શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને સજા કરી' તેનું અંગ્રેજી આ પ્રમાણે જ થાય : 'The teacher punished the pupil' આ ક્રમમાં ફેરફાર કરી આમ ગોઠવણી કરીએ કે 'The pupil punished the teacher' તો 'વિદ્યાર્થીએ શિક્ષકને સજા કરી' એવો હાસ્યાસ્પદ અર્થ થશે. આવો અનર્થ ટાળવા વિભક્તિ પ્રત્યે વિશેષ ભક્તિ રાખશો. અર્થાત્ વિભક્તિને બરાબર સમજી-શીખી અંગ્રેજી વાક્યરચનામાં તેને યોગ્ય પદે અને યોગ્ય અર્થે વાપરશો.

તો આટલું શીખ્યા કે સંસ્કૃતમાં આઠ, ગુજરાતીમાં સાત અને અંગ્રેજીમાં ત્રણ વિભક્તિ છે. કર્તા સ્થાને આવેલ પદ તે કર્તા વિભક્તિ તેને અંગ્રેજીમાં 'the nominative case' (નૉમિનેટિવ કેસ), કર્મસ્થાને આવેલ 'the objective case' (ઑબ્જેક્ટિવ કેસ) તેને 'the accusative case' (એક્યૂઝેટિવ કેસ) પણ કહેવામાં આવે છે. સંસ્કૃત અને ગુજરાતીમાં કર્તા અને કર્મ વિભક્તિને પ્રથમા અને દ્વિતીયા વિભક્તિ કહે છે. અંગ્રેજીમાં ત્યાર પછીની ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી, સાતમી અને આઠમી વિભક્તિ નથી. માત્ર સંબંધ વિભક્તિ, જે સંસ્કૃત અને ગુજરાતીમાં છઠ્ઠી વિભક્તિ છે. અંગ્રેજીમાં તે ત્રીજી વિભક્તિ છે; અને આ વિભક્તિને 'the possessive case' (પઝેઝિવ કેસ)- સંબંધ વિભક્તિ કહેવામાં આવે છે. ગુજરાતીમાં કે અંગ્રજીમાં કર્તા અને કર્મ વિભક્તિને કોઈ પ્રત્યય લાગતો નથી. દા.ત. 'કપિલદેવ પહેલો દડો ફેંકે છે'. આ વાક્યમાં કર્તા 'કપિલદેવ' કે કર્મ 'દડો' તેને વિભક્તિદર્શક કોઈ પ્રત્યય લાગ્યો નથી. આ વાક્યનું અંગ્રેજી આમ થાય 'Kapildev throws the first ball'. આ અંગ્રેજી વાક્યમાં કર્તા અને કર્મ સ્થાને આવેલું પદ 'Kapildev' અને 'a ball'ને પણ કોઈ વિભક્તિદર્શક પ્રત્યય લાગ્યો નથી. ગુજરાતીમાં છઠ્ઠી વિભક્તિ એટલે કે સંબંધ વિભક્તિ તે માલિકીનો ભાવ દર્શાવતી વિભક્તિ છે, અને તેને નર, નારી અને નાન્યતર જાતિમાં અનુક્રમે 'નો','ની','નું','ના' ; 'રો','રી','રું','રા' પ્રત્યય લાગે છે. જેમ કે - 'ટીનાનો ફુગ્ગો', 'મીનાની ચોપડી', 'બાળકનું ઘોડિયું', 'બાળકોનાં રમકડાં', 'મારો ધંધો', 'મારી પત્ની', 'મારું બાળક', ઇત્યાદિ. અંગ્રેજીમાં સંબંધ વિભક્તિના બે પ્રત્યયો છે : (૧) 'of'-(ઑફ-નો,ની,નું,ના), (૨) 'apostrophy' (અપોસ્ટ્રફિ). (શબ્દમાં અક્ષરનો લોપ દર્શાવતી સંજ્ઞા અથવા ચિહ્ન-લોપચિહ્ન).

સજીવ તથા નિર્જીવ એમ બન્ને પ્રકારનાં નામ પદનો અન્ય નામ સાથેનો માલિકી સંબંધ અંગ્રેજીમાં 'of' વાપરીને દર્શાવી શકાય. પણ સજીવ નામ પદનો અન્ય નામ સાથેનો માલિકી સંબંધ 'of' તથા અપૉસ્ટ્રફિ (લોપચિહ્ન) 's' એમ બન્ને વડે દર્શાવી શકાય. થોડાંક ઉદાહરણથી આ મુદ્દો સમજીએ :

આ કેતનની ચોપડી છે This is Ketan's book.
This book is of Ketan.

પેલી માલાની રીબન છે. That is Mala's ribbon.
That ribbon is of Mala.

આ પોપટનું પીંછુ છે. This is a parrot's feather.

(a feather - ફધર- પાછુ).

આ ચકલીનો માળો છે. This is a sparrpw's nest.

This nest is of a sparrow. (a sparrow-સ્પેરો-ચકલી, a nest-નેસ્ટ-માળો).

લતાનું ઘર ક્યાં છે? Where is Lata's house?

Where is the house of Lata?

તમારા પિતાજીનું નામ શું છે?

What is your father's name?

What is the name of your father?

મારી માતાનું નામ સુલોચના છે.

My mother's name is Sulochana.

Sulochana is my mothers' name. હવે નિર્જીવ નામ પદોનાં ઉદાહરણ લઈએ. નીચેનાં વાક્યોમાં માલિકી સંબંધ ફક્ત 'of' થી જ બતાવી શકાય. તે અપૉસ્ટ્રફિ 'એસ'થી બતાવી શકાય નહિ. મારી શાળાનું નામ જ્ઞાનવિહાર છે.

The name of my school is Gyan Vihar.

આ મેજના પાયા લાંબા છે.

The legs of this table are long.

ઉપરનાં બન્ને વાક્યોમાં 'school' તથા 'table' એ નામપદો નિર્જીવ છે - જડ છે. તેથી 'school' નો 'name' સાથેનો તથા 'table'નો 'legs' - સાથેનો માલિકી સંબંધ ફક્ત 'of' પ્રયોગથી જ બતાવાય. 'school's name' કે 'table's legs' એ વ્યાકરણશુદ્ધ પ્રયોગ નથી.

અપૉસ્ટ્રફિ 'એસ' પ્રયોગના નીચેના નિયમો પણ સમજી લો. સંજ્ઞાવાચક નામને છેડે 's' આવ્યો હોય તો તે 's' પછી તેની ઉપર આ રીતે s' લોપકચિહ્ન મૂકશો. છેલ્લા 's' પછી ફરી લોપકચિહ્નવાળો 's' મૂકશો નહિ. દાખલા તરીકે-

સુહાસની માતા શિક્ષિકા છે.

Suhas' mother is a teacher.

સૉક્રેટિસની પત્ની ઝઘડાખોર હતી.

Socrates' wife was quarrelsome.

(quarrelsome - ક્વૉરલસમ - ઝઘડાખોર).

યુરિડીસ ઑર્ફ્યૂસની પત્ની હતી.

Euridice was Orpheus' wife.

ટૉમસની માતા શિક્ષિકા હતી.

Thomas' mother was a teacher.

જાતિવાચક નામનું બહુવચન 's' લગાડવાથી થતું હોય ત્યારે પણ છેલ્લા 's' પર માત્ર લોપકચિહ્ન મૂકવું. જેમ કે -

આ છોકરીઓની શાળા છે. This is a girls' school.

અહીં પહેલાં કન્યા છાત્રાલય હતું.

Formerly there was a ladies hostel here.

(Formerly - ફોરમર્લિ - અગાઉ).

હું વિદ્યાર્થીમંડળનો સભ્ય છું.

I am a member of the students' union

(a union - યૂનિયન - મંડળ, સંઘ) બે 'and' થી જોડાયેલાં નામ પદોના માલિકી સંબંધ બીજા નામ પદ પછી લોપચિહ્ન મૂકીને નીચે પ્રમાણે દર્શાવો :

આ આશા અને લતાનું ઘર છે.

This is Asha and Lata's house.

કેતુ અને સેતુનાં માતાપિતા કૅન્સરમાં મરી ગયાં.

Ketu and Setu's parents died of cancer.

કોઈ સામાસિક શબ્દ 'a compund word' (કમ્પાઉન્ડ વર્ડ)નો માલિકી સંબંધ છેલ્લા શબ્દ પર લોપકચિહ્ન મૂકીને દર્શાવવો. દા.ત.

મીતાના સસરાનું દવાખાનું નવરંગપુરામાં છે.

Mita's father-in law's dispensary is in Navarangpura.

(a dispensary - ડિસ્પેન્સરી - દવાખાનું).

પુરુષવાચક સર્વનામના 'નોમિનેટીવ', 'ઑબ્જેક્ટિવ અને 'પઝેસિવ' ત્રણે વિભક્તિનાં રૂપ નીચેના કોઠા પ્રમાણે થાય છે :

Nominative case	Objective case	Possessive case
I-હું	me-મને	my/mine-મારું
we-અમે	us-અમને	our/ours-અમારું
thou-તું	thee-તને	thine-તારું
you-તમે	you-તને	your/yours-તમારું
he-તે (નર)	him-તેને	his-તેનું
she-તેણી (નારી)	her-તેણીને	her/hers-તેણીનું
it-તે (નાન્યતર)	it-તેને	its-તેનું
they-તેઓ	them-તેમને	their/theirs-તેઓનું

પુરુષવાચક સર્વનામના એકવચન અને બહુવચનના ત્રણે પુરુષમાં ઉપરોક્ત ત્રણે વિભક્તિનો પ્રયોગ નીચેનાં વાક્યો પરથી બરાબર સમજાશે :

હું માલા છું. I am Mala.

તે મને ફૂલો આપે છે. He gives me flowers.

પેલું મારું ગુલાબ છે. That is my rose.

That rose is mine.

અમે વિદ્યાર્થીઓ છીએ. We are pupils.

તમે અમને અંગ્રેજી શીખવો છો.

You teach us English.

તમે અમારા શિક્ષક છો. You are our teacher

અમારો દેશ મહાન છે. Ours is a great country.

અરે સ્ત્રી, તું ચારિત્ર્યહીન છો.

Oh ! woman you are frail.

(frail - ફ્રેલ - ચારિત્ર્યહીન).

લ્યાનત હો તને. Fie on thee.

(fie - ફાઈ - ધિક્કાર, લ્યાનત).

અરે સ્ત્રી, તારું નામ જ ચારિત્ર્યહીનતા .

O! woman, thine name is frailty.

તમે અમારા શિક્ષક છો. You are our teacher.

અમે તમને ચાહીએ છીએ. We love you.

આ તમારા ગ્રન્થો છે. These are your works.

(a work - વર્ક - કાર્ય, ગ્રન્થ).

તમારા ગ્રન્થો મહાન છે. Your works are great.

તમારું નામ મહાન છે. Yours is a great name.

તે તેનાં બાળકોને ચાહે છે. He loves his children.

તેનાં બાળકો તેને ચાહે છે. His children love him.

આ તેનાં બાળકો છે. These are his children .

તેણી કવયિત્રી છે. She is a poetess

(a poetess - પોએટેસ - કવયિત્રી).

અમે તેને માન આપીએ છીએ. We respect her.

આ તેનું કાવ્ય છે. This is her poem.

તેની કવિતા મહાન છે. Hers is a great poetry.

તે એક જૂનું પુસ્તક છે. It is an old book.તેને પેલા કબાટમાં જાળવી રાખો.

Keep it in that cupboard.

તેનાં પાનાં પીળાં છે. Its paper are yellow.

તે સૈનિકો છે. They are soldiers.

લોકો તેમને હર્ષનાદોથી આવકારે છે.

People welcome them with cheers.

(a cheer- ચિઅર - હર્ષનાદ)

આ તેઓનાં શસ્ત્રો છે. These are their arms.

These arms are theirs.

આમ, અંગ્રેજીમાં ફક્ત ત્રણ જ વિભક્તિઓ છે. અને તે ત્રણે આપણે ઉદાહરણરૂપ વાક્યો દ્વારા શીખ્યા. એમ પણ આગળ શીખી ગયા કે સંસ્કૃતમાં આઠ અને ગુજરાતીમાં સાત વિભક્તિ છે. તો અંગ્રેજીમાં બાકીની ચાર ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી અને સાતમી વિભક્તિનો પારસ્પરિક ભિન્ન ભિન્ન સંબંધ કેવી રીતે દર્શાવાય છે તે હવે સમજીએ. અંગ્રેજીમાં આ કામ નામયોગી અવ્યયો કરે છે. નામયોગી અવ્યયો એટલે 'prepositions' (પ્રેપોઝિશન્સ). વાક્યમાંના એક નામનો બીજા નામ સાથેનો 'યોગ' કે સંબંધ એટલે 'નામયોગી' અને 'અવ્યય' એટલે કે વાક્યમાં વપરાયેલાં એવાં પદો કે પ્રત્યયો કે જેમાં કર્તાના પુરુષ અને વચન તથા કાળમાં ફેરફાર થવાથી કશો જ વ્યય અર્થાત્ ફેરફાર થતો નથી. તેથી વાક્યમાંના આ પ્રકારનાં પદો તે નામયોગી અવ્યય. ટૂંકમાં, 'પ્રેપોઝિશન્સ' એટલે વિભક્તિ-દર્શક પ્રત્યય. ગુજરાતીમાં ચાર પ્રકારના અવ્યયો છે : (૧) ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય, (૨) ઉભયાન્વયી અવ્યય, (૩) કેવળ પ્રયોગી કે ઉદ્ગારવાચક અવ્યય, (૪) નામયોગી અવ્યય. આ ચોથું નામયોગી અવ્યય તે અંગ્રેજીમાં- preposition. અંગ્રેજીમાં આશરે ૩૦ જેટલાં preposition છે અને તે ક્યાં ક્યાં છે તથા તેનો વાક્યમાં કેવી રીતે પ્રયોગ થાય છે તે હવે પછીના પાઠમાં શીખીશું. (ક્રમશઃ)

અનુસંધાન] અમેરિકામાં ભારતીયો [પૃ.૭૦૮થી

હોલ્ડર કન્યાને એ જ જ્ઞાતિનો વર મેળવવા પર ભાર મૂકાય છે.

બીજું, અહીં ખૂબ પૈસો ભેગો થયો, તેનો ઉપયોગ નવા, બિનજરૂરી સામાજિક વ્યવહારોને આકાર આપવામાં થાય છે. છોકરીનાં લગ્ન પાછળ સામાજિક રિવાજ કે પરંપરા પ્રમાણે જરૂરી નહિ હોય એટલા બધા દાગીના વગેરે પિતા તરફથી અપાય, લગ્ન, રીસેપ્શન, પાર્ટી પાછળ દેખાડો કહી શકાય એટલો મોટો ખર્ચ થાય. પાંચસોથી હજાર સગાવહાલાં-મિત્ર મહેમાનોની ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી બાર પકવાન અને અનેકવિધ ફરસાણની મિજબાનીઓથી આગતાસ્વાગતા થાય! મૂળ શૈલી કે સ્વરૂપને ચાતરીને ૫૦૦ થી બે-ત્રણ હજાર લોકોનાં નવરાત્રી મિલનોમાં તળપદો ગરબો ક્યાં? તે ભારતમાં અનુભવીએ તેમ અહીં તેને શોધવો પડે. કેટલીકવાર ધાર્મિક-સામાજિક વિધિઓ ક્રિયાકાંડ બની જાય. જ્યોતિષ, ગ્રહોની શાંતિ, વહેમ અને અંધશ્રદ્ધાંને કારણે જપજાપ, પ્રેતપિશાચની કનડગત દૂર કરવા કે દોરાધાગા કરવા. તેને કારણે તાંત્રિકો કે ક્રિયાકાંડી બ્રાહ્મણનું વધેલું મહત્ત્વ-આ બધું પણ સામાજિક ચેતનાના પડને થોડું ખોતરીએ, તો જોવા મળશે. અહીં ગુજરાતી છાપાંની જ્યોતિષ ગ્રહનું નડતર; વાચકોની પ્રેતપીડન જેવી મુશ્કેલીઓના નિવારણ વિશેની પ્રશ્નોત્તરીની કૉલમ - વગેરે તરફ નજર કરીએ, તો આ હકીકત સ્પષ્ટ બનશે.

અલબત્ત, આવા કિસ્સાઓ એ અહીંના ગુજરાતીઓના મધ્યપ્રવાહનું લક્ષણ નથી, એ સારું છે. પણ ભારતમાં વધુ વર્તાતા સામાજિક કુરિવાજો, ખર્ચાળ બનતા સામાજિક પ્રસંગો; સામાજિક રૂઢિવાદ વગેરેને છોડીને આધુનિકરણ વાયુમંડળમાં સાંસ્કૃતિક બહુત્વ ધરાવતા. એવા 'સેક્યુલર' (જ્ઞાતિ-જાતિ, પ્રદેશ-ભાષા વ. સંકીર્ણ કારણે વિકસેલી અભિમુખતાઓ છોડીને વિશાળ, આધુનિક આત્મઓળખો પર રચાઈ હોય તેવા) રાષ્ટ્રમાં રહેવાનું પ્રાપ્ત થયું હોય ત્યારે અહીંનો ગુજરાતી સમાજ અને શ્રભારતીય સમાજ ૨૦મી સદીના સામાજિક ભારતને નવા યુગને યોગ્ય બનવા જાગૃત બને, તેવી અપેક્ષા રાખવી જરૂરી છે. □

અધરા સવાલ

• પ્રીતિ સેનગુપ્તા •

છલોછલ તરલ જળ સાથે, વિસ્તૃત પ્રવાહે, મનની મસ્તીમાં મહા-સરિત અનવરત વહ્યે જતી હતી. એના નિજ-છંદની સાક્ષી, એ બપોરે, કલાકો સુધી હું રહી હતી. ખૂબ ઊંચા થયેલા, બાંધેલા ઘાસના ઢગલા ખડકેલી એક-બે બાર્જ-નૌકા મારા પોતાના બની ગયેલા દૃશ્યમાંથી પસાર થઈ હતી, તે જ. ક્યારેક કોઈ કોઈ કિનારા પર કમનીય તરુની લાંબી હાર દેખાતી. પાતળાં, સીધાં થડ; ટોચ પર પાંદડાંનું છત્ર. વચ્ચેની જગ્યામાંથી પાછળ સુધી જોઈ શકાતું. અન્યત્ર નદી હજી વધારે પહોળી બની દોઢ-બે માઈલ જેટલી પહોળી. ચલન-કક્ષ પણ આજે શાંત હતો. બીજાં પ્રવાસીઓને આજની નદીમાં રસ પડ્યો લાગતો નહોતો. દિવસ તો નિસ્તેજ હતો જ, પરન્તુ પુષ્ટ-સલિલા યૉન્ગ્સેએ મારો દિવસ તો હર્ષથી સભર કરી દીધો હતો.

હાવર્ડે મને કહેલું કે રાતે "બુફે-ડિનર" હશે. રોજ રાતે કશુંક તો જુદું રહેતું જ. પણ આવો પ્રચુર ભોજનોત્સવ હશે, એવું કલ્પ્યું ન હતું. ભોજન-ખંડના બારણા પર કપ્તાન ચુએ હસતા મોઢે દરેકને આવકાર આપતા, હસ્ત-ધૂનન કરતા ઊભા હતા. રોજનાં બધાં ગોળ ટેબલો કાઢી નંખાયાં હતાં. ખંડની વચમાં બે લાંબાં ટેબલ હતાં. એમના પર અનેક ફળ મૂક્યાં હતાં, અને ખાદ્યસામગ્રી ભરેલી કેટલીયે તશતરીઓ ગોઠવેલી હતી. અમારે બેસવા માટે, નીચાં નાનાં ટેબલોને ફરતે, ખુરશીઓ રાખી હતી. ઘણું કામ પહોંચ્યું હશે કર્મચારીઓને.

મુખ્ય ટેબલ પરથી હું બે જ ચીજો લઈ શકી - બટાકાની ચિપ્સ અને કેકનો ટુકડો. આજે તો મિષ્ટ પદાર્થ પણ હતોને ! એક જુદા નાના ટેબલ પર મારે માટે ચાર ચીજો રજૂ થઈ હતી - તોફુ, તળેલી કમળ-કાકડી, બાફેલાં બટાકાનું સૅલાડ અને મશરૂમ ભરેલા મોમો. બીજાં બધાં માટેની દરેક 'ગાર્નીશ' - પછી ભાત હોય કે સૅલાડ - વિવિધ પ્રકારની આમિષ ચીજો નાખવામાં આવેલી હતી. તો જ ઉત્સવને યોગ્ય ભોજન કહેવાયને ! છતાં, મારે માટે જે બધું હતું તે પર્યાપ્ત હતું.

કપ્તાને ચીની ભાષાની બે બોલીમાં વિદાયનું વક્તવ્ય આપ્યું. ઘણું ટૂંકું જ, અલબત્ત. કપ્તાન, કેટલાક અફસરો અને બધાં ગાઈડ મારા ટેબલ પર જ હતાં. એટલે બહુ મઝા આવી. બારણે જ દરેક જણને દ્રાક્ષાસવનો એક એક ગ્લાસ આપી દેવાયો હતો. એ હાથમાં લઈને વિવેક દર્શાવતાં મેં ખાસ આભાર માન્યો હાવર્ડનો, શુઓનો, મિસ ખો, મિસ વાન અને કપ્તાનનો. એ બધાંએ હું એકલી ના પડું એની કાળજી લીધેલી.

છૂટાં પડવાનો સમય આવી લાગ્યો હતો. હાવર્ડ અને શુઆ તો મને ઘણાં યાદ આવ્યા કરવાનાં હતાં, અને નદી સાથેનું જળયાન-ગમન પણ. 'સંભવ થશે તો ફરી ક્યારેક કરીશ આ સફર', મેં વિચાર્યું, 'ઉપરવાસ તરફ જતાં-વધારે લાંબી સફર, ઑક્ટોબર કે નવેમ્બરમાં'. એવી આશા રાખવી જ પડે, નહીં તો મન માનતું નથી.

મારી કૅબિનમાં હું બેઠી - એકલી, બહારના અંધારા સામે જોતી, મનને મનાવતી. પછી ધીરે ધીરે થોડી બત્તીઓ દેખાવા માંડી અને બીજી નૌકાઓ. છેવટે કાંઠો દેખાયો. રાતે સાડા આઠેક વાગ્યે વહાણ વુહાન શહેર પાસે થંભ્યું. યૉન્ગ્સે પરની જળ-યાત્રાનો અંત આવ્યો હતો. હવે વહાણ ખાલી થતાં વાર ના લાગી. મેં ફરી એક વાર આભાર સાથે હાવર્ડની વિદાય લીધી.

વુહાનમાંનો મારો સ્થાનિક ગાઈડ માઈકલ રાહ જોતો જ હતો. વહાણની બરાબર સામેની ચિન્ગચુઆન હોટેલમાં મારે જવાનું હતું. માઈકલે મારી બૅગ ઉપાડી લીધી, ને અમે ચાલ્યાં. રસ્તા પરની બત્તીઓ સાવ ઝાંખી હતી, પણ દૂર જવાનું ન હતું. તાઈવાનીઓનું એક જૂથ પણ ત્યાં જ ઊતર્યું હતું.

ઠીક હતી હોટેલ. મારો રૂમ હતો ઘણો મોટો, પણ બહુ ફૅન્સી ન હતો. બારીમાંથી સામે જ ઊભેલું વહાણ હું જોઈ શકતી હતી. કશી હલનચલન ન હતી, બંદરનો અડ્ડો સાવ ખાલી હતો; પણ વહાણની બધી બત્તીઓ ચાલુ હતી અને વીજળીના દીવાઓના હાર લટકાવીને વહાણની આકૃતિ ઉપસાવી હતી. ખૂબ લાંબું અને આકર્ષક લાગતું હતું. એની સામે જોયા જ કરવાનું મન થતું હતું !

ઘણા દિવસ પછી થોડું મોડું ઊઠી શકાય તેમ હતું. બહાર જોયું તો સવાર ગાઢ ધુમ્મસ અને આછી ઝરમરને લઈને આવી હતી. હું ઉદાસ થવાની ન હતી. એટલે કે, હતી તેનાથી વધારે ઉદાસ ! ફોટા લેવાય એમ તો હતું જ નહીં. તો ભલે પડતો વરસાદ. આમેય, મારે મોટરમાં જ ફરવાનું હતું. એકલાં ટહેલવાનો સમય જ નથી મળતો આ પ્રવાસમાં. વળી, આ વખતે ચીનમાં સૂરજ કે ભૂરું આકાશ જોવા જ નથી મળ્યું. વિચિત્ર લાગે છે આ પ્રવાસ. આવી જાતની ઋતુ, આટલો લાંબો સમય ક્યારેય મળી નથી પહેલાં.

બીજા માળ પરના ખૂબ મોટા ખંડમાં નાસ્તો લેવાનો હતો. ટેબલ-ક્લોથ પર આગળના ડાઘા પડેલા હતા. ટોસ્ટ, માખણ, જેલીને બદલે મેં ચીની ખાણું પસંદ કર્યું - ભાતનું પૉરિજ, ગાજર-કૂબીનું ચીની શાક, સાદા નૂડલ્સ! એ પછી માઈકલ મને વુહાન બતાવવા લઈ ગયો. સાત વર્ષથી એ ચીની પ્રવાસ-ખાતા સાથે હતો, ને અમેરિકા તથા કેટલાક એશિયન દેશોમાં ગાઈડ તરીકે એ ગયેલો. સારો યુવક હતો. પણ એને વારંવાર, કારણ વગર, ગળું ખોંખાર્યા કરવાની બહુ ટેવ હતી. એનાથી મને કંટાળો બહુ આવ્યો, પણ શું થાય? ચલાવી લેવું પડે. એણે માહિતી ઘણી આપી. વુહાનની વસ્તી ૬૦-૬૨ લાખ હતી, ને તેથી એ ચીનનું પાંચમા નંબરનું - બેજિન્ગ, શાંઘાઈ,

નાન્જિન્ગ ને ગુઆન્ગજો પછીનું - નગર હતું. યૉન્ગ્સે અને હાન નદીઓના સંગમ પર એ વસ્યું હતું, અને ત્રણ મુખ્ય વિભાગોમાં - હાન કઉ, હાન યાન્ગ (જેમાં હોટેલ હતી) અને વુ ચાન્ગ (નદી પર) - વહેંચાયેલું હતું. ટ્રેનો અને વાહનો માટે બે જુદા સ્તરવાળો પુલ ૧૯૫૮માં સોવિયેત ઇજનેરોની મદદથી બંધાયો હતો, ને એક વર્ષમાં તો પૂરા પણ થઈ ગયો હતો.

શિક્ષણની બાબતમાં વુહાન દેશમાં ત્રીજા સ્થાને આવતું હતું. એની છેંતાલીસ જેટલી કૉલેજો અને મહાવિદ્યાલયોમાં સોળ હજારથી વધારે વિદ્યાર્થીઓ ભણતાં હતાં. ઉપરાંત, ફૅક્ટરીમાં કામ કરનારાં અસંખ્ય યુવાન-યુવતીઓ ફૅક્ટરીઓમાં ચાલતી કૉલેજોમાં અભ્યાસ કરતાં હતાં. હાઈસ્કૂલ પછી કામ સાથે સાથે વૉકેશનલ સેન્ટરોમાં જવાનો રિવાજ ચીનમાં ઘણો પ્રચલિત છે.

ખૂબ ઠંડો પવન આવતો હોઈ ચાલુ ગાડીએ હું બારી ખુલ્લી રાખી શકતી ન હતી, તેથી શહેરને સરસ, સંપૂર્ણ રીતે જોઈ ના શકી. છતાં જોયું કે ઉપરાઉપરી કપડાં પહેરી ઠંડીનો સામનો કરવાની ટેવ ત્યાં પણ હતી. વળી, નવાઈની બાબત એ જોઈ કે વુહાનનાં પ્રજાજનો સાથે મોટા મોઢાની બાટલીઓ રાખતાં હતાં. એમાં પત્તીઓથી ભરેલું ચ્હાનું ગરમ પાણી હોય કે પીવાનું સાદું પાણી પણ હોય. દુકાનોમાં, બજારોમાં, બસોમાં - બધે આ જોયું.

ચીનનાં બીજાં શહેરોમાંનાં ગાઈડોની જેમ માઇકલ પણ રસ્તાઓ પરની ગરબડ ને ધમાલ વિષે ફરિયાદ કરતો હતો : 'અમારે ત્યાં બહુ જ લોકો છે, અને બહુ જ સાયકલો છે.' મોટરોની સગવડથી એ એવો ટેવાઈ ગયો હતો કે એ બધી એને નડતી ન હતી. નવા ચીનને હવે નડતી હતી સાયકલો કે જે વર્ષો સુધી એકમાત્ર વાહન હતું સમગ્ર પ્રજા માટે.

માઇકલે મને સવાલો પણ પૂછ્યા : 'એ વાત સાચી છે કે મુંબઈ અને કલકત્તામાં દસ દસ લાખ ભિખારીઓ હોય છે? અને દરરોજ ભૂખ અને રોગોથી એમાંના એક એક લાખ મરતા જ હોય છે! એવું કેમ છે? આ વાત સમજવી અમારે માટે ખૂબ અઘરી છે.' હા, એનો જવાબ મારે માટે પણ અઘરો જ હતો. પછી એને એ જાણવું હતું કે, 'ક્યા દેશમાં જીવન વધારે સારું હતું? ચીનમાં કે ઇન્ડિયામાં?'

એ ક્યારેક ભારત જવાશે, એવી આશા રાખતો હતો, કારણ કે ત્યાં એટલું બધું જાણવાનું ને જોવાનું હતું, ને એ એક રહસ્યમય સ્થાન હતું- 'જાણે નકાબ ઓઢેલી લલના', માઇકલ બોલ્યો. એણે હિન્દી ફિલ્મો જોઈ હતી, ને એક ગીતનો સૂર એને યાદ હતો. એમ કહીને એ ગણગણવા પણ માંડ્યો - એકદમ એના જ સૂરમાં. હું એ ઓળખી પણ ગઈ. દુનિયાના અનેક દેશોમાં અત્યંત લોકપ્રિય બનેલી, ને હજી જોવાતી, રાજકપૂરની ફિલ્મ "આવારા"નું એ મુખ્ય ગીત હતું! (ક્રમશઃ)

પસ્તીનાં પાનાં

ડૉ. પ્ર. ચુ. વૈદ્ય

રિક્ષામાં ઍરપોર્ટ જતાં

તા. ૧૭-૯-૮૮. ગયા મંગળ-બુધ હું દિલ્હી ગયો હતો. ઍરપોર્ટ ઉપર જવા સવારના પોણા છ વાગે મેં રિક્ષા પકડી. રિક્ષા પાલડી પહોંચી અને પાછી વળી. મને આશ્ચર્ય થયું અને રિક્ષાવાળાને કાંઈ કહું તે પહેલાં તો ખબર પડી કે કેરોસીનની એક લારી નીકળી હતી, તેની પાસે રિક્ષા ઊભી રહી. રિક્ષાવાળાએ એક લિટર કેરોસીન લઈ તેની પેટ્રોલની ટાંકીમાં નાખ્યું! પેટ્રોલ ૧૦ રૂપીએ લિટર અને કેરોસીન સાડા ત્રણ રૂપિયે લિટર છે. હાઉં, ભડભડ કરતી અને પાછળથી ધુવાડા કાઢતી રિક્ષા ઍરપોર્ટ તરફ આગળ વધી - પણ મારું મન વિચારે ચઢ્યું.

અમેરિકામાં જોયું તો પેટ્રોલ કરતાં ડીઝલના ભાવ વધુ હતા. અને તે સમજાય તેવું છે, કારણ કે પેટ્રોલ એન્જિન કરતાં ડીઝલ અન્જિન વધુ શક્તિશાળી છે અને વધુ શક્તિ મેળવવા વધુ દામ આપવા પડે. પણ ભારતમાં પેટ્રોલનો ભાવ સાડા નવ રૂપીએ લિટર તો ડીઝલનો ભાવ સાડાચાર રૂપીએ લિટર! કેવી વિચિત્ર સ્થિતિ! જેનું ઉત્પાદનખર્ચ વધુ તેનો ઓછો ભાવ!! પણ આનું એક ખાસ કારણ છે. પેટ્રોલ એન્જિનમાં કેરોસીન વાપરો તો એન્જિન જલદી બગડી જાય છે. પણ ડીઝલ એન્જિન કેરોસીનથી એમ બગડતું નથી. હવે ભારતમાં કેરોસીન તો આમ જનતાનું બળતણ છે. એટલે કેરોસીનના ભાવ તો નીચા જ રાખવા પડે. અને ડીઝલના ભાવ કુદરતી છે તેટલા ઊંચા રાખે તો ઘણુંખરું કેરોસીન ડીઝલમાં ભેળસેળમાં વપરાઈ જાય. એટલે ડીઝલના ભાવ કેરોસીનના ભાવ કરતાં પાંચ-પચાસ પૈસા જ વધુ રાખવા પોષાય!!

ભેળસેળ પ્રધાન સમાજની કેવી વિચિત્ર સ્થિતિ! આખા સમાજની નીતિમત્તાનું ધોરણ ઊતરી ગયું હોય ત્યાં બીજું થાય પણ શું? લારી-ગલ્લાવાળા અને ફેરિયા તો કહે છે કે, 'દેશનો વડો પ્રધાન પણ બોફોર્સ સોદામાં કમાઈ લેતો હોય તો અમને પણ બે પૈસા રળી લેવા દ્યોને!'

અને તરત જ મને એક સલાહ યાદ આવી. હું સામાન્ય રીતે એમ કહું છું કે, ૧૯૪૭ સુધી હું રાજકારણમાં હતો પણ પછી મેં રાજકારણ છોડી દીધું. એક ભાઈ મને એવા મળ્યા જેણે કહ્યું કે, એ તમારો ખોટો નિર્ણય હતો. તમારા જેવા નીતિમત્તાને સમજનાર રાજકારણથી દૂર ગયા એટલે ખાલી જગ્યામાં લેભાગુ પેસી ગયા!!

એટલામાં ઍરપોર્ટ આવી ગયું અને વિચાર-ધારા પૂરી થઈ.

ખામ (KHAM)

તા. ૯-૧૦-૮૮. ગયે શનિ-રવિ ગાંધી જયન્તીનિમિત્તે વડોદરા મ્યુનિસિપલ કૉર્પોરેશન તરફથી યોજાતી ગાંધી વ્યાખ્યાન-માળાનાં બે વ્યાખ્યાનો આપવા વડોદરા ગયો હતો. અમદાવાદથી વડોદરા તેમની મોટરમાં ગયો અને આવ્યો. વડોદરામાં મારું રહેવા-જમવાનું ખર્ચ તેમણે ઉપાડ્યું. ઉપરાંત બે વ્યાખ્યાનો માટે રૂા. ૧૫૦૦ માનદ વેતન! મારું માસિક પેન્શન રૂા. ૧૨૦૦ છે અને બે વ્યાખ્યાનના રૂપિયા પંદરસો !! ગાંધીજીને તો આવો ખ્યાલ ન જ હોય પણ મને ય એવો ખ્યાલ ન હતો કે ગાંધીના અધ્યયનમાંથી આવી મબલખ કમાણી થઈ શકે!

ખેર, રૂપિયા-પૈસાનો હિસાબ ન કરીએ પણ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના બે વિદ્યાર્થીઓએ વિજ્ઞાન અને અહિંસા ઉપર મારી પાસે ભણીને એમ.ફિલ. કર્યું અને તેમાંના એકને પીએચ.ડી. કરવું હતું એ માટે મેં તેને વિષય આપ્યો : આઈન્સ્ટાઈન અને ગાંધી. પરંતુ તે વિષય ઉપર નિરાંતે બેસીને વિચાર કરવાનો મને પ્રસંગ જ નહોતો મળ્યો. વડોદરાનાં વ્યાખ્યાનોએ આ પ્રસંગ આપ્યો તેનો મારે મન ૧૫૦૦ રૂપિયાથી ઘણો અધિક લાભ છે. મારી પાસે આ વડોદરાનાં વ્યાખ્યાનો લખેલાં છે. અમદાવાદ આવો અને મૂડ જામે તો વાંચજો.

વડોદરાના મેયર ૩૨ વર્ષના છે અને શહેરમાં પ્રેક્ટિસ કરતા ડેન્ટિસ્ટ છે. પણ આ ઓળખાણ અધૂરી છે. ભારતનાં અત્યારનાં રાજકારણમાં તો કઈ નાતનો છે, કેવા કુટુમ્બમાંથી આવે છે તે અગત્યનું છે. પંચમહાલ જિલ્લામાં લીમડી નામે એક ઠકરાત હતી તેના ઠાકોરનો દીકરો આ મેયર છે. ગુજરાતની કૉંગ્રેસ નાતજાત જોઈને જ વ્યવહાર નક્કી કરે છે. કૉંગ્રેસની નીતિનું ટૂંકું નામ છે KHAM (ખામ)- ક્ષત્રિયનો K, હરીજનોનો H, આદિવાસીઓનો A અને મુસ્લિમોનો M. હરિજન સિવાયના હિન્દુ એટલે રજપૂત એવી કૉંગ્રેસની નીતિ છે. આમ જ્યાં જુઓ ત્યાં સોલંકી, રાઠોડ, ગોહિલ, ચૌહાણ, જાડેજા જ નજરે પડશે.

આ ડેન્ટિસ્ટનો મોટો ભાઈ ઇન્દોરમાંથી પાર્લામેન્ટમાં ચૂંટાયો છે. રેલ્વે મિનિસ્ટરના સિંધીઆ કુટુમ્બ સાથે તેને કાંઈક સગપણ છે. બસ ,બસ,બસ. આથી વધુ શું જોઈએ. અને આમ ૧૯૮૦માં દંત-વિદ્યાની અનુસ્નાતક પરીક્ષા પાસ કરી જેણે વડોદરામાં પ્રેક્ટિસ શરૂ કરી તે ૧૯૮૮માં વડોદરાનો મેયર થઈ ગયો.

અને જેમ અમદાવાદની મિલોનો વહીવટ કુટુમ્બ સાથે સંકળાયેલ છે તેવું જ રાજકારણમાં પણ છે. કેલિકો સાથે અંબાલાલ સારાભાઈ પરિવાર, અરવિંદ મિલ સાથે કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ પરિવાર અને ભારત સરકાર એટલે નેહરુ અને તેમનો પરિવાર તો પછી વડોદરાના મેયર શું કામ પાછળ રહે. કોર્પોરેશનના કર્મચારીઓ વાતવાતમાં 'મામાજી'ની વાત કરે એટલે મને આશ્ચર્ય થતું હતું. પછી ખબર પડી કે મામાજી એટલે મેયર સાહેબના સાળા (છોકરાંના મામા). મામાજી આમ તો વિદ્યાનગરની કોઈ કૉલેજમાં લેક્ચરર છે પણ મેયરની પ્રવૃત્તિમાં એટલા બધા ગૂંથાયેલા છે કે આ મેયર રાજકારણમાં એક પગલું ઉપર ચઢશે ત્યારે મામાજી મેયર થાય તો નવાઈ નહિ.

એક ગાંધી જ એવો હતો જેણે આવી પેઢી જમાવી નહિ અને તેના પૌત્રો આજે પણ લેખો લખીને પેટિયું રળે છે.

વિમાની અકસ્માત અને જલેબી

તા. ૨૩-૧૦-૮૮. ઇન્ડિયન ઍરલાન્સનાં મુંબઈથી અમદાવાદ આવતા વિમાનને ૧૯મી તારીખે સવારે ૬-૫૫ વાગે વિમાનઘરથી ૩ કિલોમીટર દૂર અકસ્માત થયો અને ૧૩૫માંથી ૧૩૦ માનવી જીવતાં સળગી ગયાં એની વિગતો તો તમે છાપાંમાં વાંચી હશે. હવે તે દિવસ દશેરાનો દિવસ હતો અને અમદાવાદમાં દશેરાને દિવસે જલેબીનો મહિમા. એટલે એક તરફ અમદાવાદને પાદરે ૧૩૦ ન ઓળખી શકાય તેવી લાશો વેરાયેલી પડી છે ત્યારે બીજી તરફ શહેરમાં જલેબીની દુકાને લાઈન લાગી ગઈ છે - એવી એક છાપાવાળાએ ટીકા કરી છે. બિચારો છાપાવાળો! એને શું ખબર પડે! અહીં તો પચીસ લાખની વસ્તી ધરાવતું અમદાવાદ શહેર અને આવડા મોટા શહેરને એક સીમાડે અકસ્માત થયો હતો. પણ આજથી ત્રીસેક વર્ષ પહેલાં વાંકાનેર પાસેના ચમારડી રેલ્વે સ્ટેશને એક અકસ્માત થયેલો. રાજકોટથી વીરમગામ જતો સૌરાષ્ટ્ર એક્સપ્રેસ એ જ પાટા ઉપર ઊભેલી એક ગુડ્સ ટ્રેન સાથે અથડાયો. એન્જિન અને પેલા ડબ્બાના ભુક્કા બોલી ગયા. ૩૦ માણસ મરી ગયાં અને અનેક ઘાયલ થયાં. અડધી રાતનો સમય. ધડાકા સાથે ગાડી ઊભી રહી. પાછલા ડબ્બામાં ઉતારુઓને આંચકો લાગ્યો, બીજું કાંઈ થયું નહિ. પંદરેક મિનિટમાં ટ્રેનમાં વાત ફેલાઈ ગઈ કે મોટો અકસ્માત થયો છે અને હવે વઢવાણ (હાલનું સુરેન્દ્રનગર) થી રાહત ટ્રેન આવે નહિ ત્યાં સુધી કોઈ ઉદ્ધાર નથી. પાછળના એક ડબ્બામાંથી નાશ્તાના ડબ્બા, હારમોનિયમ અને શેતરંજીઓ લઈને ૧૦-૧૫ ઉતારુ નીચે ઊતર્યા, શેતરંજી બિછાવી, નાસ્તો કર્યો અને પછી સંગીતની મહેફિલ શરૂ કરી! ટ્રેનના આગળના ભાગમાં લાશો પડી છે, ઘાયલો કરાહે છે અને એ જ ટ્રેનના પાછળના છેડે સંગીતની મહેફિલ જામે છે! તો પછી શહેરને એક છેડે અકસ્માત થયો અને દૂરદૂર શહેરમાં જલેબીની દુકાને લાઈન લાગે એમાં આટલી હાયવૉય શા માટે?

ગુજરાતીઓના આ ગુણધર્મ (અરે, આને ગુણધર્મ કહેવો કે 'દોષધર્મ' કહેવો?) નું મૂળ ક્યાં છે એ વિચારીએ તો જણાશે કે આ મૂળ આપણી 'ચોપડા' સંસ્કૃતિ (હિસાબી સંસ્કૃતિ)માં છે. સામાન્ય રીતે એમ કહેવાય છે કે ગુજરાતીને રૂપીઆ - પૈસામાં રસ છે, પણ આ અધૂરું છે તે ઉપરાંત તેને નાણાંના હિસાબમાં પણ રસ છે. તે 'હિસાબના ચોપડા' પણ રાખે છે.

આ ચોપડા-સંસ્કૃતિમાંથી જ થોડી વિકૃતિ થતાં લાગણીના પણ હિસાબ રાખવા માંડીએ છીએ અને છેવટે જલેબીની દુકાને લાઈન લાગવા સુધી વાત જાય છે!

ગુજરાતીની આ નૈસર્ગિક 'ચોપડા-સંસ્કૃતિ' સાથે જો થોડીક 'ચોપડી-સંસ્કૃતિ' ભળે - શિષ્ટવાચનની વૃત્તિ ભળે તો આવી વિકૃતિઓ અનાયાસે દબાઈ જાય. પણ વો દિન કહાં સે જબ ગુજરાતીને ઘેર શિષ્ટ પુસ્તકો!

આ વર્ષે હેમચંદ્રાચાર્યની નવમી જન્મશતાબ્દી છે. અપભ્રંશમાંથી હાલની ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ થયો તે કાળમાં, ઈ.સ. ૧૦૮૮માં તેમનો જન્મ થયો અને અત્યારનું સ્વરૂપ પામતી ભાષાને તેમણે વ્યાકરણબદ્ધ કરી છે. જલેબીની લાઈનની ટીકા કરવાવાળાએ આ હેમચંદ્રાચાર્ય વિષે પણ કોઈ દિવસ છાપાંમાં લખ્યું છે?

રાજકારણનો સુખારો

તા.૧૩-૧-૮૯. તામિલનાડુમાં આ માસમાં ધારાસભાની ચૂંટણી છે. અમેરિકાના રેગનની જેમ અહીં પણ ફિલ્મી હીરો એમ.જી.રામચંદ્રન ઘણો લોકપ્રિય નેતા હતો. તેના ગુજરી ગયા પછી તેના પક્ષમાં બે ભાગ પડ્યા. એક ભાગની નેતા એમ.જી.આર.(M.G.R.)ની પત્ની જાનકી અને બીજા ભાગની નેતા M.G.R. સાથે ફિલ્મમાં હિરોઈનનો ભાગ લેતી તે જયલલિતા. જયલલિતાનાં ચૂંટણી પોસ્ટરોમાં એવી ફિલ્મોનાં પોસ્ટરો છે જેમાં M.G.R. અને જયલલિતા બાથ ભીડીને ઊભાં હોય! તામિલ ફિલ્મોની રાજકારણ ઉપર કેટલી બધી અસર છે! બિચારી જાનકી (M.G.R.ની પરિણીત પત્ની) આવાં પોસ્ટર ક્યાંથી બનાવે?

ઘઉંના પાકને જુદા જુદા રોગ લાગે, સુખારોનો રોગ લાગે, મોલોમશી જીવાતોનો ઉપદ્રવ થાય વગેરે માટે અમારું ખેતીવાડી ખાતું નવી નવી દવાઓની જાહેરાત કરે છે. પણ અમારા રાજકારણને જે સુખારો અને મોલોમશીનો ઉપદ્રવ લાગ્યો છે તેના ઉપાય માટે કોઈ ખાતું નથી એટલે રોગ વકરતો જાય છે.

રાજીવ ગાંધી સામે બોફોર્સ તોપના સોદામાં ખાયકીના આક્ષેપો થયા ત્યારથી એક નવો રોગ શરૂ થયો છે. તમે રાજીવ સામે આક્ષેપ કરો છો તો લો તમારા રામારાવે એના જમાઈને ખટાવ્યો. તમારા હેગડેએ આમ પૈસા ખાધા. સાબિત કરવાની વાત નહિ. કોરા આક્ષેપો! આક્ષેપબાજીની જીવાત અમારા રાજકારણને કોરી ખાય છે.

રોગની પરાકાષ્ઠા તો રાજકીય ખૂનોની પરંપરા છે. સૌરાષ્ટ્રની કૉંગ્રેસમાં પટેલો અને ગરાશિયા (ક્ષત્રિયો) લડે અને તે લડાઈમાં દરબારે નેતાનું ખૂન કર્યું. આંધ્રમાં તેલુગુદેશમ્ પક્ષનું રાજ. તેના એક કાર્યકરે કૉંગ્રેસના ધારાસભ્યનું ખૂન કરાવ્યું. વાત તો એટલી હદે વણસી છે. દિલ્હી પાસે ગાઝિયાબાદની મ્યુનિસિપલ ચૂંટણી વખતે કૉંગ્રેસના વિરોધ-પક્ષો તરફથી એક શેરી નાટક ભજવાતું હતું. કૉંગ્રેસના ગુંડાઓએ હુમલો કરી સફદર હાશ્મી નામના કલાકારનું ખૂન કર્યું. ભારતમાં શેરી-નાટકોના પ્રણેતા આ હાશમી! રાજકીય ખૂનોની પરંપરા ચાલતી જ રહી છે. આ રોગની છે કોઈ દવા?

તા.૩-૨-૮૯. તામિલનાડુની ચૂંટણીમાં કૉંગ્રેસ બૂરી રીતે હારી. ૨૩૪માંથી તેને ફક્ત ૨૪ સીટ મળી. તેની સાથે જ ઈશાન સહરદનાં નાનાં રાજ્યો નાગાલેન્ડ અને મિઝોરમમાં ચૂંટણી થઈ અને ત્યાં કૉંગ્રેસ બહુમતી સીટો જીતી ગઈ. આ અંગે મુંબઈના જન્મભૂમિ-પ્રવાસીમાં એક સરસ કાર્ટૂન જોયું. કાર્ટૂનના ચિત્રનું વર્ણન લખવાની જરૂર નથી. તેની નીચે લખાણ હતું : 'તામિલનાડુ' એ નાહું ખેંચ્યું પણ નાગાઓએ આબરૂ ઢાંકી!'

ચંદનનાં ઝાડ

તા.૧૨-૨-૮૯. બે દિવસ પહેલાં વસંતપંચમી ગઈ. હવે ઓતરાદા વાયરા બંધ થશે. તેની સાથે બગીચાના આશોપાલવનાં પીળાં પડી ગયેલાં પાંદડાં ખરતાં બંધ થશે અને દક્ષિણાનીલ (દક્ષિણ તરફથી આવતા પવનો) શરૂ થશે અને આ દક્ષિણાનીલનો સ્પર્શ થતાં જ ખરી પડેલાં પાનને સ્થાને નવી કૂંપળો ફૂટશે અને વસંતનું આગમન જાહેર થશે.

બનારસમાં ૧૯૪૨-૪૩માં અમે જે ઘરમાં રહેતાં હતાં તેમાં એક રૂમમાં એક બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થી પણ રહેતો હતો. નામ તેનું દીનાનાથ. સંસ્કૃત પાઠશાળામાં ભણતો હતો અને વૈદક પણ શીખતો હતો. શિયાળામાં તેને શરદી થાય, નાક ભરેલું રહે પરંતુ તેની પાસે એક જ દવા : 'જબ ફાલ્ગુન બહેગા તબ જુકામ અપને આપ બંધ હો જાયગા'. દક્ષિણાનીલને ફાલ્ગુની પવન પણ કહીએ છીએ. અમારા દીનાનાથનું વૈદક જ્ઞાન સ્પષ્ટ કહેતું હતું કે, દક્ષિણાનીલ જેમ વનસ્પતિને નવું જીવન બક્ષે છે તેમ દીનાનાથને પણ નવી તન્દુરસ્તી બક્ષે છે!

દક્ષિણાનીલને મલયાનીલ પણ કહે છે. આપણી દક્ષિણમાં પશ્ચિમ ઘાટ અને નીલગિરિ પર્વતમાળાઓમાં મલય નામનો પર્વત છે, એટલે દક્ષિણથી આવતા પવનો મયલાનીલ પણ કહેવાયા. વળી મલય પર્વત ઉપર ચંદનનાં ઝાડ છે એટલે મલયાનીલ ચંદનની સુગંધ લઈને આવે છે. પ્રેમીઓનાં સંતપ્ત મનને શાન્ત પાડવા સંસ્કૃત કવિઓએ મલયાનીલનો ખૂબ જ ઉપયોગ કર્યો છે.

તમને ખબર છે કે નહિ તે તો કોણ જાણે, પણ ૧૯૮૮ માં 'ચંદનનાં ઝાડ' નામે ૧૦૦ પાનાંનું એક પુસ્તક મહેન્દ્ર મેઘાણીએ બહાર પાડ્યું. કિંમત રૂા.૧૩. ચંદન જેવી મ્હેક આપતી પાંચ વ્યક્તિઓના જીવન-પ્રસંગો તેમાં આલેખાયા છે. ખૂબી તો એ છે કે બબલભાઈ મહેતા સિવાયની જે અન્ય ચાર વ્યક્તિઓની સુવાસ તેમાં છે તે પ્રમાણમાં અજાણી છે. છતાં લોકમિલાપે તેની એક લાખ નકલો છાપી અને બધી જ નકલો વેચાઈ ગઈ.

કોલોસિન્થીસ - COLOCYNTHIS

.... હેમેન્દ્ર એ. શાહ

કડવી કાકડીમાંથી બનાવવામાં આવતું આ ઔષધ પેટ અને લિવરની ખરાબીમાં વિશેષ ઉપયોગી છે. રોગનું કારણ માનસિક તણાવ સાથે સંકળાયેલું હોય અને સૂક્ષ્મ માનસિક ચિંતાને લીધે હોય તો આ ઔષધનું સેવન અવશ્ય ફાયદો કરે છે. રોગી ચિંતાગ્રસ્ત હોય, ક્રોધને લીધે નોકર-ચાકર અને સગાં-સંબંધી સાથે ઝગડી પડતો હોય તો કોલોસિન્થીસ અત્યંત અસરકારક કામ કરે છે.

વારંવાર થતા પેશાબ માટે, પેશાબ કરતી વખતે પેટમાં/પેઢુમાં દુ:ખાવો થતો હોય ત્યારે, પરસેવો દુર્ગંધ મારતો હોય ત્યારે, સ્વભાવમાં વારે ઘડિયે ચિડિયાપણું આવતું હોય, સ્વભાવ અધીરો અને ઉતાવળો હોય ત્યારે કોલોસિન્થીસ આપવાથી દર્દમાં ઘણી રાહત અુભવાય છે.

સ્ત્રીઓને ગુસ્સો આવવાથી, કોઈના અપમાનજનક વર્તનથી ઘણી વાર માસિક ક્રિયા એકાએક બંધ થઈ જાય ત્યારે પણ આ ઔષધનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

પેટના શૂળમાં બેવડા વળવાથી અથવા ભાર દઈને દાબવાથી સારું લાગતું હોય, માથું આગળ નમવાથી રાહત રહેતી હોય, ઠંડીની મોસમમાં ચહેરો દુ:ખતો હોય, સ્નાયુના દુ:ખાવામાં (ન્યુસલજિક દુ:ખાવામાં) જ્યારે દર્દીથી રાડ પડી જાય તેવી તકલીફ થતી હોય, તેવા સંજોગોમાં આ ઔષધ ઘણું અસરકારક સાબિત થયું છે. સીસાનું ઝેર શરીરમાં પ્રસરેલું હોય ત્યારે પણ આ ઔષધ અવશ્ય આપવું જોઈએ.

શરીરનાં આંગોમાં ડાબી બાજુની બીમારીનો આ અકસીર ઈલાજ છે. ચહેરાનો ડાબો ભાગ, ડાબી આંખ, ડાબો કાન, ડાબી બાજુના દાંત, ડાબી બાજુની સાથળ, ડાબો હાથ વગેરે દુખાતાં હોય, ચક્કર આવતા હોય અને ડાબી બાજુ પડી જવાની અસર હોય તો કો.સિ. એક ઉત્તમ ઔષધ છે.

પોતે કરેલી ભૂલને લીધે આવતા ગુસ્સાને લીધે થતા રોગોમાં, ચીઝ ખાવાથી થતા પેટના દુ:ખાવામાં પેટમાં થતા અત્યંત તીવ્ર ગૅસના દુ:ખાવા માટે આ ઘણું સારું ઔષધ માલૂમ પડ્યું છે.

વાંકા વળીને બંને પગ વાળવાથી રાહત થતી હોય, કઠણ વસ્તુ ઉપર શરીર દબાવી રાખવાથી પણ રાહત થતી હોય તો કો.સિ.નો દર્દી છે તેમ સાબિત થાય છે.

જેઓ બેઠાડુ જીવન જીવતા હોય, કામ કર્યા વગર આળસમાં જીવન વિતાવતા હોય, માનસિક અશાન્તિને લીધે ચિત્ર-વિચિત્ર રોગના શિકાર બન્યા હોય, તેણે કો.સિ. અવશ્ય લેવી.

પોતાના ખરાબ સ્વભાવના, ખરાબ ચારિત્ર્યના પતિ સાથેના ઝઘડાને લીધે, માનસિક તણાવને લીધે ઘણી સ્ત્રીઓને પેડુના શૂળનું દર્દ થતું હોય તો કો.સિ. અસરકારક ભૂમિકા ભજવે છે. અયોગ્ય ખોરાક, ખાણીપીણીથી જેઓનું પેટ ખરાબ થઈ ગયું હોય, કૃમિ પેદા થયા હોવાની શંકા હોય, જેઓ ઝઘડા-ટંટા તથા ટેન્શનને લીધે દુબળા હોય, અશક્ત થઈ ગયા હોય, તેને માટે કો.સિ. અત્યંત ઉપયોગી અને દર્દનાશક ઔષધ છે. □

વસંતપંચમીમાંથી દક્ષિણાનીલ, દક્ષિણાનીલમાંથી મલયાનીલ, મલયાનીલમાંથી ચંદનનાં ઝાડ અને ચંદનનાં ઝાડ પરથી મહેન્દ્ર મેઘાણી - આ સઘળી સફર આજનાં છાપાંમાં ભોળાભાઈ પટેલનાં કોલમમાં 'અંતરાલ' વાંચવાથી ગોઠવાઈ ગઈ.

રૂઢિચુસ્તતા-ધર્માંધતા-ધર્મઝનૂન

તા. ૧૯-૨-૮૯. સુલેમાન રશ્દીની નવલકથા 'શેતાની શ્લોક' Satanic Verses ઇસ્લામી ધર્મ ઝનૂન જગવી રહી છે અને રૂઢિચુસ્ત અને ધર્માન્ધ ઈરાની નેતા ખોમિનીએ તો રશ્દીનું ખૂન કરનારને વીસ લાખ ડૉલરનું ઈનામ જાહેર કર્યું છે. રૂઢિચુસ્તતા-ધર્માન્ધતા-ધર્મઝનૂન આ સમાજની પડતીનાં પગથિયાં છે.

કોઈ ધર્મ કે કોઈ સમાજ આ અવપતનની સીડી પર સરકયા વગરનો નથી રહ્યો. કેટલાક ધર્મ કે સમાજનાં ધર્મઝનૂનનાં ચિહ્નો વધુ દેખાય છે. પણ રૂઢિ-ચુસ્તતામાંથી નીપજતી ધર્માંધતા તો ઓછે-વત્તે અંશે બધા જ ધર્મોમાં દેખાય છે. સાથે સાથે અવપતનના આ માર્ગને રોકનારાં પરિબળો પણ દેખાતાં રહે છે.

આજકાલ ગુજરાતના જૈનસમાજમાં આવો ખળભળાટ શરૂ થયો છે. ૧૯૪૬થી ૧૯૪૮ના ગાળામાં મુંબઈના એક શ્રીમંત જૈન કુટુમ્બની ૭ વ્યક્તિઓએ દીક્ષા લીધી. પિતા, માતા, કાકા, ત્રણ ભાઈઓ અને એક બહેન. આમાંના ભાઈઓ અને બહેન તો સગીર વયનાં હતાં. આ ત્રણ ભાઈઓ આજ તો પચાસ વર્ષથી મોટી ઉંમરના છે. આ ત્રણે સાધુઓ સાથે જ રહે છે અને તેઓ સમાજમાં 'બન્ધુ ત્રિપુટી' તરીકે ઓળખાય છે. આ બન્ધુ ત્રિપુટીએ રૂઢિ-ચુસ્તતાને તિલાંજલિ આપી ખળભળાટ મચાવ્યો છે. વલસાડ પાસે દરિયા કિનારે તીથલમાં ૧૮ લાખને ખર્ચે બંધાયેલા ઉપાશ્રયમાં તેઓ રહે છે. ફલેશનાં જાજરૂ વાપરે છે. (ફલેશમાં જીવાતની હત્યા થાય છે એટલે સાધુઓ માટે ફલેશનું જાજરૂ વર્જ્ય છે.)પલંગમાં સૂવે છે અને સૂર્યાસ્ત પછી દરિયાકાંઠે ફરવા જાય છે. આ બધું જાણે ઓછું હોય તેમ હવે હવાઈ મુસાફરી કરી ધર્મપ્રચારાર્થે તેમણે વિદેશ જવાનું નક્કી કર્યું છે. જૈન સાધુઓ અને હવાઈ-પ્રવાસ! કેટલાં બધાં જીવજન્તુનો નાશ થાય! વળી વિદેશોમાં સ્ત્રી-સંસર્ગના સંયોગો કેટલા બધા!! શાન્તમ્ પાપમ્ ! શાન્તમ્ પાપમ્ ! આખો રૂઢિચુસ્ત જૈન સમાજ ખળભળી ન ઊઠે તો બીજું શું થાય? ધર્માન્ધતા ઉપરથી આ વણિક-વેપારી ઝનૂન ઉપર તો નહિ જ જાય! □

મારો શો વાંક ....મુનિકુમાર પંડ્યા

વાંદરો કાંઈ કેટલીય વાર ત્યાં આવીને બેસતો, ઘરની સામેના મેદાનની તૂટેલી દીવાલ પર બેઠો બેઠો ડાચિયાં કર્યા કરતો. એ નાનકડા ઘરની અંધારી ઓરડીના જાળિયામાંથી ગોમતીમા બહાર નજર કરતાં ને સીધી નજર વાંદરા પર જઈ ઠરતી. 'પોતાની સામે જોઈને એ ડાચિયાં કર્યા કરે છે', ગોમતીમાને લાગતું. 'મારા શા ભોગ લાગ્યા...' મને ઘરડે ઘડપણ હવે'..... મનમાં ને મનમાં એ અકળાતાં. શું કહે? કેમ કરી કહેવાય? ગોમતીમા ક્ષોભ અનુભવતાં.

નથુદાદાના ઘરમાંથી મધુર સોડમ વહી આવી. શિરો શેકાતો હતો. આહા... શું સોડમ! તરત દીવાલ પરના વાંદરાએ ડાચિયું કર્યું. ગોમતીમાએ એ જોયું. મનોમન મૂંઝાણાં. હાય રે...

ભાદરવાના શ્રાદ્ધપક્ષના દિવસો ચાલતા હતા.

આજ સવારથી જ ગોમતીમાનું મન વ્યગ્ર બની ગયું. ખરું પૂછો તો રાતથી જ, અરે ગઈ કાલથી જ તેમને કાંઈ ચેન નથી પડ્યું ગઈ કાલે પતિનું શ્રાદ્ધ હતું. દસ વરસ પહેલાં પતિનું અવસાન થયેલું. એ પછી ચાર વર્ષે ... ગોમતીમા આગળ કાંઈ વિચારી શક્યાં નહીં. શું ધાર્યું હતું અને શું થઈને ઊભું રહ્યું! પતિના શ્રાદ્ધના દિવસે દરવખતે તે એક બ્રાહ્મણને જમાડતાં.

મોડી રાતના આવેલા બિહામણા દુઃસ્વપ્નથી ગોમતીમા ઝબકીને બેઠાં થઈ ગયાં. જાળિયાની બહાર દીવાલ પર નજર ગઈ. વાંદરો બેઠો હતો. થાંભલા પરની બત્તીના અજવાળામાં એની આકૃતિ દેખાતી હતી. સ્વપ્નમાં આવીને આ જ વાંદરો બિવડાવી ગયેલો.બિહામણો અને કાળો, એનો ચહેરો આવેલા સ્વપ્ન જેવો જ.

ગોમતીમા પાછાં પથારીમાં આવીને પડ્યાં. હવે ઊંઘ નહીં આવે. સવાર સુધી આમ જ પડખાં ઘસતાં પડ્યાં રહેવું પડશે. જિંદગીય આમ જ ખૂટાડવાનીને! એકધારી અને નીરસ. અરેરે ...!

બ્રાહ્મણને જમાડવા ગઈ કાલે લાડુ બનાવેલા. જમવામાં મોડું થવાથી રાતે ખાસ ભૂખ નહોતી. વાળુ ન કરતાં ગોમતીમાએ એક પ્યાલો ચા બનાવીને પીધી હતી. આજ સવાર પડી ન પડી ને ભૂખે આક્રમણ કર્યું. દૂધવાળો આવ્યો. ઊભા થઈ દૂધ લીધું. 'થોડું વધારે દૂધ લઉં ? આજે બાબુનું શ્રાદ્ધ છે તે ખીર બનાવવી જોઈશેને. પણ ના,ના, ચામાં થોડું ઓછું દૂધ વાપરીશ. એક તો ટૂંકા પેન્શનમાંથી માંડ માંડ પૂરું થાય છે એમાં ગઈ કાલે લાડુ બનાવેલા એનો ખરચ...અને દીકરાના શ્રાદ્ધમાં તો પોતે કેમ કરીને મિષ્ટાન્ન ખાઈ શકે?' ગોમતીમાએ વધારે દૂધ લીધું નહીં.

ઘરકામથી પરવારીને ગોમતીમાએ રસોઈનો આદર કર્યો. પ્રાઈમસ સળગાવીને દૂધ ઉકાળવા મૂક્યું. રોટલીની કણક બાંધી, ખીર અને રોટલી બનાવવાનો એમનો વિચાર હતો. દીકરાનું શ્રાદ્ધ હતું ને.ખીરની સોડમ ઘરમાં ફેલાઈ ગઈ. ગોમતીમાના મોંમાં પાણી આવ્યું. પણ...પણ આજે મિષ્ટાન્ન કેમ કરીને ખવાય? દીકરાનું શ્રાદ્ધ. જુવાનજોધ દીકરો.

જુવાનજોધ દીકરો બાબુ બે દિવસ માંદો રહ્યો. મગજમાં તાવ ચડી ગયો છે. દાક્તરે કહેલું એને ખાવાનું આપશો નહીં. ભૂખમાં અને તાવમાં તરફડતો બાબુ 'મા ભૂખ લાગી છે. ખાવાનું દે ને. ... માડી ભૂખ લાગી છે..' કરતો કરતો ચાલ્યો ગયો હતો. બિચારો બાબુ ભૂખ્યો ને તરસ્યો. ભગવાને એને ઉપાડી લીધો. ગોમતીમા સાડલાના છેડાથી આંખો લૂછતાં હતાં.

'હે રામ.. હે મારા પરભુ...' ગોઠણે હાથનો ટેકો દઈને ધીરે ધીરે ગોમતીમા ઊભાં થયાં. રસોડાની બહાર આવ્યાં. પડખેવાળા પડોશીના દીકરા વિપુલને જમવાનું કહેવા ગયાં. દીકરાના શ્રાદ્ધમાં એકાદું છોકરું જમે તો ઠીક.

વિપુલને જમવાનું કહીને આવતાં જરા વાર લાગી. ઘર ખોલીને જોયું તો બાંધેલી કણકનો પિંડો લઈને પેલો વાંદરો જાળિયામાંથી ઠેકડો મારીને ભાગી જતો દેખાયો. ઉકાળવા મૂકેલ ખીર ઊભરાઈ જઈ ફરસ ઉપર રેલાઈ રહી હતી. 'હાય હાય બાપલિયા. આ શું થવા બેઠું છે મારું ?' ઓરડાની વચ્ચે જ ગોમતીમા ફસડાઈ પડ્યાં. પતિના અવસાન પછી ચાર વર્ષે જ જુવાન દીકરો બે દિવસની માંદગીમાં ભરખાઈ ગયો. પોતે સાવ અનાથ અને એકલાં થઈ ગયાં. વિધવા પેન્શનમાંથી જેમતેમ રોડવાતું હતું. દૂધ ઢળી ગયાના અપશુકનથી ગોમતીમા રડમસ થઈ ગયાં. 'હવે કિયું દુઃખ મારા માથે પડવાનું બાકી રીયું છે ભલા ભગવાન!!'

ધીરે ધીરે તેમણે બધું સાફ કર્યું. ફરીથી નવી કણક બાંધી એક વાટકો ખીર થાય એટલું દૂધ વધ્યું હતું.

રસોઈ તૈયાર થઈ ગઈ. ભૂખેથી ગોમતીમાનું માથું ફાટફાટ થવા લાગ્યું. ખીરની સુગંધ. ગઈ કાલના લાડુનો સ્વાદ.નથુદાદાના ઘરમાં તે દિવસે શેકાતો શિરો. દીકરાનું શ્રાદ્ધ. ડાચિયાં કરીને ડરાવતો વાંદરો. 'બળી રે આ જિંદગી.' તેમણે બે હાથે માથું પકડી લીધું.

બાર વાગ્યા. વિપુલ આવ્યો. એક જ વાટકો ખીર થયેલી એને ગોમતીમાએ ઝટપટ એક તપેલી નીચે ઢાંકી દીધી. વિપુલને રસોડાની બહાર જમવા બેસાડ્યો. થાળી તૈયાર કરીને વિપુલ પાસે મૂકતાં એમણેકહ્યું : 'વિપુલ, આજે તો ભારે થઈ, ખીર કરવી'તી પણ બધું દૂધ રોયા વાંદરાએ ઢોળી નાખ્યું. આવા ટાણે બીજું દૂધ લાવવું ક્યાંથી?નીકર મારે તો તારા માટે ખીર બનાવવી'તી. રોટલી ને ગોળ તને આપું છું ભૈલા.'

વિપુલ જમીને પોતાના ઘરે ગયો. ગોમતીમાએ ઘરને અંદરથી આગળો દીધો.ખીર ને રોટલી ધરાઈને ખાધાં. ખીર બહુ ભાવી. હોય ઈ તો, દુઃખ કને માથે નથી પડતું? ગોમતીમા બબડતાં હતાં. એવામાં જાળિયાની બહાર નજર ગઈ. વાંદરો હતો. એને સંબોધીને કહેવા લાગ્યાં, 'આ બાજુવાળા નથુદાદા ને એમનાં વહુ બંને એકલાં છે તોય શિરા શેકીને ખાય છે જ ને આ ઘરડે ઘડપણ ! તો પછી મારો તે શો વાંક?'

હવે તેમના મનનો ભાર હળવો થઈ ગયો.

રસોડું સાફ કરીને ઓરડામાં વામકુક્ષી કરવા આડાં પડેલાં ગોમતીમાને થોડી વારમાં ઘસઘસાટ ઊંઘ આવી ગઈ.

પેલા વાંદરાનો ગોમતીમાને હવે ડર હતો નહીં. □

જ્યોતિર્ધર કનૈયાલાલ મુનશી (૧૫)

—જયન્તીલાલ મહેતા

મુનશીએ પોતાની આત્મકથામાં નોંધ્યું છે કે તેમના માથેરાનના બંગલાનો માળી ખૂબ ભલો, કામઢો અને સમજણો માનવી હતો. અને તેની પત્ની તેનાથી વીસેક વરસ નાની હતી. તેનો પૂર્વ ઈતિહાસ સમજાવતાં કહે છે કે, આ પત્ની જ્યારે નાની અનાથ બાપડી હતી ત્યારે માળીએ જ એક પિતાની જેમ પાળી-પોષીને મોટી કરેલ. અને પછી તે જુવાન થતાં પેલી માળણને પોતાના પાલક પિતાથી સારો કે ચિડયાતો કોઈ માણસ દેખાણો જ નહીં, એટલે માળીને જ પરણી ગઈ. અને તેમનો ગૃહસંસાર સરસ બાળકોથી કિલ્લોલતો કરી મૂક્યો.

૧૯૨૯માં મુનશીના અતિ લોકપ્રિય અને અનેક વાર રંગભૂમિએ ભજવેલ નાટક 'કાકાની શશી' વાર્તાનું બીજ તે ઉપરોક્ત માળીની સત્યઘટના. પરંતુ પછી મુનશીએ તે માળીમાં કલ્પનાના રંગ પૂરી, તત્કાલીન પ્રેક્ષકને રુચે તે માટે મુંબઈમાં વ્યાપારી મનહરલાલ બનાવી દીધા. અને માળણ કન્યાને મુંબઈની એક ભણેલી સ્વતંત્ર મિજાજની થોડીક અલ્લડ શશીકલા બનાવી દીધી. તથા તેમના જીવનવ્યવહારમાં રોજબરોજ આવે તેવાં અન્ય સ્ત્રી-પુરુષ પાત્રો પણ ગોઠવી દીધાં. જેમ પ્લૉટ વગર નાટક ન બને તેમ સંઘર્ષ વગર નાટક જામે નહીં. તેથી આધુનિક સ્ત્રીઓની પુરુષસમોવડી થવાના ઉધામાઓ અને તેમાંથી ઊપજતાં પાત્રબેલડીઓ વચ્ચેનાં આંતરિક તથા ઉઘાડાં ઘર્ષણો ચીતરી નાટકમાં સંઘર્ષનું તત્ત્વ આરોપ્યું અને ઉપસાવ્યું પણ ખરું.

નાટ્યશાસ્ત્રનો ત્રીજો પાયો તે નાટ્યવસ્તુને સંઘર્ષ દ્વારા ધારદાર બનાવતા રહી જોરદાર તથા યાદગાર પાત્રોનાં ચરિત્રો ખડાં કરવાનો હોય છે. તો 'કાકાની શશી' નાં લગભગ બધાં જ પાત્રો માત્ર 'ખાલી ખોખા' ન રહેતાં જીવતાં જાગતાં ચરિત્રો બની રહે છે. તે મુનશીની નાટ્યલેખનકળાનું ગુણપાસું છે. નાટકની વસ્તુની હારોહાર પાત્રોનો વિકાસ કદમ મિલાવે છે, અને પાત્રો ખૂબ સ્વાભાવિકતાપૂર્વક વિશ્વસનીય બને છે. આવા માણસો તો આમ જ બોલે અને વર્તે તેમ વાચક-પ્રેક્ષકને તુરત મનમાં ખાતરી થતી જાય છે. આમ આ પાત્રો બીબાં મટી પૂર્ણ માનવીઓરૂપે વિલસે છે.

આ જાદુ કરવા માટે મુનશીની કલમમાંથી તેજીલા તોખારની જેમ સંવાદો વાર્તાપ્રવાહને દોડતો રાખે છે. પ્રવેશે પ્રવેશે વાર્તારસનો વેગ વધતો જાય છે. અને નાટ્યસભર ક્ષણો ચિરંજીવ બની જાય છે. મુનશી પાસે ભાષાવૈભવ તો અઢળક છે.તેમની ઉપમાઓ, અલંકારો અને ખાસ કરીને અવનવી ગદ્યછટાઓથી સાદી, ઘરગથ્થુ ભાષાને પણ ખૂબ માર્મિક અને ચોટદાર બનાવે છે. આનું ઉત્તમ ઉદાહરણ ત્રીજા અંકમાં આવતી મનહરલાલની સ્વગતોક્તિ પૂરું પાડે છે. પશ્ચિમના પવને કેટલીયે આશાસૃષ્ટિઓ ઉડાડી મૂકી તે મારી કંઈ રહે? ખરી વાત છે. આપણે ક્યાં છીએ તે સમજાતું નથી... છોકરી નાની પરણાવીએ તો સૃષ્ટિનાં છાપરાં નીચે રહે, પણ ટકે તો ખરાં. તે મોટી થાય, કગરાય, સમાનતા ને સ્વાતંત્ર્યનો નશો તેને ચઢે પછી ક્યે ખૂણે ઊપડી જાય, કઈ ભીંત પડે, ક્યાં નળિયાં સરી પડે, ક્યારે આખું છાપરું પડી જાય એ કેમ કહેવાય? મારું આખું છાપરું ઊડી ગયું.... ન ભણાવી હોત, દેશી રાખી હોત તો - તો પણ... એની નાની રૂપાળી, સ્નેહાળ આંખોએ મને આકર્ષ્યો. મેં તેને મારી કરી, મોટી કરી, તે શા માટે? મારા હક્ક માટે? ના-ના હક્ક પર રચાયેલી સૃષ્ટિમાં ધૂમકેતુની પૂંછડી જેટલીયે સંગીનતા નથી. એ હક્કો શશી ને શિવગૌરીને મુબારક. મેં કર્તવ્ય પર (ગંભીર થઈ) પરમ આત્મવિસર્જન પર એનો ને મારો સંબંધ શરૂ કર્યો હતો. (આંખમાં આંસુ લાવીને) મારી ટોપી વેચી મેં એને દૂધ પાયું.. મેં જાત વેચી એને.. ઉછેરી.. મેં ડહાપણ વેચી એને ભણાવી.. ને હવે મનહર! કર્તવ્યસંગ્રામ પૂરો કરવો જોઈએ (આંસુ લૂછે છે)... ભવિષ્ય નિરાશામય ભલે હોય.. વૃદ્ધ થવું-એટલે યમને આદરવો એકલે હાથે... એકલા-એકલા.. (ધ્રુસકાં ભરે છે-હોઠ દાબીને) કર્તવ્યપરાયણતાનાં પણ મૃગજળ છે. એ મૃગજળથી તૃપ્ત થવું તેમાં સુખ ભલે હોય. પણ ...પણ મૃગરાજ! એ પ્રિય મૃગજળ પાછળ મરવામાં જ તારો તો મોક્ષ છે...'

'કાકાની શશી' તખ્તા પર ઘણી મંડળીઓએ અનેક વાર ભજવ્યું. લોકોએ ઊલટભેર જોયા કર્યું. ક્યારેય વાસી ન બન્યું. કારણ તેમાં ભિન્નરુચિર લોકોનું સમારાધન કરતાં રસશાસ્ત્રે વર્ણવેલા બધા જ રસથી તે રસેલું છે. કરુણ છે, તો હાસ્ય પણ છે. શૃંગાર છે તો બીભત્સ પણ છે. શાંત છે તો રૌદ્ર પણ છે. ઈસુની એકવીસમી સદીમાં ભજવાય તો પણ લોકો ઉત્સાહપૂર્વક જુએ તેવું ચિરયૌવની આ નાટક છે.

પરંતુ ૧૯૩૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલ મુનશીનું નાટક પીડાગ્રસ્ત પ્રોફેસર અથવા સ્નેહસંભ્રમ વિષે આમ કહી શકાય તેવું નથી. પચાસ પૃષ્ઠો ને ત્રણ અંકો સુધી લંબાતું આ નાટક નથી તો સારું કોમેડી બનતું કે નથી પ્યોર પ્રહસન બની શકતું. 'બાવાનાં બેય બગડે' ની કહેવત ખરી પાડતું હોય તેમ કોમેડી અને ફારસ વચ્ચે લટકતી આ કૃતિ હકીકતમાં નાટક જ નથી બનતી. માત્ર ચબરાકિયા સંવાદો કે કૃત્રિમ રીતે યોજાયેલી ટીખળભરી સિચ્યુએશનથી નાટક બનાવી શકાતું નથી. માત્ર થોડી વાર ઉપરછલ્લું હસાવે છે તેની ગામઠી ભાષા અને પાત્રોના વૈચિત્ર્યથી.

નાટક કરવા માટે સબળ પ્લૉટિંગ જોઈએ તે નથી. સંઘર્ષ જામતો જોઈએ તે પણ નથી જામતો. શરૂઆતમાં લાગે કે રસિક આધુનિક અને તેમની ગામડિયણ માંદલી પત્ની વચ્ચેનો બાહ્ય સંઘર્ષ ધીરેધીરે આંતરિક સ્વરૂપ પામી રસાર્દ્ર બનશે. પણ દુર્ભાગ્યે તે સંઘર્ષ સપાટી પરનો ઉપરછલ્લો જ રહે છે. અને પરિણામે પાત્રાલેખનમાં પણ ક્યાંય ઊંડાણ આવતું નથી. બધાં પાત્રો લગભગ ફ્લેટ જેવાં રસહીન બીબાં જેવાં ઉભડક જ રહે છે. અને છેલ્લું દશ્ય તો કોઈ સંતર્પક પરાકાષ્ઠા બનવાને બદલે કોઈ સરદારજીની જોક જેવું વાહિયાત બની બેસે છે. કલાઈમેક્ષને બદલે એન્ટીકલાઈમેક્ષ અને તે પણ પરાણે ઠોકી બેસાડેલ તથા કંટાળાજનક લાગે છે.

પોતાના અંગત જીવનમાં આવતી વ્યકિતઓના પડછાયા જેવાં આ પાત્રો રહે છે. પ્રોફેસર પ્રીતમલાલની પત્ની ધનકોર જાણે અતિલક્ષ્મીની બગાડેલી આવૃત્તિ લાગે છે. તો પ્રીતમલાલ પોતે પણ મુનશીની પેરેડી જેવા લાગે છે. વસુંધરા પણ લીલાવતી શેઠની પ્રોટોટાઈપ બનવાને બદલે ચંચળ સ્વભાવની સાધારણ સમજણવાળી કોઈ ચાલુ બાઈ બની રહી જાય છે. તો વસુંધરાના બૂઢા પતિ સમશેર બહાદૂર જોરાવરસિંહ - લીલાવતી શેઠના પીઢ અમદાવાદી વાણિયા વેપારી પતિની ઠેકડી જેવા ઊપસે છે. મુનશીએ આમાં ખરેખર કોની ઠેકડી ઉડાડી છે આવો એક જ પ્રશ્ન બાકી બચે છે. આવું નાટક લખવા મુનશીએ કલમ કેમ ઉપાડી એ પ્રશ્ન તો અનુત્તર રહેવા જ સર્જાયો છે.

પરંતુ તે જ ૧૯૩૧ના વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ મુનશીનું નાટક બ્રહ્મચર્યાશ્રમ એક સર્વાંગ સંપૂર્ણ પ્રહસન બને છે. આ નાટકથી મુનશીએ ઘણા વિવાદો છેડેલા. કેટલાક સમજદાર નાટ્યરસિકો તેના પર વારી ગયેલા તો કેટલાક ચોખલિયાઓ તેના પર ઊકળી પડેલા. મુનશી નાટકના ઉપોદ્‌ઘાતમાં લખે છે: 'એમાં ગંભીર અને સુંદર વસ્તુની ઠેકડી જોઈ ગાંભીર્યપ્રેમી ગુજરાતીને આઘાત લાગ્યો... ઘણી વસ્તુઓ જેને હું સુંદર કે ભવ્ય માનું છું તેની આમાં ગમ્મત કરી છે. પૂ. ગાંધીજી વિષે પણ એક-બે ઉલ્લેખ એવા છે ખરા. મારા સંમાન્ય પ્રિય મિત્રો જે જેલમાં સાથે હતા તેમની તો સૂચનાથી જ તેમનાં લક્ષણોની ગમ્મત કરી છે. મારાં પોતાનાં લક્ષણોની ઠેકડી પણ રહી ગઈ નથી. પણ દુનિયામાં ગમ્મત કરનારાઓ છે ત્યાં સુધી ગમ્મતનું સ્થાન સાહિત્યમાં રહેવાનું જ છે. અને અગત્યની વસ્તુની ગમ્મત કરવાનું મન મને સાહિત્ય લખતાં ઘણી વાર થાય છે...

'નારી નરકની ખાણ'થી દૂર ભાગતા બ્રહ્મચર્યપાલન ઉર્ફે હરિનો મારગ લેનારા શૂરા વિદ્વાનો એક જુવાન પટલની છોડી પાસે જે કાલાં-ઘેલાં થાય છે તેની સટિક સુંદર રજૂઆત કરતું આનું વિષયવસ્તુ સદાકાળ સમકાલીન રહે તેવું સદાબહાર, તાજોતરમ જ છે. ગમતીલા અને રમતીલા સંવાદોથી બધા વિદ્વાન, વિચક્ષણ ગણાતાં, પાત્રોની વામણાઈ પેલી ગ્રામકન્યા સાથેની વાતચીતમાં હાસ્યના ફુવારાઓની જેમ ફૂટ્યા કરે છે. અને 'હવે શું?' જેવું રસમય કુતૂહલ પાત્રોની સ્વભાવગત વિચિત્રતાઓથી સતત જળવાય છે. આખરી દશ્યમાં જ્યારે બ્રહ્મચર્યાશ્રમના મૂળ સ્થાપક અને મોટી ઉમ્મર સુધી કુંવારા રહેલા મનોચિકિત્સક ડોકટર માધુભાઈ પોતે જ પેલી પટલની છોડી પેમલીના પ્રેમાલિંગનમાં લપટાઈ જાય છે ત્યારે તો મહા મજા પડે છે. અને વાચક-પ્રેક્ષક બોલી ઊઠે છે : માણસ માતર આમ જ કરે છે.

બધા જ પ્રસંગો, સંવાદો, પાત્રાલેખન એકદમ પ્રતીતિકર બને છે. અને પાત્રો પણ 'તુલસી ઈસ સંસારમેં ભાત ભાતકે લોક'ની જેવા ખૂબ વિવિધતાભર્યા છે. રોજબરોજની ભાષામાં બોલાતા સંવાદો ચબરાકીભર્યા અને ચોટદાર છે. અને સંવાદો દ્વારા જ માનવમનનાં અનંગ ઊંડાણો અનાયાસ ઊઘડતા જાય છે. ભાષા પાછી પાત્ર પ્રમાણે બદલ્યા કરે છે. પેમલીની બળુકી ચરોતરી બોલી સામે મુરલીધર પંડિત બારએટ્-લૉની શિષ્ટ સંસ્કારી વાણી લ્યો, બંનેમાં એટલી જ તાકાત અને તાજગી અનુભવાય છે. નાટકનો વેગ તો એવો ધોધમાર વહે છે કે જે વિષયવસ્તુ પર પૂરાં ૫૦૦ પાનાંની નવલકથા લખી શકાય તે માત્ર ૫૦ પૃષ્ઠોમાં પૂરેપૂરી કહેવાઈ જાય છે. આ નાટક પણ ૨૧મી સદીમાં થોડાક ફેરફાર સાથે ભજવાય તો લોકો તેને અટ્ટહાસ્યોથી વધાવીને માણે તેવું પાકું ફારસ છે.

વરસો અગાઉ ઉમાશંકર જોષીએ આ નાટક વિષે એક લતીફો અમને કલકત્તામાં કહેલ તે ટાંકવા જેવો છે. ૧૯૩૧માં ગાંધીજીની બોલબોલા હતી. અને ગાંધીજી કરતાંય ગાંધીવાદીઓ 'શેઠ કરતાં વાણોતર વધુ ડાહ્યા'ના ન્યાયે ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો વિષે વધુ આગ્રહી, લગભગ ઝનૂની હતા. એટલે ગાંધીજીના આશ્રમમાં આ નાટક ઉપર હોબાળો ઊઠ્યો. ગાંધીવાદીઓ મુનશી ઉપર ઊખળી ઊઠ્યા. અને ઘરનાં ગપ્પાં હાંકતા મુનશીને ગર્ભિત ધમકી આપવા લાગ્યા કે , બાપુ તમારા પર બહુ નારાજ છે. મુનશી તો મહાવિચક્ષણ વકીલ અને તે જી ભાયડો. એટલે બાપુ કંઈ બોલે તે અગાઉ જ પોતે 'બ્રહ્મચર્યાશ્રમ'ની નકલ લઈ ગાંધીજી પાસે દોડી ગયા. આજીજીભરી વિનંતિ કરી : 'બાપુ, આ મારું નાનકડું નાટક વાંચી જાવ. ને મને કહો કે મારો કંઈ ગુન્હો થયો છે?' ગાંધીજી માની ગયા અને મુનશીને કહ્યું, સોમવારે આવજો. દરમ્યાન હું વાંચી રાખીશ : 'પણ બાપુ સોમવાર તો આપનો મૌનવાર છે'. 'ભલે ને પાટીપેનથી વાત કરશું'.

સોમવાર સુધી મુનશી પર ગાંધીવાદીઓ માછલાં ધોતા રહ્યા. પણ મુનશી સાવ ચૂપ જ રહ્યા. સોમવારે વહેલી સવારમાં ઊપડ્યા ગાંધીજી પાસે ને પૂછ્યું, 'બાપુ, કેવું લાગ્યું મારું નાટક?' અને બાપુએ પાટી પર જવાબ લખ્યો : 'મને તો મજા પડી' અને તત્ક્ષણ મુનશી બાપુના હાથમાંથી પાટી લગભગ આંચકી લઈ દોડ્યા. ટીકાખોર ગાંધીવાદીઓ પાસે પહોંચી બાપુનું લખાણ વંચાવ્યું, અને પેલા સહુ તો કાપો તો લોહી ન નીકળે તેવા ફિક્કા ફચ્ચ ડાચાં લઈ લગભગ ભાગ્યા બાપુ પાસે! પણ બાપુને પૂછવાની કોની મગદૂર હતી કે તે તમને કેમ ગમ્યું? પાછળથી મુનશીએ પોતે જ મોકો જોઈ બાપુને તે દિવસની વાત વર્ણવતાં પૂછ્યું : 'બાપુ, ખરેખર તમને

મજા પડી!' ગાંધીજીની સેન્સ ઑફ હ્યુમર એ તો જગજાણીતી છે. તેમણે ટીખળભર્યા અવાજમાં મુનશીને કહ્યું : 'એ બધા તો ગાંદીવાદી છે. પણ હું તો ગાંધી છું ને' એટલે... મુનશી ગાંધીજીની મહાનુભાવતા પર વારી ગયા. ને આ કિસ્સો સાહિત્યકાર મિત્રોને વર્ણવતા રહ્યા. તેમાંના એક ઉમાશંકર જોષી હતા. અને ઉમાશંકરની વાતમાં ટાપશી પૂરતા અમે કહેલ : 'રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે પણ ચિરકુમારસભા નામનું સરસ પ્રાસન લખી પરાણે ઠોકી બેસાડાતા બ્રહ્મચર્યની જબીદસ્ત ઠેકડી ઉડાડેલ ત્યારે બંગાળના ગાંધીવાદીઓએ તો હોબાળો મચાવેલ નહિ. અરે! હજુ પચાસ વરસો બાદ પણ આ ચિરકુમાર સભા નું નાટક હોંશભેર ઉજવાય છે. અને લોકો ઊલટભેર જોઈ પોતાની જાત પર ખુલ્લા દિલે હસે છે. મુનશી તો રંગરંગીલા જીવ હતા અને તેમની કલ્પના એવી તો ઊડુ ઊડુ કરતી કે તેમને નીતનવા તુક્કા સૂઝતા. ત્યારે તેમની કલમ ઊપડતી અને સરસ પ્રહસન લખાઈ જતું. આવું પાછું મુનશીનું એક પ્રહસન, તે છેઃ 'છીએ તે જ ઠીક', તે પ્રથમ બહાર પડ્યું ૧૯૨૯માં. કવિ ન્હાનાલાલે તેમના નાટક જયા-જયન્ત દ્વારા પ્રચલિત કરેલ 'ભાવના - આત્માનું ઐક્ય સધાય તો જ લગ્ન સફળ થાય' ની ઠેકડી ઉડાડતું આ નાટક મજાનું ફારસ છે. તેમાં મોજીલો મિલમાલિક ટેનીસનો અઠંગ ખેલાડી પ્રેમી જિતેન્દ્રના શરીરમાં તેની સિદ્ધાંતવાદી ગંભીર આચારશુદ્ધિનો હઠાગ્રહ ધરાવતી પ્રેમિકા ઉર્વશીનો આત્મા પ્રવેશે છે અને ઉર્વશીના શરીરમાં જિતેન્દ્રનો આત્મા પ્રવેશે છે. એટલે પછી જુઓ જબરદસ્ત છબરડા ઉપરા-છાપરી વળવા માંડે છે. જિતેન્દ્રનાં બેન-બનેવી તથા ઉર્વશીનાં પિતા-માતા તથા ઘરઘાટી વિઠ્ઠુ સહુ આ નવા પ્રવેશેલા આત્માના અણધાર્યા ઉધામાઓથી પહેલાં તો આશ્ચર્યચક્તિ થાય છે. અને પછી વાજ આવી જઈ મૂંઝાય છે. જિતેન્દ્ર વેદિયાવેડા કરવા માંડે છે. સ્ત્રૈણ માળા કરે છે. સ્ત્રીસહજ ઘેલી ઉદારતા દાખવી પોતાની મિલની માલિકી ખોવા બેસે છે. તો ઉર્વશી ખાદી-ફાદી તજી જીન્સ-શર્ટ પહેરી ટેનીસ રમવા માંડે છે. અને બેફામ બોલવા- ચાલવા લાગે છે. કુટુંબીજનો તો આવાં વિચિત્ર વર્તનોથી હેરાન- પરેશાન થઈ જાય છે. પણ પ્રેક્ષકો હસી હસીને બેવડ વળી જાય છે. પ્રતીતિજનક પ્રસંગો, ચબરાકિયા સંવાદો અને તેમાંથી સર્જાતા જતા સબળ પાત્રાલેખનથી નાટકનો રસમય પ્રવાહ અત્યંત વેગથી વહે છે. વાચક-પ્રેક્ષકનું કુતૂહલ સજાવતા રહી 'હાય હવે શું થશે?' ની નાટ્યોચિત પ્રશ્ન સરલ રીતે ચગાવાતો રહે છે. આખરે પ્રેમી- પ્રેમીકા આવી આત્માની અદલાબદલીના અગડંબગડંથી પોતે તો થાકી જાય છે. અને બંને ભેગા મળી ભગવાન ભોલાનાથને ફરી પ્રાર્થના કરી પોતાના શરીરોમાં પાછા પોતાના અસ્સલ આત્માઓનો પુનર્વ સવાટ કરાવે છે, ત્યારે પ્રહસનની પરાકાષ્ઠારૂપ આખરી પ્રવેશ ભજવાય છે. અને બંને પ્રેમી -પ્રેમીકા સાથે ગાઈ ઊઠે છે કે ભગવાને મૂળમાં સ્ત્રીનાં કોમલાંગી શરીરમાં મૂકેલ લજ્જાશીલતા અને નમ્રતા તથા પુરુષના ખડતલ તાકાતવર શરીરમાં મૂકેલ દઢતા અને બહાદૂરી જ બરોબર હતાં. માટે 'છીએ તે જ ઠીક'નું પૂર્ણવિસમ ઉચ્ચારી ખૂબ હસી, હસાવી વાચક-પ્રેક્ષકને બે ઘડી મોજ કરાવે છે. આ નાટક પણ રંગભૂમિ પર ઘણી વાર ભજવાયેલું અને લોકોને ગમેલું. થોડીક પરિસ્થિતિના ફેરબદલા સાથે આજે પણ આ નાટક ભજવાય તો બોક્ષ ઑફિસ હીટ થાય તેટલું ચુસ્ત અને મોજીલું આ નાટક છે.

પછી લગભગ વીસ-બાવીસ વરસો સુધી મુનશીની કલમ બીજા સાહિત્ય-પ્રકારોમાં વિચરતી રહે છે. અને તેમની વહાલી પ્રવૃત્તિ નાટકો જોવા-માણવા અને લખવાનું બનતું નથી. તે ઠેઠ ૧૯૪૮માં જ્યારે તેમને પાકિસ્તાનપરસ્ત હૈદરાબાદના નિઝામને સીધો દોર કરવા સરદાર પટેલ ભારત સરકારના એજન્ટ જનરલ નીમે છે. ત્યારે ખૂબ કટોકટીની વેળાએ તેમના મનમાં આશંકા ઊપજે છે કે કદાચ નિઝામનો પાલિત-પોષિત મહાગુંડો કાસીમ રિઝવી તેમને જીવતા પાછા આવવા નહિ દે ત્યારે જ મુનશી પોતાને મુખ્ય પાત્ર બનાવી પોતે ઘડેલ વિવિધ પાત્રો સાથે જે આદાન-પ્રદાન કરે છે તેનું નાટક લખવા તેમને સ્ફૂરે છે. પણ નાટકના આમુખમાં મુનશી જણાવે છે તેમ : 'જ્યારે મારા સાઠમે વર્ષે (૧૯૪૭-૪૮માં) મુંબઈના મિત્રોએ સમારંભ યોજ્યો ત્યારે એ પ્રસંગે એક કૃતિ લખવાનો વિચાર કર્યો હતો. અને આવું એક નાટક લખવાનો વિચાર થયો હતો. પછી હૈદ્રાબાદમાં રોકાઈ ગયા. એક વર્ષ પછી આ નાટકનો ખરડો તૈયાર કર્યો. કેટલેક મહિને એક-બે અંક ફરી લખ્યા. (આજના ઈન્સ્ટન્ટ લેખકોએ યાદ રાખવા જેવું છે કે સર્જનાત્મકતાનાં શિખરો સર કર્યા પછી પણ મુનશી જેવા સિદ્ધહસ્ત સર્જકો કેટલી ચીવટ રાખતા અને શિસ્ત પાળતા.

પછી તો વિધાન પરિષદ પ્રધાનપદની પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે ફુરસદ ન મળી. એટલે સાઠમે વરસે કરવું જોઈતું તેપ થયું. અને જાણે ઉંમર વધતાં અટકી ગયો હોઉં એમ લાગ્યું. હમણાં અણધાર્યું અમદાવાદ જવાનું થયું. જે સમારંભ ગુજરાતી સાહિત્ય સભાએ મારી સાઠમી જન્મતિથિએ કરવા ધાર્યો હતો તે એમણે મુલતવી રાખ્યો. એમણે માન્યું હશે કે ૧૯૪૮માં હું સાઠ વર્પનો થવા યોગ્ય નથી. હવે એમને એમ પણ લાગ્યું કે ૧૯૫૩માં (મારા ૬૫મા વર્ષે) સાઠી બુદ્ધિ નાઠીનો અધિકાર મેં પ્રાપ્ત કર્યો છે... મને થયું કે એ પ્રસંગે ગમે તેમ વખત કાઢી આ નાટક મારે પૂરું કરવું ... જેથી સાહિત્યસભાને અન્યાય કરવાનું કારણ ન મળે....' (રાજભવન લખનૌ, ૨૨-૧-૧૯૫૩)

આમ નાટકના આમુખમાં પોતે જ લખેલા નાટકની મીંઠી મજાક મુનશી કરે છે. ત્યારે થાય છે આ આખું નાટક એક મસમોટી મજાક જેવું જ હશે. અને હકીકતમાં એમ જ બને છે. આમુખમાં મુનશી આગળ લખે છે : 'આ નાટક નથી, ફેન્ટસી છે. ન બને એવું, અપચા પછી સ્વપ્ન આવે તેવું - નાટક કહીએ તો ચાલે.' એને માટે મને શબ્દ ન જડ્યો. જેમ 'પ્રહસન' ને 'વ્યાયોગ' છે તેમ એને અસંભવ કહી નાટકનો પ્રકાર માની લઈએ. એમાં ઠઠ્ઠાખોરી છે - મોટા માણસોની, પૂજ્ય પાત્રોની અને બધાથી વધારે મારી પોતાની.

તેથી એનું નામ 'વાહ રે મેં વાહ' આપ્યું છે. ઘણાં નાટકોમાં મેં બીજાની ઠેકડી કરી છે. તો જે પાત્રો મેં માન અને પ્રેમથી સજર્યાં છે અને જે સૂત્રો મેં હૃદયથી ઘડ્યાં - તેમની અને મારી પોતાની (ઠેકડી) હું શા માટે ન કરું? ઠેકડી વગર દ્વેષે ને સન્માન ખોયા વગર ગમ્મતને માટે કરવામાં પણ મોજ હોય, જો એમાં નિખાલસ હૃદય હોય તો એ ગુણનું પળવાર મને દર્શન થયું તેનું નાટ્યરૂપે મૂર્તિમંત કર્યું છે. આ નાટક પાછળ કોઈ પણ પાત્ર કે મહાપુરુષ કે કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત માટે માન કે સન્માન ઓછાં થયાં છે એ માનવું ભૂલભરેલું છે. પોતે પોતાની ઠેકડી ન કરવી જોઈએ એમ ઘણા ડાહ્યા પુરુષો માને છે-એ વસ્તુ હું સ્વીકારતો નથી. પોતાને પણ વક્ર કે હાસ્યાપદ દષ્ટિએ ચીતરવામાં એક પ્રકારનું આત્મનિરીક્ષણ થાય છે. અને સહિષ્ણુતાના પાઠ શીખી શકાય છે. ટુ લાફ એટ વન સેલ્ફ - પોતાની જાતની પોતે જ ઠેકડી કરવી. એ શક્તિ સામાન્ય રીતે સ્વભાવમાં નથી હોતી. મારામાં એ છે તો એનો પણ અતિશયોક્તિભર ચિતાર શા સારું ન આપવો તેથી આ નાટકને ઠઠ્ઠાપ્રધાન - અસંભવ નાટક નામ આપ્યું છે.

અને મુનશી પોતાની ઠેકડી ઉડાડતા ક્યાં પાત્રોને શોધે છે? તો તેમની કલમે સર્જાયેલાં સ્ત્રીપાત્રોમાંથી મહાતપસ્વિની સતી અરુંધતી આવી. મુનશીને વઢે છે કે, મારી અને બ્રહ્મર્ષિ વસિષ્ઠનું 'અવિભક્ત આત્મા' નામનું નાટક લખી તમે કેવી ઉપાધિ અમારા પર લાદી છે. અરુંધતી : 'શું કપાળ અવિભક્ત આત્મા! બે જણનું સાથે માથું દુઃખે ત્યારે દાબે કોણ? ને ત્રીજાનું મોઢું નથી ગમતું એટલે અમારી વચ્ચે ચકમક પણ નથી ઝરતી. અમે એકમેક સાથે લડી પણ શકતાં નથી. જીવન કોઈક વાર નીરસ લાગે છે.'

અને હૈદરાબાદ જવા માટે તૈયાર થતાં પહેલાં પોતાના રહેઠાણમાં સૉફામાં બેઠા બેઠા મુનશી તંદ્રામાં પછી તો ભગવતી લોપામુદ્રા આવી ફરિયાદ કરાવે છે. મારે મોઢે તમે ઋષિ અગસ્ત્યનું આવું નફ્ફટ સંવનન કરાવ્યું તેની તમને લાજ નથી આવતી? અરુંધતી-લોપામુદ્રા બંને મુનશીને - પોતાના સર્જનહારને પિતા કહીને જ સંબોધે છે. અને 'ગુજરાતનો નાથ' તથા 'રાજાધિરાજ'ની મંજરી પણ પુત્રી દાવે આવી મુનશી પાસે બળાપો કાઢે છે.. 'હા, પિતાજી હું મંજરી, તમે ક્રૂર છો- યમથીયે! મારો જીવ લીધો તો ભલે. તમે આપ્યો ને તમે લીધો પણ મારા ભટજી - ..., અને આ બધાંને આંટી જતી પછી 'બ્રહ્મચર્યાશ્રમ' નાટકની પેમલી આવી અરુંધતી, લોપામુદ્રા, મંજરીની શિષ્ટ સંસ્કારી વાતોની ઠઠ્ઠા ઉડાડતી પિતાજીને બદલે 'પિપ્પોજી' ઉચ્ચારતી મુનશી પાસે હિસાબ માગે છે.'બાપજી, બાપજી આમ પડી શું રહ્યા છો બોલો, મારો હિસાબ આલો. આટલા બધા માટીડા આગળ મારી ફજેતી કરાવી. આ પોંચ પોંચ ભાઇઓને મારી પાછળ દોડતા મૂક્યા. તમારી અક્કલમાં ડામ એમ ન પડ્યો? છેવટે આ બધી નારાજ સર્જન પુત્રીઓના આક્રોશથી ગભરાઈ ગયેલા મુનશીની વહારે ધાય છે તેમની દેવી ઉર્ફે તનમન-બાલિકારૂપે તનમન (વેરની વસૂલાત વાળી) આવે છે. ને મુનશીનું અતિ પ્યારું ગીત ગાય છે :

હો મને ભૂલી ગયો છે મારો છેલડો રે-;
ખોટી ખોટી કાનુડા તારી પ્રીત, મારા રાજ હો.

ત્યાં પડદો પડે છે. ત્રીજા ને છેલ્લા અંકનો પડદો ખૂલે છે. ત્યારે મુનશીનું અર્ધતંદ્રામા જ રહી લીલાવતી મુનશીને હાંક મારી હજામતનું પાણી મંગાવે છે. ત્યાં પાછા પૂર્ણતંદ્રામાં સરી જતાં 'રાજાધિરાજ'નો વિદૂષક જેવો હજામ નેરો બોબડો આવે છે અને અગિયારમી સદીનો વાળંદ વીસમી સદીમાં ભૂલો પડી જેવું બોલે છે : 'વ-વાત જવા દો બ-બાપલિયા અહિયાં તો ર-રાંડેલી વાળ ન ક-કઢાવે ને છ-છટકેલ છોકરાઓ લાંબા વ-વાળ રાખે ને તમારા જેવા હાથે મૂછો મૂંડે.બ-બાપલિયા ક-કહેવત છે ને, 'વિધવા ર-રાખે વાળ, રાજાઓ બ-બડમૂછીઆ, ફક્કડ રાખે ચોટલા - એ ગામે વસીએ નહિં.

ત્યાં તો 'બે ખરા જણ' નો નટખટ નાયક મોહન મેડિદો' આવે ને મુનશીને કહે છે, હું તમારી જોડે હૈદરાબાદ આવવા માગું છું. મુનશી પૂછી બેસે છે, 'શું મરવા' ? 'મોહન : હું મૃત્યુમાં માનતો નથી, જીવનમાં માનું છું મરવા પડેલાને તપાસવા પણ હું જતો નથી બેરો બોબડો બોલે છે તો તમારી પાસે વ-વૈદું કરાવવા કોણ આવતું હશે ભ-ભૂખે જ મરતા હશો!' મોહન : 'કોઈ ભૂખે મરતું જ નથી ગાંધીજીએ ભૂખે મરવાની ફેશન કાઢી ત્યાર પછી કેટલા ભૂખમરણિયા મર્યા સાંભળ્યા છે?

ને પછી તો 'કાકાની શશી'ના ઈન્દ્રજિત દુર્લભરામ, વલ્લભરામ આવી ચડી અને વાતોને ખૂબખૂબ ચગાવે છે. લોપામુદ્રાના ઋષિ રૂહા આવે, ધ્રુવસ્વામિની દેવીના રામગુપ્ત આવે અને દુર્લભરામ-વલ્લભરામ સાથે જીભાજોડી ચાલતી રહે. ફારસ ગજબનું જામતું રહે. છેલ્લા ચોથા અંકમાં કાકભટ્ટ, મુંજાલ મહેતા, માલવપતિ મુંજ, આવે ને વાતાવરણ પલટી નાખે. રાજર્ષિ વિશ્વામિત્ર આવે ને જ્ઞાન-તપની વાણી ઉચ્ચારે અને છેવટે 'ભગવાન પરશુરામ'માંથી અઘોરી હુનાથ આવે છે ને સંવાદના અંતે કહે છે : 'તું બધું જ જાણે છે, તું સાક્ષી છે.' ત્યાં અચાનક વાદળાંનો ગડગડાટ થાય છે. મુનશીની તંદ્રા તૂટે છે અને લીલાવતી મુનશી આવી પૂછે છે : 'હજામત કરી?' નાટક પૂરું થાય છે.

પછી વાચક-પ્રેક્ષક પણ કદાચ પૂછી બેસે છે કે અમારી પણ મુનશી તમે ઠીક હજામત કરી હોં! કારણ સમગ્ર નાટકમાં હસતા રાખતા સંવાદોની ભરમાર છતાં નાટક નથી બનતું. નાટકનું કોઈ કેન્દ્રવર્તી વિષયવસ્તુ જ નથી. નથી કોઈ ખુલ્લો કે છૂપો સંઘર્ષ. છે માત્ર ટીખળ, ઠઠ્ઠા, મશ્કરી, મજાક. વળી મુનશીના પુસ્તકો જે જમાનામાં ઠેર ઠેર વંચાતાં-ચર્ચાતાં હતાં તે જમાનાના વાચકો-પ્રેક્ષકો તો આ બધાં પાત્રોને ઓળખી લઈ તેમની વાતોમાંના ગર્ભિતાર્થો સમજી માણે-પ્રમાણે. પરંતુ આજે એકવીસમી સદીના ઉંબરે ઊભેલ પ્રેક્ષકો પાસે એવો સંદર્ભ ક્યાંથી કાઢવો? એટલે તેમને માટે તો આ બધાં સાવ અજાણ્યા આગન્તુકો જ રહે. અને તેમની વાતોમાં રસ પણ ક્યાંથી પડે? સિવાય અમારી જેવા મુનશીના સમગ્ર સાહિત્યના

ઊંડા અભ્યાસીને કે મુનશી પર પીએચ.ડી. કરતા કોઈ પ્રમાણિક વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે તેટલાથી જ ગનીમત માનવું પડે.

અને છેલ્લે મુનશીના એક સફળ અને પ્રેક્ષકપ્રિય નાટક ડૉ. મધુરિકાની વાત કરી લઈએ. તેના આમુખમાં મુનશી જણાવે છે : '૧૯૩૩માં ડૉ. મધુરિકાનો સીનેર્યો (ફિલ્મ પટકથા)મેં સાગર ટોકીઝ માટે લખ્યો હતો. તેનું ચલચિત્ર તો તે વખતે ઘણું લોકપ્રિય થયું હતું. એ જમાનામાં ગુજરાતીઓ જ પ્રોડ્યુસરો તરીકે મુંબઈમાં ફિલ્મજગતમાં મોખરે હતા. રણજિત સ્ટુડિયોઝવાળા સરદાર ચંદુલાલ શાહ અને તેમની માનીતી અભિનેત્રી ગોહરજાનનો ડંકો વાગતો. તેની સામે સાગર મુવીટોન નામે અન્ય ગુજરાતી ફિલ્મ કંપની ખડી થયેલ. અને તેની મુખ્ય અભિનેત્રી સવિતાદેવી મુનશીના ગાઢ સંપર્કમાં પણ આવેલી. તેના આગ્રહથી મુનશીએ ફિલ્મોના લેખક તરીકે પદાર્પણ કર્યું. અને ડૉ. મધુરિકા તેનું પ્રથમ પરિણામ. પણ પછી મુનશીને ફિલમવાળાઓ સાથે બહુ ફાવ્યું લાગતું નથી. તેથી ડૉ. મધુરિકા એ તેમની પહેલી અને છેલ્લી ફિલ્મકથા બની રહી લાગે છે.

મુનશી આગળ લખે છે : 'પછી એ સીનેર્યો પરથી નવલિકા અથવા નાટક લખવાના મેં બે-ત્રણ વાર પ્રયત્ન કર્યા. પણ અનેક કારણોસર તે સફળ ન થયા.' સાવ સાચી કબૂલાત છે. ફિલ્મમાં તો દશ્યપલટા કરવા માટે ફિલ્મએડિટર-સંકલનકારની કાતર અને ગુંદર જ જોઈએ. બે સેકન્ડમાં ઘરનું દશ્ય રેલાઈ જાય (ફેઈડ આઉટ) થઈ શકે. બદલીમાં કોર્ટસીન દેખાય કે હૉસ્પિટલ દેખાય કે દરિયાકાંઠો દેખાય કે હિમાલય પણ દેખાડી શકાય. નાટકના પ્રોસેનિયમ થિયેટરના તખ્તામાં આ અશક્ય છે. એટલે 'ડૉ. મધુરિકાના નાટકમાં જે વારંવાર દશ્યપલટા આવે છે તેમાં મુનશીને ઘણો કાપ મૂકવો પડ્યો હશે. ઘણું જતું કરવું પડ્યું હશે. થોડુંક ઉમેરવું પણ પડ્યું હશે. પરંતુ મુનશી તો સિદ્ધહસ્ત નાટ્યલેખક હતા. અને છતાં તેમને બીજાં કારણો ઉપરાંત આ બધી પળોજણ પાર કરતાં વરસો વીત્યાં લાગે છે. એટલે 'ડૉ.મધુરિકા' નાટ્યદેહે ઠેઠ ૧૯૪૮માં પ્રથમવાર પ્રસિદ્ધ થયું. ત્યારે રંગભૂમિવાળાને નાટક તો ગમ્યું. ભજવવા જેવું લાગ્યું. પણ બહુ ટૂંકુ લાગ્યું. એટલે ૧૯૫૭માં વળી બીજા ફેરફારો કરી તેને પૂરું તખ્તાલાયક બનાવ્યું. આજના લેખકોએ આમાંથી એ બોધપાઠ શીખવાનો છે કે મુનશી જેવા મહાનુભાવ સર્જક પણ ૭૦ વર્ષની વૃદ્ધ વયે પણ કળાના એવા એકનિષ્ઠ પૂજારી હતા, કે જુદી જુદી કલાઓ માટે જરૂરી જુદી જુદી રીતો ને પદ્ધતિઓ અજમાવી પોતાની કૃતિને સંપૂર્ણ કળાકૃતિ બનાવવા માટે ખૂબ ખૂબ જાગ્રતપણે નિષ્ઠાપૂર્વક મથામણો કરવામાં પાછી પાની ન કરતા.

છતાં આ નાટક વાંચતાં-જોતાં પહેલી અસર મન પર એ પડે છે કે નાટક બહુ ઝડપી છે. તેના પ્રસંગોની હારમાળા તો એક ફિલ્મની જેટલી ત્વરાથી જ ફટોફટ દોડે છે. અને તેથી તેમાં પ્રેક્ષક સતત તનાવમાં જ રહે છે. પચાસ વરસો બાદ ભજવાતા આજના કોઈ તાતા-તેજીલા નાટક જેવું જ મુનશીનું આ નાટક છે. તે પ્રેક્ષકોને એક પળ પણ પોરો ખાવા દેતું નથી. રેઢા છોડતું નથી. તેનું વિષયવસ્તુ પણ સાવ આધુનિક જ લાગે તેવું છે. એક મહત્ત્વાકાંક્ષી, સફળ સુંદર યુવતી ડોકટર મધુરિકા સર્જન બને છે, અને તેની હાથની આંગળીઓની કરામત પર તે ફીદા છે. તેનો પ્રેમી અને પછી પતિ નરેન્દ્ર એના જેમ જ અત્યંત સફળ બૅરિસ્ટર છે. પરંતુ બેના મૂળ સ્વભાવમાં ઘણી બાબતોમાં સમાનતા હોવા છતાં દામ્પત્યજીવન વિષેના ખ્યાલો સાવ જુદા, લગભગ વિપરીત કહી શકાય તેવા છે. લગ્ન પહેલાં તથા તેને ડૉ. મધુરિકા પોતાના વ્યવસાયને વળગી રહી પોતાની મિત્રમંડળીમાં મહાલતી રહી પોતાની કીર્તિલાલસા સંતોષવાની શરતો મૂકે છે. તે નરેન્દ્ર સહર્ષ સ્વીકારી લ્યે છે. પણ જ્યારે મધુરિકા મારે સંતાન ન જોઈએ. મારી કારકિર્દીમાં નડે, એવી શરત મૂકે છે ત્યારે નરેન્દ્ર પ્રેમને ખાતર બધું સહી લઈશ એમ મન માનાવી તેવી અળખામણી શરત પણ સ્વીકારી લ્યે છે. અને નાટકના સમગ્ર સંઘર્ષનું બીજ આમાં જ રોપાય છે. કારણ સમય જતાં મધુરિકા મા બની સુખી સંસાર રચવા માની જશે તેવી નરેન્દ્રની ધારણા ખોટી પડે છે. અને દિનપ્રતિદિન નરેન્દ્ર હીઝરાય છે. તેમાં મધુરિકાના એક સહયોગી ડૉ. ગૌરીશની નવ વર્ષની આખાબોલી દીકરી વાસંતી અને ડૉ. ગૌરીશની દેશી પત્ની શ્રીમતીનાં પાત્રો ઉમેરાતાં આ સંઘર્ષને નવાં પરિમાણો સાંપડે છે. અને બૅરિસ્ટર નરેન્દ્ર પેલી વહાલુડી લાગતી વાસંતીને સગ્ગી દીકરીની જેમ ચાહવા લાગે છે. તે જાણતાં મધુરિકાની સ્ત્રીસહજ ઈર્ષ્યા જાગી ઊઠે છે.અને સાથોસાથ પ્રત્યેક સ્ત્રીમાં કુદરતબક્ષી માતૃભાવના પણ ખીલી ઊઠે છે.- પોતાનાં નિજનાં સંતાનો માટે અને છેવટે ઘીને ઘડે ઘી પડી રહેતાં એક સરસ સશક્ત કોમેડી બની વીરમે છે.

નાટકનો પ્રવાહ ધોધમાર વહે છે. દશ્યપલટાઓ પણ ફિલ્મી દશ્યોની પેઠે ફટાફટ સર્જાય છે. પણ નાટકનો વાર્તાદોર તૂટતો નથી. પાત્રો વિકસતાં જાય છે. સંવાદો ધારદાર સંતર્પક હોવાથી નાટકના મર્મ સરસ ઉજાગર થતો રહે છે. અણધાર્યું ઘણું ઘટે છે. છતાં ક્ષણભર માટે કંઈ જ અપ્રતીતિકર - અવાસ્તવિક કળાતું નથી. માત્ર ૪૦ પૃષ્ઠોમાં સર્જકે બસો-અઢીસો પાનાંની નવલકથાનો સંભાર ભરી એવી મીઠાશથી પીરસે છે કે નાટક વાંચ્યા-જોયા પછી નાટક-પ્રેક્ષકના મનમાં લાંબા ગાળા સુધી નાટક ભજવાતું રહે છે. અને એની ખૂબીઓ ઊકલતી રહી આનંદ આપતી રહે છે.

૧૯૫૭ પછી મુનશીએ જીવનનાં બાકીનાં ૧૪ વર્ષમાં એક પણ નાટક લખ્યું કે છપાવ્યું નહિ. નહિતર આજે પણ તેમનાં નાટકો ગુજરાતી રંગભૂમિ પર ભજવાતાં રહેતાં હોત. જો કે લોકરુચિ સંસ્કારી બને અને નાટક કરનારા લોકો માત્ર નફો જ ન જુએ તો મુનશીનાં નાટકોમાંથી આ ડૉ. મધુરિકા, બે ખરાબ જણ, કાકાની શશી, ધ્રુવસ્વામિની દેવી જેવાં નાટકો રજૂ કરે તો પ્રેક્ષકો જોવા ઊમટે. અને સોદો નુકસાનીનો જ થાય. પણ વો દિન કહાં કે મિયાં કી પાંવમેં જૂતિયાં ? આજના પ્રોડ્યુસરો સાહિત્ય વાંચવાનું જ બ્રહ્મચર્ય સેવે છે અને બીજી ભાષાઓનાં નાટકોની ઉઠાંતરી પર જ તાજામાજા થઈ ફૂલે-ફાલે છે, તેમને આ કહેવું તે પણ ભેંશ આગળ ભાગવત વાંચવા જેવું જ અરણ્યરુદન છે ને ? (ક્રમશઃ)

□ અવનવા જાદુઈ ચોરસ □

માધવજી દેવળિયા

૫૦૪	૫૦૩	૪૯૭	❋	૪૯૪
❋	૪૯૬	૫૦૨	૫૦૧	૪૯૯
૫૦૯	૪૯૧	❋	૪૯૮	૫૦૦
૪૯૦	૫૦૮	૫૦૭	૪૯૩	❋
૪૯૫	❋	૪૯૨	૫૦૬	૫૦૫

ઉપરના જાદુઈ ચોરસમાં ૪૯૦ થી ૫૦૯ સુધીની ક્રમિક સંખ્યાઓને એવી રીતે ગોઠવવામાં આવેલ છે કે દરેક હારમાં, દરેક સ્તંભમાં અને બંને વિકર્ણમાં આવતી ચારે સંખ્યાઓનો સરવાળો ૧૯૯૮ થાય છે. જેમ કે :

દરેક હારમાં					દરેક સ્તંભમાં				
૫૦૪	૪૯૬	૫૦૯	૪૯૦	૪૯૫	૫૦૪	૫૦૩	૪૯૭	૫૦૧	૪૯૪
૫૦૩	૫૦૨	૪૯૧	૫૦૮	૪૯૨	૫૦૯	૪૯૬	૫૦૨	૪૯૮	૪૯૯
૪૯૭	૫૦૧	૪૯૮	૫૦૭	૫૦૬	૪૯૦	૪૯૧	૫૦૭	૪૯૩	૫૦૦
૪૯૪	૪૯૯	૫૦૦	૪૯૩	૫૦૫	૪૯૫	૫૦૮	૪૯૨	૫૦૬	૫૦૫
= ૧૯૯૮					= ૧૯૯૮				

બંને વિકર્ણોમાં : ૪૯૫ + ૫૦૮ + ૫૦૧ + ૪૯૪ = ૧૯૯૮.

૫૦૪ + ૪૯૬ + ૪૯૩ + ૫૦૫ = ૧૯૯૮.

પચીસ ખાનાંનો મોટો ચોરસ અને અંદરનો ૯ ખાનાંનો નાનો ચોરસ : એ બંને ચોરસના ખૂણામાં આવેલી ચારેય સંખ્યાઓનો સરવાળો ૧૯૯૮ થાય છે. જેમ કે :

મોટો ચોરસ : ૫૦૪ + ૪૯૫ + ૫૦૫ + ૪૯૪ = ૧૯૯૮.

નાનો ચોરસ : ૪૯૬ + ૫૦૮ + ૪૯૩ + ૫૦૧ = ૧૯૯૮.

બંને ચોરસમાં ચારે બાજુની હાર અને સ્તંભમાં વચ્ચે આવેલી ચારે સંખ્યાઓનો સરવાળો ૧૯૯૮ થાય છે. જેમ કે :

મોટો ચોરસ : ૫૦૯ + ૪૯૨ + ૫૦૦ + ૪૯૭ = ૧૯૯૮

નાનો ચોરસ : ૪૯૧ + ૫૦૭ + ૪૯૮ + ૫૦૨ = ૧૯૯૮

અન્ય રીતે સામ-સામે બે જોડકાંની ચારેય સંખ્યાઓનો સરવાળો ૧૯૮૮ આવે છે. જેમ કે :

૫૦૩	૪૯૯	૪૯૦	૫૦૬
૪૯૭	૫૦૦	૫૦૮	૪૯૩
૪૯૨	૫૦૯	૫૦૧	૫૦૩
૫૦૬	૪૯૦	૪૯૯	૪૯૬
૧૯૯૮	૧૯૯૮	૧૯૯૮	૧૯૯૮

૧૯૩	૧૮૯	૧૯૭	૨૬૨	૧૯૬	૨૬૧	૧૯૦	૨૫૭	૨૫૩
૨૬૦	૨૪૦	૨૪૫	૨૪૩	૨૦૭	૨૦૯	૨૦૨	૨૦૮	૧૮૪
૧૯૪	૨૦૦	૨૩૨	૨૧૧	૨૨૯	૨૧૦	૨૨૮	૨૪૪	૨૫૦
૨૫૯	૨૩૯	૨૧૪	૨૨૫	૨૧૮	૨૨૩	૨૩૦	૨૦૫	૧૮૫
૧૯૨	૨૩૮	૨૧૭	૨૨૦	૨૨૨	૨૨૪	૨૨૭	૨૦૬	૨૫૨
૨૫૮	૧૯૮	૨૩૧	૨૨૧	૨૨૬	૨૧૯	૨૧૩	૨૪૬	૧૮૬
૧૯૫	૨૦૩	૨૧૬	૨૩૩	૨૧૫	૨૩૪	૨૧૨	૨૪૧	૨૪૯
૨૫૬	૨૩૬	૧૯૯	૨૦૧	૨૩૭	૨૩૫	૨૪૨	૨૦૪	૧૮૮
૧૯૧	૨૫૫	૨૪૭	૧૮૨	૨૪૮	૧૮૩	૨૫૪	૧૮૭	૨૫૧

ઉપર ૯ X ૯ નો એક મોટો જાદુઈ ચોરસ આપ્યો છે. આ ચોરસના વિશિષ્ટ ગુણધર્મો નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) ૯ X ૯ = ૮૧. તેથી ૧૮૨ થી ૨૬૨ સુધીની ક્રમિક સંખ્યાઓ વાપરી આ ચોરસ બનાવ્યો છે. પ્રત્યેક હાર, સ્તંભ કે વિકર્ણ પર આવેલી સંખ્યાઓનો સરવાળો આ સાલના આંકડા જેટલો જ - ૧૯૯૮ થાય છે.

(૨) ઉપલા ચોરસના કિનારા પરની ઉપર નીચેની હાર તથા ડાબી જમણી બાજુના સ્તંભ કાપી લઈએ તો બાકી રહેતો ૭ X ૭ નો ચોરસ પણ જાદુઈ ચોરસ છે અને તેનો જાદુઈ સરવાળો - અચળાંક ૧૫૫૪ થાય છે.

(૩) તે પ્રમાણે મૂળ ૯ X ૯ ના ચોરસના કિનારા પરની ઉપર નીચેની બબ્બે હાર અને ડાબી જમણી બાજુના બબ્બે સ્તંભ કાઢી લઈએ તો બાકી રહેતો ૫ X ૫ નો ચોરસ પણ જાદુઈ ચોરસ છે અને તેનો જાદુઈ સરવાળો - અચળાંક ૧૧૧૦ થાય છે.

(૪) તે પ્રમાણે મૂળ ૯ X ૯ ના ચોરસના કિનારા પરની ઉપર-નીચેની ત્રણ ત્રણ હાર અને ડાબી જમણી બાજુના ત્રણ ત્રણ સ્તંભ કાઢી લઈએ તો બાકી રહેતો ૩ X ૩ નો ચોરસ પણ જાદુઈ ચોરસ છે અને તેનો જાદુઈ સરવાળો - અચળાંક ૬૬૬ થાય છે.

(૫) ઉપરોક્ત ચોરસ નંબર ૧ થી ૪ માં બતાવ્યા પ્રમાણેના ચારેય ખૂણાઓના નંબરનો સરવાળો એક સરખો જ ૮૮૮ થાય છે. જેમ કે :

ચોરસ નંબર

(૧) ૯ X ૯ = ૧૯૩ + ૧૯૧ + ૨૫૧ + ૨૫૩ = ૮૮૮

(૨) ૭ X ૭ = ૨૪૦ + ૨૩૬ + ૨૦૪ + ૨૦૮ = ૮૮૮

(૩) ૫ X ૫ = ૨૩૨ + ૨૧૬ + ૨૧૨ + ૨૨૮ = ૮૮૮

(૪) ૩ X ૩ = ૨૨૫ + ૨૨૧ + ૨૧૯ + ૨૨૩ = ૮૮૮

શ્રી અહિવાસીજીની જન્મશતાબ્દી

આ વરસે મહાન અને વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓની જન્મશતાબ્દી ઉજવાઈ ગઈ.

મહાત્મા ગાંધીજીની ૧૨૫મી, સંત વિનોબા, મોરારજી દેસાઈ, રવિશંકર રાવળ, ઝવેરચંદ મેઘાણી, બચુભાઈ રાવતની જન્મશતાબ્દી. આ વ્યક્તિઓનું ગુજરાત તેમજ દેશમાં વિશેષ પ્રકારનું પ્રદાન હતું.

જ્યાં સુધી ગુજરાતને સાહિત્ય અને કલાક્ષેત્રે સંબંધ છે, તેમાં શ્રી રવિશંકર રાવળ, શ્રી બચુભાઈ રાવત તથા શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીનું પ્રદાન ગુજરાતમાં ખૂબ જ મહત્ત્વનું રહ્યું છે. આ પ્રસંગે એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ અને ગુજરાતના કલાકારોને કલાની શિક્ષા-દીક્ષા આપનાર શ્રી જગન્નાથ મુરલીધર અહિવાસીજીની પણ જન્મશતાબ્દી આ વરસમાં જ હતી.

શ્રી અહિવાસીજીનો જન્મ ગોકુળમાં થયો હતો. બાળપણ પિતા સાથે પોરબંદર - ગુજરાતમાં વીત્યું હતું અને કલાનો અભ્યાસ તથા અધ્યાપક તરીકેની સેવા મુંબઈ - મહારાષ્ટ્રમાં આપી હતી. એઓ ભારતીય કલાના ઉચ્ચ કલાકાર, સંગીતજ્ઞ, વૃજભાષાના ઉચ્ચ કોટીના વિદ્વાન હતા.

એક સમય એવો હતો કે ગુજરાતમાં કોઈ કલાશાળા હતી નહિ. ગુજરાતના કલા-વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચકલાના શિક્ષણ માટે મુંબઈની સર જે.જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સમાં જવું પડતું હતું.

આ કલાશાળામાં શ્રી અહિવાસીજીએ લગભગ ૨૫ વર્ષથી ઉપર ચિત્રકલાના પ્રાધ્યાપક તરીકે શિક્ષણકાર્ય કર્યું હતું. એમાં વિશેષ કરી ગુજરાતી કલાકારો પર એમનો પ્રભાવ ખૂબ હતો, કારણ કે ગુજરાતના કલા-વિદ્યાર્થીઓ ભાવુક અને ચિત્ર-સર્જનમાં અમુક પદ્ધતિના આગ્રહી હતા. જો કે આ કલા મહાવિદ્યાલયમાં દેશના અન્ય પ્રાન્તોના કલાવિદ્યાર્થીઓ આવતા એના પર પણ શ્રી અહિવાસીજીનો પ્રભાવ પડ્યો હતો. આજના આધુનિક-કલાના ગણ્યમાન કલાકારોએ એમના વર્ગમાં શિક્ષા લીધી હતી.

બંગાળમાં ભારતીય કલાના પુનરુત્થાન કાળનો પ્રારંભ થયો. શ્રી ઈ.બી. હેવેલ અને શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર એના પુરસ્કર્તા હતા. શ્રી અવનીન્દ્રનાથ ટાગોરે કલકત્તા સ્કૂલ ઑફ આર્ટ્સમાં ત્યાંના કલાવિદ્યાર્થીઓને કલાની શિક્ષા અલગ ઢંગથી આપી જેમાં વિદ્યાર્થીની પ્રતિભા, આગવું સર્જન અને આધુનિક વહેણને લક્ષમાં રાખી અને સુદૃઢ અને ભારતીય કલાના નવોદિત કલાકારોનું જૂથ ઊભું કર્યું. પાછળથી આ કલાકારોએ ભારતના અન્ય પ્રાન્તોમાં કલા શાળાઓનું સંચાલન કર્યું અને કલાસર્જનમાં એક નવી ભાત પાડી.

મુંબઈની સર જે.જે. સ્કૂલ ઑફ આર્ટ્સમાં પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિથી કલા શિક્ષણ અપાતું હતું. આ શાળાના પ્રિન્સિપાલ શ્રી ગ્લેડસ્ટન સોલોમન હતા. એમણે આ પુનરુત્થાનકાળને વેગ આપ્યો. શ્રી સોલોમને એ સમયના વિદ્યાર્થી શ્રી જગન્નાથ આહિવાસીમાં ભારતીય કલાના સંસ્કાર અને સર્જનને જોયાં. શ્રી અહિવાસીજી ગોકુળના એટલે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના વાતાવરણમાં ઊછરેલા. વૈષ્ણવસંપ્રદાય બધી જ કલાઓનો પોષક અને ઉત્કૃષ્ટ કલાસર્જનનું કેન્દ્ર હતો. એમનામાં રાજપૂતકલાની પૂર્ણ અસર વર્તાતી હતી. મુંબઈમાં જ્યારે અભ્યાસાર્થે આવ્યા ત્યારે પણ વૈષ્ણવ મંદિરના પરિસરમાં રહેતા હતા. એમનાં ચિત્રોમાં રાજપૂત-મુગલકલાની છાયા વર્તાતી હતી. જો કે એમનામાં પાશ્ચાત્યકલાના ઉત્તમ ગુણો પણ હતા એ પણ એમનાં ચિત્રોમાં સમાવિષ્ટ થયા હતા. (છાયા વર્તાતી હતી) જોકે મોટી ઉંમરે અને ઘરના વિપરીત સંજોગોએ એમને ખૂબ હંફાવ્યા. પરંત

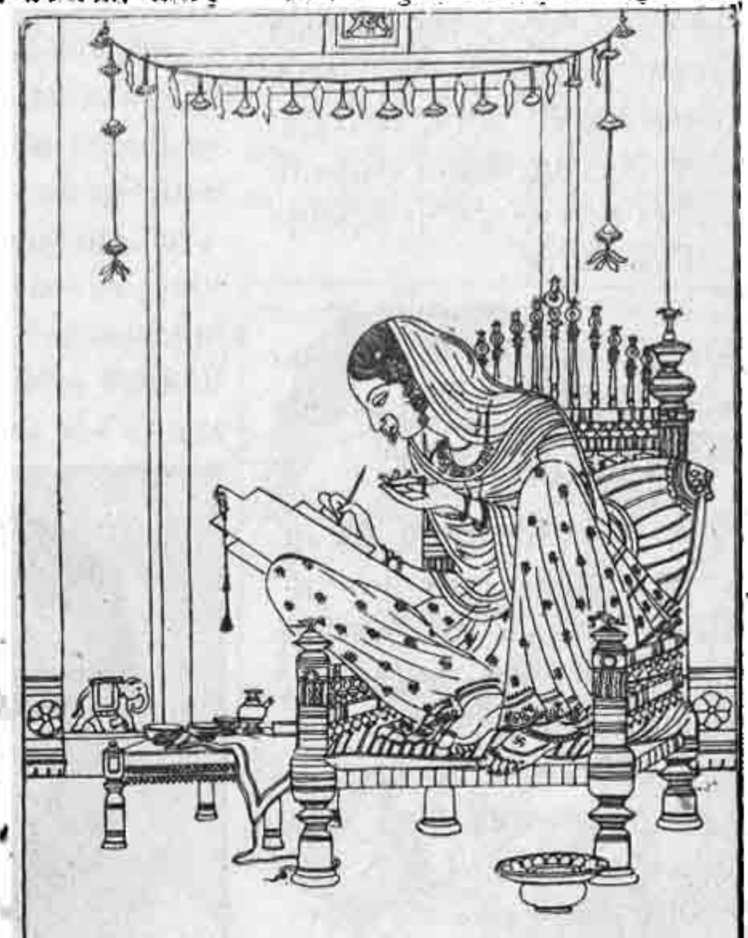

હિંમત રાખી એમણે બે તબક્કે અભ્યાસ સર્વશ્રેષ્ઠ કક્ષામાં પૂરો કર્યો. પ્રિન્સિપાલ ગ્લેડસ્ટન સોલોમનની વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ એમના પર હતી. એટલે એઓ સ્કૂલ ઑફ આર્ટ્સમાં અધ્યાપક તરીકે નીમાયા. જો કે પહેલાં ચાર વર્ષ ફેલો તરીકે રહ્યા. શ્રી ગ્લેડસ્ટન સોલોમને ભવિષ્યને ધ્યાનમાં રાખી એમની ઉંમરમાં ચાર સાલનો ઘટાડો પણ કરી આપેલો. શ્રી સોલોમને એમને ભારતીય કલાના એક અલગ વર્ગના સંચાલક તરીકે નીમ્યા. ત્યાર પહેલાં અને દરમિયાન શ્રી નગરકર compositionના વર્ગ લેતા હતા. એમની સ્ટાઈલ wash method અને realistic drawingના figuresની હતી. શ્રી અહિવાસીજીએ આ વર્ગનું વાતાવરણ પણ ભારતીય રીતિનીતિનું સર્જ્યું હતું. નીચે બેસી, નીચી બેઠકની મેજ, આસપાસ ભારતીય ઉચ્ચ કોટીનાં ચિત્રોની સજાવટ (miniatures). શ્રી અહિવાસીજી વ્રજ ભાષાના ઉચ્ચકોટીના ઊંડા અભ્યાસી અને પરંપરાગત સાહિત્યના ધની હતા, એટલે ભારતીય કલાનો મર્મ સમજાવતા હતા. કોઈ કોઈ વાર સંસ્કૃત સાહિત્ય જેવાં કે મેઘદૂત, ઋતુસંહાર, ચિત્રસૂત્ર વગેરે સંસ્કૃતના પંડિતને આમંત્રણ આપી વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ આ સાહિત્યનો પરિચય કરાવતા હતા. આ વર્ગમાં અજંતાથી માંડી ભારતીય કલાશૈલીની અનુકૃતિઓ પણ કરાવતા. આ આપણી નિજી પરંપરાનો મર્મ સમજી વિદ્યાર્થીઓ સામાન્ય લોકજીવનના અને કલ્પનાસભર ચિત્રોનું વિપુલ સર્જન આ વર્ગમાં થતું. સાચું પૂછો તો Indian Modern Art નો જન્મ આ કલાવર્ગમાં થયો હતો અને શ્રી અહિવાસીજી એના પુરોધા અને પુરસ્કર્તા હતા. એમનું વ્યક્તિત્વ જ નિરાળું હતું. માથે સફેદ સાફો, શેરવાની, ધોતિયું અને ગળામાં શ્વેત ખેસ. એક પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ હતું. એઓ સંગીતના મર્મગ્રાહી અને ગાયક હતા નાટકના પણ રસિયા તથા કાવ્યના ઊંડા જ્ઞાની હતા. આ વર્ગ ત્યારના ઘણા વિદ્યાર્થીઓનું આકર્ષણ અને અભ્યાસનું કેન્દ્ર બન્યો હતો.

ભારતીય કલા - ખાસ કરી પશ્ચિમ ભારતમાં ભારતીય કલાનો સાચો રંગ શ્રી અહિવાસીજીએ પ્રેર્યો હતો. આ જ આધુનિક કલાના કલાકારો આ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ હતા. તદુપરાંત વિદ્યાર્થીઓનો વિશાળ સમુદાય ભારતીય કલાસર્જનથી સજ્જ થયો હતો. આજે ભલે એઓએ પોતાનો પરિવેશ (વિદેશગમનથી અને પ્રભાવથી) બદલ્યો હોય. પરંતુ વિદ્યાર્થી કાળમાં આ જ વર્ગમાં ચિત્રસર્જન કરતા હતા.

આ સમય દરમિયાન વાઈસરિયલ હૉલ, આજનું રાષ્ટ્રપતિભવન, આ ભવનમાં મ્યુરલ કરવાનું કામ સ્કૂલ ઑફ

સામેના પાને મહર્ષિ વેદવ્યાસ, ઉપર સંદેશ અને બાજુમાં ચિત્રલેખા : ત્રણે ચિત્રોના ચિત્રકાર સ્વ. શ્રી જગન્નાથ અહિવાસી, જેનાં રેખાંકન અહીં આપ્યાં છે. રેખાંકન કરનાર : શ્રી વાસુદેવ સ્માર્ત.

આર્ટ્સના અધ્યાપકોને સોંપવામાં આવ્યું હતું. દરેક પ્રાધ્યાપકોએ પોતાનાં ચિત્રો કર્યાં હતાં, અને મોકલ્યાં હતાં. આ આખા પ્રોજેક્ટમાં શ્રી અહિવાસીજીના ચિત્ર 'ચિત્રલેખા'ને સર્વશ્રેષ્ઠ ગણી સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સને કામ મળ્યું હતું. આ ચિત્ર મોટા કદમાં ઓઇલ કલરમાં કર્યું હતું. આ ચિત્ર પાછળ પણ એક હકીકત છે, પરંતુ અહીં લખાણ લંબાઈ જાય એટલે લખવું ઉચિત નથી. પરંતુ સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સનું ગૌરવ શ્રી અહિવાસીજીએ દીપાવ્યું હતું.

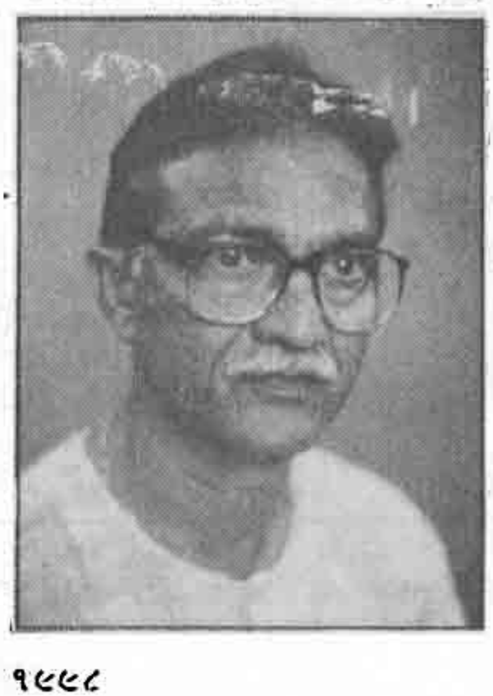
જો કે એમણે વિપુલ પ્રમાણમાં ચિત્રસર્જન કર્યું નથી. પરંતુ એમનાં થોડાં ચિત્રો પણ ખૂબ જ પ્રશંસાપાત્ર અને ભારતીય કલાના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના તરીકે પ્રમાણિત થયાં છે જેવા કે, સંદેશ, ચિત્રલેખા, નામકરણ, વ્યાસ ગણપતિ, પાણિની, ચામરધારિણી વગેરે. પરંતુ એમણે કરેલાં વિપુલ પ્રમાણમાં ભારતીય શિલ્પનાં રેખાંકનો, સ્કેચો ખૂબ જ અધ્યયનશીલ છે. એમનો 'રેખાંજલિ' ભારતી શિલ્પ તથા ચિત્રોનાં રેખાંકનોનો સંપુટ અને 'ચિત્રમંજૂષા'નો ચિત્રસંપુટ પ્રકાશિત થયો છે.

આ એમના શતાબ્દી વર્ષમાં ગુજરાત એમના યોગદાનને અંજલિ આપવામાં ઊણું ન નીવડે, એ જ - **વાસુદેવ સ્માર્ત**

ભંવરસિંહ પવાર

૧૯૩૯માં રાજસ્થાનના જરાઉમાં જન્મેલા ભંવરસિંહ પવાર વતનમાંથી મેટ્રિક પરીક્ષા પાસ કરી અમદાવાદ આવ્યા. અહીં એમણે ચાલીમાં રહેતા જાણીતા કલાકાર કનૈયાલાલ યાદવને ચિત્રકાર્ય કરતા જોઈ, ચિત્રકલામાં રસ જાગતાં ઇન્ટરમીડિયેટ ગ્રેડની પરીક્ષા તેમના જ માર્ગદર્શન હેઠળ આપી. યાદવે જ તેમને કલાકાર રસિકલાલ પરીખનો પરિચય કરાવ્યો. પછી તો સદ્‌ગત માનસિંગભાઈ છારાના નિકટના પરિચયમાં આવ્યા. ૧૯૫૮માં ડી.ટી.સી. પરીક્ષા પાસ કરી અને ૧૯૬૨માં મુંબઈથી એ. એમ. (આર્ટ માસ્ટર)ની પરીક્ષા પણ પસાર કરી. સદ્‌ગત માનસિંગભાઈ જોડે વડોદરા અવારનવાર જવાનું થવાથી તેમણે સદ્‌ગત બેન્દ્રે સાહેબ, શંખો ચૌધરી અને જ્યોતિ ભટ્ટના સર્જનકાર્યનું નિકટથી અવલોકન કર્યું મુંબઈમાં પરીક્ષા આપતાં વેળા તેઓ આલમેલકર, એસ. એન. જોષી તથા આચરેકર જેવા જાણીતા કલાકારોને પણ મળ્યા. ત્યાર પછી સમગ્ર ભારતમાં ભરાતાં કલાપ્રદર્શનોમાં તેમણે સક્રિય ભાગ લીધો. તેમણે પસાર કરેલી ડ્રોઇંગ અને ચિત્રકલાની પરીક્ષાઓને કારણે પાશ્ચાત્ય ચિત્રકલાની અસરો તેમણે સવિશેષ ઝીલી અને પોતે એકેડેમિક રીતે તૈયાર થયા હોવાથી ખાસ પાશ્ચાત્ય વાસ્તવદર્શી શૈલીનો અભ્યાસ કર્યો. આ શૈલીમાં તેમણે પોર્ટ્રેટ, સ્ટિલ લાઈફ, દશ્યચિત્રો કર્યાં.

શરૂઆતની કારકિર્દીનાં વર્ષોમાં તેમણે આલંકારિક શૈલીમાં ચિત્રો કર્યાં. પછી આ ચિત્રોમાં સરલીકરણ પ્રવેશ્યું. વળી તેઓ એકાએક અમૂર્ત ચિત્રકલા તરફ વળ્યા. તેમાં ખાસ તો તેમણે કોલાજના પ્રયોગો કર્યા. આ ચિત્રો તેમાંનાં ભૌમિતિક અને પોતપ્રધાન રંગરૂપો અને અમૂર્ત સંરચનાને કારણે દશ્યાત્મક રીતે વધુ પ્રભાવક અને આકર્ષક લાગે છે. તેમાં

પર્વત પર મકાનો નીચે

તેમણે એનેમલ રંગોમાં ભૂસું ઉમેરી તે પાટિયા પર ચોંટાડતા હતા. ૧૯૬૮માં તૈયાર કરેલાં આવાં અમૂર્ત કૉલાજ ચિત્રોમાં તેમણે ચિત્રોના અમુક ભાગને બ્લો ટોર્ચ વડે બાળીને વિશિષ્ટ અસરો નિષ્પન્ન કરી. આ ચિત્રોમાં પણ તેમનો હેતુ કુદરતને સંપૂર્ણતઃ રૂપાંતરિત કરી, તેનું નવપ્રસ્થાપન કરવાનો હતો. ૧૯૬૭માં કલાકાર અશ્વિન માંદી જોડે ઇમ્પાસ્ટો (Impasto) - રંગોના જાડા થરોને પેલેટ નાઈફ (Palette Knife) વડે સર્જી ચિત્રો તૈયાર કર્યાં. આ ચિત્રકૃતિઓ સાચા અર્થમાં કલ્પનારંગી કૃતિઓ બની છે.

૧૯૬૮માં અશ્વિન માંદી, મુકુંદ શ્રોફ અને હિંમત શાહ જોડે ગ્રૂપ પ્રદર્શનમાં ભાગ લીધો. તે પૂર્વે ૧૯૬૬માં અમદાવાદમાં પ્રેક્ટિસિંગ પેન્ટર્સ ગ્રૂપના સભ્ય બની સદ્‌ગત ડૉ. મીનુ કાપડિયાની રાહબરી હેઠળ પ્રથમ ગ્રૂપ શોમાં ભાગ લીધો. ૧૯૬૭માં મુંબઈમાં તેમણે ટુ મેન શો કર્યો. ૧૯૮૫માં મુંબઈમાં વન મેન શો અને '૮૭, '૯૨, '૯૫, '૯૬માં અમદાવાદમાં વન મેન શો કર્યા. '૯૧માં અમદાવાદમાં ગ્રૂપ શોમાં ભાગ લીધો. નવેમ્બર, ૧૯૯૭માં જયપુરના જવાહર કલાકેન્દ્રમાં વૈયક્તિક પ્રદર્શન યોજ્યું. તેમનાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષોનાં ચિત્રોમાં પ્રકૃતિની શૈલીમયતા તેનાં રંગરૂપોમાં દેખાઈ આવે છે તથા તેમાં ઘનવાદી ચિત્રકલાની અસર પણ દેખાય છે, એ કારણે આ રંગરૂપોમાં હીરાનાં પાસાં (facets) ની માફક પાસાં જોવા મળે છે. આ ચિત્રોમાં માનવાકૃતિઓ છે.

માતા, પિતા અને બાળક

વિચાર

અમૂર્ત ચિત્ર

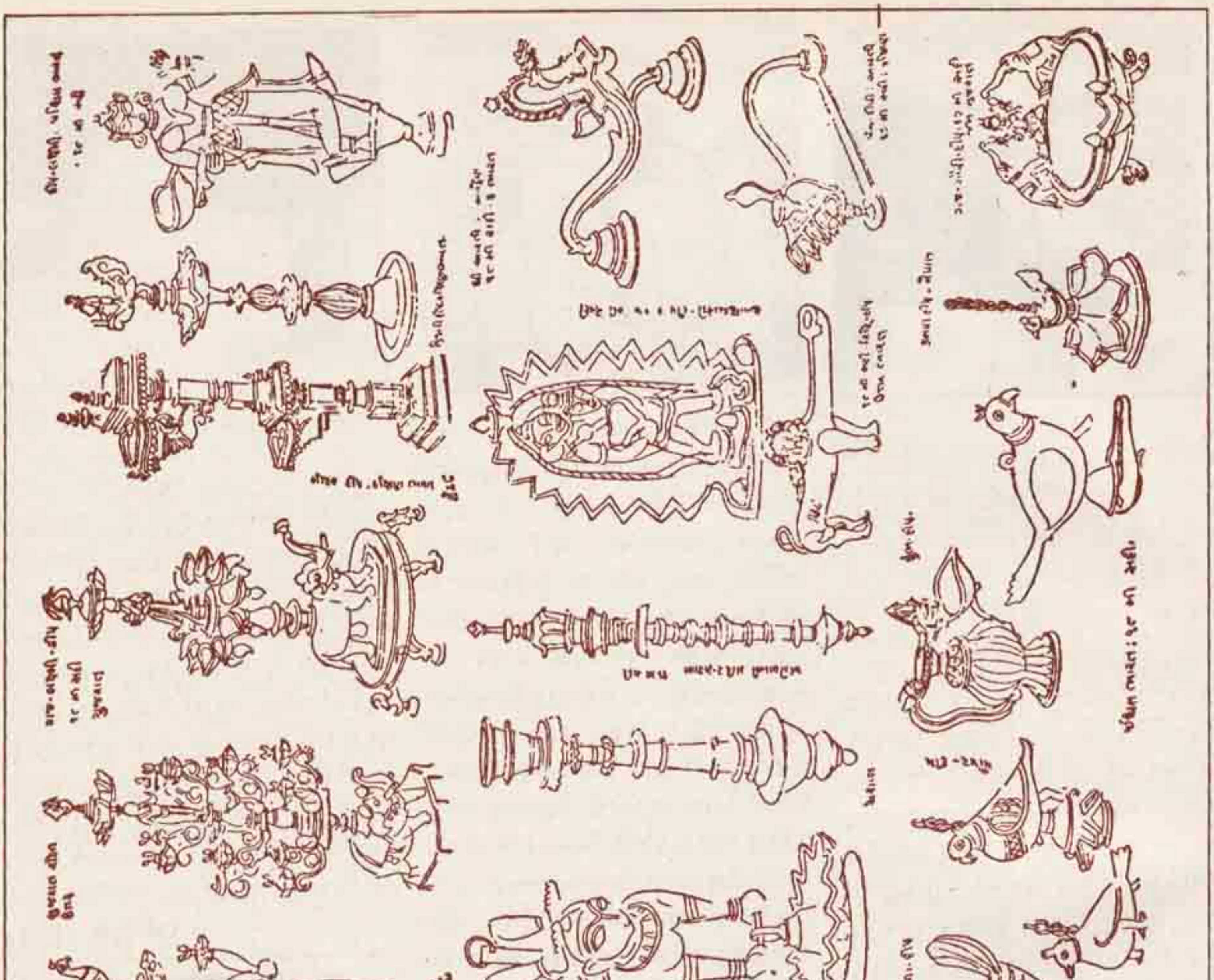
માનવાકૃતિઓ ખૂબ ઊંચી પાતળી દર્શાવી છે. તો કુદરતના પદાર્થો જેવા કે સૂર્ય, ચંદ્ર, મકાનો, વૃક્ષોનો પણ કલાત્મક વિનિયોગ સંરચનાત્મક રીતે થયેલો જોવા મળે છે. માનવાકૃતિઓમાં ચહેરા પર ભાવદર્શન સ્પષ્ટપણે વરતાય છે. તેમનાં ચિત્રોમાં દશ્યાત્મક છંદ યા લય ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, જે ચિત્રોને કાવ્યોનું પરિમાણ પણ અર્પે છે. વાસ્તવિક જગતના ભૌતિક સૌંદર્યને તથા માનવભાવો, આવેગોને તથા તેમની નિજી વૈચારિક કલ્પનાને તેમણે તેમની કૃતિઓમાં સ્પષ્ટ, સુગમ, સહજ, સરસ રંગરૂપોમાં રૂપાંતરિત કરી ચિત્રિત કર્યાં છે. પક્ષી, સૂર્ય, ચંદ્ર, કમળ, વૃક્ષ તેમનાં ચિત્રોમાં પ્રતીકના રૂપમાં પ્રયુક્ત થયાં છે. તેમની સર્જનકૃતિઓમાં આકૃતિઓ સશક્ત છે તથા તે ઊર્મિપ્રધાન, લયયુક્ત જાડી રેખાઓ દ્વારા નિર્માણ પામી છે. લગભગ બધી આકૃતિઓ રંગ અને રેખાઓ દ્વારા કળાયેલી દેખાય છે. તેમનાં ચિત્રોમાં ઘેરા તથા વિરોધી રંગોની રંગતોનો સમન્વયાત્મક પ્રયોગ થયો છે.તેજસ્વી અને વિરોધી રંગોને કારણે તે પ્રેક્ષકની નજરને આકર્ષિત કરવામાં સફળ નીવડી છે. કેટલીક સંરચનાઓમાં તો રંગોનો પ્રયોગ પેસ્ટલ રંગોની માફક થયો છે. તેમના બ્રશવર્કમાં તેમની શક્તિનાં દર્શન થાય છે. રંગરચના દ્વારા સમગ્રપણે સંવાદી સંરચનાઓ બની છે. કેટલીક માનવાકૃતિઓના ચહેરાઓમાં આંખો, કાન, હોઠ વ.નું ચિત્રણ કે આલેખન ગેરહાજર છે છતાં ચહેરા પરનો અંકિત ભાવ વાંચી શકાય છે. માનવસંબંધો માનવઆકૃતિઓના આલેખન દ્વારા સૂક્ષ્મ, કલાત્મક રીતે છતા થાય છે તથા પાછળ અવકાશમાં ઊડતી કેશરાશિ મનના આવેગો તથા ગતિને નિર્દેશ કરે છે. તેમનાં ચિત્રોમાં અવકાશનું વિભાજન કલાત્મક રીતે થયેલું છે: તેમના મતે ચિત્રોમાં દશ્યાત્મક સૌન્દર્યશાસ્ત્રની સૌપ્રથમ અનિવાર્યતા છે. ચિત્રોની સામગ્રી પણ રચનાત્મક, સર્જનાત્મક પ્રક્રિયા દ્વારા જ રૂપાંતરિત થવી જોઈએ.

અંતમાં, ભંવરસિંહ પવારનું એક મહત્ત્વનું સર્જનાત્મક પાસું છે તેમના બાળચિત્રકલામાં જીવંત, ગહન રસ. તેમના દ્વારા પ્રેરણા તથા માર્ગદર્શન પામેલા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ, જર્મનીમાં ટોકિયોમાં તથા અમદાવાદ માં યોજાયેલી ચિત્રસ્પર્ધાઓમાં ગૌરવપ્રદ પારિતોષિક પ્રાપ્ત કર્યાં છે. તેમણે ૧૯૮૦માં હિન્દી સાહિત્યમાં એમ.એ. પરીક્ષા પાસ કરી. તેમણે શિક્ષણ ક્ષેત્રે પણ ચિત્રકલા, ડ્રોઈંગ તથા સાહિત્ય જેવા વિષયોમાં ઉત્તમ સેવા આપી છે. ૧૯૬૪માં કલકત્તાની ફાઈન આર્ટ્સ અકાદમી દ્વારા અકાદમી એવોર્ડ મેળવ્યો છે. ૧૯૬૪, ૧૯૬૮ તથા ૧૯૮૯માં ગુજરાત લલિતકલા અકાદમી એવોર્ડ, ૧૯૬૭ તથા ૧૯૮૯માં હૈદરાબાદ આર્ટ સોસાયટીનો એવોર્ડ તથા અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન યોજિત પ્રદર્શનમાં ૧૯૯૦માં એવોર્ડ મેળવ્યો. તેમનાં ચિત્રો એર ઇન્ડિયા, ડૉ. ભરતરામ (D.C.M.), લલિતકલા અકાદમી તથા અન્ય જાણીતી સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓના સંગ્રહોમાં સચવાયાં છે.

- બંસીલાલ દલાલ

સ્વરસામ્રાજ્ઞી લતા મંગેશકર
કેરિકેચર : નિર્મિશ ઠાકર

નાનાવિધ રૂપકલ્પનોવાળા દીપકો

અતીતમાં અવગાહન

લક્ષ્મી

આસો માસની શરૂઆતમાં ઉજવાતા બંગાળના રાષ્ટ્રિય તહેવારોમાં આલેખાતાં દેવીચિત્રોની પ્રણાલિએ ચીતરેલાં લક્ષ્મીના એક હાથમાં નવધાન્ય, બીજામાં સૌન્દર્યશ્રીનું પ્રતીક કમળ અને ચરણ પાસે તેનું વાહન ઘુવડ છે. તેના મુકુટ ને આભૂષણોની રેખાવટ બંગીય અલ્પનાની ઢબની છે. બાજુમાં ધન-ધાન્ય-સમૃદ્ધિનાં આદિ સ્ત્રોત રૂપ કૃષિ, કાંતણ, વણાટ વગેરે શ્રમ-માંગલ્યની શોભનતકતીઓ છે.

કમળના આસંન ઉપર વિરાજમાન, સૌન્દર્યપ્રભાથી પ્રકાશમાન એ દેવી સૌંદર્ય, સંપત્તિ અને સૌભાગ્યની દેવી તરીકે ભારતભરમાં પુજાય છે. તેના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં સ્તોત્રો અનુસાર 'બે હાથમાં કમળ, ગળામાં હાર, ચરણોમાં નૂપુર, પીળાં વસ્ત્રથી વિભૂષિત, બંને બાજુએ અમૃતકળશ ઢોળતા હાથીઓથી સુશોભિત એ મહાલક્ષ્મીનું પૂજન-અર્ચન કરનાર સંપત્તિવાન થાય છે.

વિષ્ણુની પત્ની તરીકે મનાતી લક્ષ્મી અંગેની વિવિધ પુરાણકથાઓ અનુસાર વિષ્ણુને ત્રણ પત્નીઓ હતી : લક્ષ્મી, સરસ્વતી અને ગંગા. એ ત્રણેના ગૃહકલેશથી કંટાળીને વિષ્ણુએ ગંગાને શિવને ત્યાં અને સરસ્વતીને બ્રહ્માને ભળાવી દીધાં અને કેવળ લક્ષ્મીને પોતાને ત્યાં રાખ્યાં. પરંતુ ગંગાના શાપને લીધે લક્ષ્મીને બીજા જન્મ લેવા પડ્યા. પહેલો જન્મ રાજા ધર્મધ્વજને ત્યાં, બીજો તુલસીરૂપે ને ત્રીજા જન્મે નદી થઈને તે સમુદ્રમાં વહી ગયાં.

દેવો અને દાનવોએ સમુદ્રમંથન કર્યું ત્યારે નીકળેલાં ચૌદ રત્નો સાથે જ્યારે લક્ષ્મી ફરી પ્રગટ થયાં ત્યારે તેના દૈદીપ્યમાન રૂપથી સર્વ દેવો અંજાઈ ગયા. ઇન્દ્રે તેને રત્નજડિત આસન આપ્યું. નદીઓએ સોના-કળશ ભરીને તેને સ્નાન કરાવ્યું. સમુદ્રે પીળાં રેશમી વસ્ત્રો ધારણ કરાવ્યાં. વરુણે વૈજયન્તી માળા આપી અને વિશ્વકર્માએ નાનાવિધ બહુમુલ્ય આભૂષણો આપ્યાં.

શિવે તેના હાથની માગણી કરી, પણ તેમણે ચન્દ્ર લીધો હોવાથી વિષ્ણુએ પોતાનો દાવો આગળ કર્યો, જે લક્ષ્મીએ સ્વીકાર્યો. આથી નારાજ થઈ શિવે ઝેર પીધું. પણ પાર્વતીએ એમના ઉદર સુધી પહોંચતું અટકાવી દીધું.

ભૃગુ ઋષિની પુત્રીરૂપે જન્મેલાં લક્ષ્મીએ લક્ષ્મીનગર વસાવી ભૃગુને આપેલું. તે જ્યારે તેણે પાછું માગ્યું ત્યારે ભૃગુએ ના પાડતાં વિષ્ણુએ તેમાં મધ્યસ્થી કરી. આથી ભૃગુએ તેમને સાપ આપ્યો કે મર્ત્યલોકમાં તમારે દશ વાર જન્મવું પડશે. (જે દશે અવતાર વિષ્ણુએ પોતાના પ્રભાવે કરીને તેજસ્વી બનાવ્યા.) ભૃગુને વિષ્ણુએ સામો શાપ આપ્યો કે તને સંતાનસુખ નહિ મળે!

પણ દેવોમાં માનવસ્વભાવનું આરોપણ કરતી આ કથાઓ કરતાં લક્ષ્મીનાં અન્ય નિરૂપણો પાછળના અર્થબોધ સમજવા વધુ ઉચિત છે.

લક્ષ્મીના બે ભાઈ કહ્યા છે : ધાતા અને વિધાતા. અને તેના ચાર પુત્રો વર્ણવ્યા છે : ધર્મ, અગ્નિ, રાજા અને ચોર. સૌથી મોટો પુત્ર ધર્મ છે. તેનું જો અપમાન કરવામાં આવે તો તેના ત્રણ નાના ભાઈ કોપાયમાન થાય છે.

લક્ષ્મી કેવળ ધનની અધિષ્ઠાત્રી નથી. તે સર્વતોમુખી માંગલ્ય અને ઐશ્વર્યની દેવી છે. તે આઠ સ્વરૂપે પુજાય છેઃ ધનલક્ષ્મી, ધાન્યલક્ષ્મી, વિદ્યાલક્ષ્મી, વીરલક્ષ્મી, કારુણ્યલક્ષ્મી, સંતાનલક્ષ્મી, સૌભાગ્યલક્ષ્મી, મહાલક્ષ્મી.

જે ઘરમાં વડીલો પ્રતિ વિનય, આદર ને સંમાન છે, જ્યાં ધન-ધાન્ય સુસંસ્કૃત અને નીતિથી પેદા કરેલાં હોય, જ્યાં આહાર-વિહાર અને આચારવિચાર શુદ્ધ હોય, જ્યાં સંપ સમભાવ અને કારુણ્ય હોય અને જ્યાં કલેશનો સર્વથા અભાવ હોય એવા લક્ષણ યુક્ત ઘરમાં લક્ષ્મીનો વાસ હોય છે.

લક્ષ્મીનું પુરાણોક્ત વચન છે કે : 'હું શીલવાન, ઉદ્યમી અને કર્તવ્યતત્પર માનવીના ઘરમાં જ વાસ કરું છું. જે ક્રોધને વશ થતાં નથી, જે જિતેન્દ્રિય હોય છે, જે દેવતાઓની આરાધના અને ગુરુઓનું સમ્માન કરે છે, જે આત્મશ્રદ્ધાવાન અને ક્ષમાશીલ છે, તેને ત્યાં હું વાસ કરું છું.'

દીપ

સૂર્યમાંથી સાંપડતું જીવનદાયી તેજ કે ચાંદનીમાં પથરાઈ રહેતો પ્રસન્ન પ્રકાશ, એમાં મનુષ્યને સદા યે રસ રહ્યો છે. આપણી ને દુનિયાની લગભગ બધી સંસ્કૃતિમાં અગ્નિનું - એના દેવતાનું સ્થાન ઘણું મહિમાવંતુ રહ્યું છે. દીપક એનું જીવંત પ્રતીક છે. માનવી હંમેશાં એને જુદાં જુદાં રૂપે શણગારતો રહ્યો છે. પથ્થર શંખ છીપ ને માટીનાં કોડિયાંથી માંડી સોનારૂપાના રત્ને મઢ્યા દીપકો એણે સર્જ્યા છે ને એમાં અગણિત આકારો ઉતાર્યા છે. વૃક્ષદીપ, કુંભદીપ, ગણેશદીપ, કીર્તિમુખદીપ, કિન્નરદીપ, રત્નદીપ, વૈભવદીપ, વૃંદાવનદીપ, નાગકુંભદીપ, હંસદીપ, ગજલક્ષ્મીદીપ, કમળદીપ, પિંજરદીપ, જ્યોતિદીપ, પંચઆરતીદીપ, ધ્યાનદીપ, સિંહદીપ, દીપલક્ષ્મી અને એમ અનેક પ્રકારના દીપોની નામાવલિ પર નજર કરતાં એના વૈવિધ્ય પાછળ કળા, ભક્તિ ને કલ્પનાની પ્રણાલિકાઓ પડેલી દેખાશે. અહીં એમાંના થોડા - થોડાક જ નમૂના ઉતાર્યા છે, એના પરથી પણ એની પાછલી વૈવિધ્યસમૃદ્ધિનો ખ્યાલ આવશે. દીપકનું સ્થાન આપણી પરંપરામાં ઘણું ઊંચું છે. કલાની પરંપરાએ, પૂજાના આ પવિત્ર પ્રસાધનને ને માનવીને પ્રકાશ આપતી એક અનિવાર્ય આવશ્યકતાને અભિનવ ઘાટ ને રૂપ આપ્યાં છે. સામેના પાના ઉપર આપેલાં રેખાલેખનો ને એના વ્યાપથી વૈવિધ્યનો પરિચય આપી રહેશે.

('સમર્પણમાં' લેખક-આલેખક : દિનેશ શાહ)

ઉપરની નોંધમાં નિર્દેશેલા, નાનાવિધ રૂપકલ્પનોવાળા દીપકો સામેના પાનાંમાં આપ્યા છે. તેના સંગ્રાહક : કલાકાર દિનેશ શાહ તથા 'સમર્પણ' માસિકના સૌજન્યથી.

[અંક ૪૭૮, ઑક્ટો. ૧૯૬૩માંથી ઉદ્ધૃત]

સાહિત્યસંપર્ક

જયન્તીલાલ મહેતા, સ્વ.

સપ્ટેમ્બરના અંતમાં પ્રવાસેથી પાછો ફર્યો ત્યારે આઘાતક સમાચાર મળ્યા કે

જયન્તીલાલ મહેતા ગયા! સમાચાર સાંભળતાંની સાથે જ એમની બેઠી દડીનું કાઠું, ચશ્માંમાંથી ડોકાતી વેધક નજર, ઓષ્ઠ પર રમતું આછું સ્મિત, સ્વચ્છ લેંઘા-ઝભ્ભામાં ઓપતી આકૃતિ આંખ સામે ખડી થઈ ગઈ!

જયન્તીલાલ મહેતા સાથે કલકત્તા સદા સંકળાયેલું. ત્યાંના ગુજરાતી સાહિત્યમંડળને ધબકતું રાખવામાં એમનો ફાળો મોટો. ગુજરાત અને કલકત્તા વચ્ચે એ જંગમ સેતુ હતા. એમનો જન્મ પાલિતાણા ખાતે ૧૯૨૧ના સપ્ટેમ્બરની ૧૨મીએ શિક્ષક પિતા અમૃતલાલને ત્યાં થયેલો. પાલિતાણામાંથી મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી મુંબઈની સીડનહામ કૉલેજમાં જોડાયા અને ૧૯૪૩માં બી.કૉમ. થયા. પિતા પાસેથી ગળથૂથીમાં સાહિત્ય-સંસ્કાર મળેલા. પરન્તુ એમણે કારકિર્દીનો આરંભ કર્યો રૂના વ્યાપારી તરીકે. મોહનલાલ મોતીલાલની પેઢીમાં રૂના વેપારમાં ઝંપલાવ્યું. ૧૯૪૭માં કલકત્તા ગયા અને ૧૯૫૯ સુધી ત્યાં આ પેઢીમાં પોતાની સૂઝ-શક્તિથી સફળ વેપાર કરતા રહ્યા. સાથે સાથે એમનો સાહિત્યવ્યાસંગ પણ ચાલતો રહ્યો. ૧૯૬૧માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન કલકત્તામાં ભરાયું ત્યારથી તે સાહિત્યક્ષેત્રે વધુ સક્રિય બન્યા. ૧૯૫૯થી ૧૯૬૬ સુધી મણિલાલ મોતીલાલની રૂની પેઢીમાં ભાગીદાર તરીકે જોડાયા. વળી, ૧૯૭૪થી ૧૯૮૦ સુધી સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કર્યો. ૧૯૮૦થી અમદાવાદમાંની મણિલાલ મોતીલાલની પેઢીમાં કામ શરૂ કર્યું, તે ૧૯૮૬ સુધી એ પેઢી સાથે સંકળાયેલા રહ્યા. પરન્તુ ૧૯૮૬થી વ્યાવસાયિક કારકિર્દીનો સદાને માટે ત્યાગ કરી પોતાની મનગમતી સાહિત્યિક અને આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિમાં વધુ સક્રિય બન્યા.

એમની પ્રથમ વાર્તા 'હુલ્લડિયા હનુમાન' 'કુમાર'માં પ્રકટ થયેલી. એમનો પ્રથમ વિવેચનલેખ 'સંસ્કૃતિ'માં પ્રકાશિત થયેલો. પછી તો 'ગ્રંથ' માસિકમાં એમણે ઘણાં ગ્રંથાવલોકનો કર્યાં. કલકત્તાના ગુજરાતી સાહિત્ય મંડળના વાર્ષિક 'કેસૂડા'નું અનેક વાર સંપાદન કર્યું. ૧૯૮૪માં એમનો પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ 'હુલ્લડિયા હનુમાન' પ્રકટ થયો. ૧૯૮૫માં વિવેચનાત્મક લેખોનો સંગ્રહ 'માણ્યું તેનું સ્મરણ કરવું' પ્રકટ થયો. ૧૯૮૧માં 'ખભે ખલીતો' નામની તેમની પ્રવાસકથા પ્રકટ થઈ. ૧૯૯૩માં 'માલદીપનો મરદ'નામક નવલકથા તથા 'મહામાનવ છગનબાપા' નામક જીવનકથા પ્રકટ થઈ. ૧૯૯૫માં એમણે 'કાઠિયાવાડથી કલકત્તા' નામે આત્મકથા આપી. 'મૂઠી ઊંચેરો માનવી' નામે મેઘાણી જન્મશતાબ્દી ટાણે એમની જીવનકથા પ્રકટ થઈ.

છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં એમને અધ્યાત્મનો સક્રિય રસ જાગેલો અને તેથી તેઓ દર વર્ષે ઉત્તરકાશી જઈને થોડા મહિના વસવાટ કરતા. એમને સાહિત્ય, પત્રકારત્વ રાજકારણ આદિ વિવિધ ક્ષેત્રોમાં રસ હતો. સર્જક હોવાની સાથે સાથે તેઓ અચ્છા વ્યવસ્થાપક પણ હતા. એમનો સાહિત્યરસ એક ઉત્તમ ભાવકની કક્ષાનો હતો. એમની સુસજ્જ ભાવયિત્રી પ્રતિભા એનાં લખાણોમાં અને એમની વાતચીતમાં સુપેરે ડોકાઈ રહે. કંઈ પણ જાણવા-માણવા જેવું લાગે ત્યાં જયંતીભાઈ પહોંચી જતા.

જયન્તીલાલ મહેતા એટલે સદૈવ જાગ્રત જિજ્ઞાસા. આવા સાચદિલ કર્મઠ સર્જક-ભાવકનું કલકત્તા ખાતે ટૂંકી માંદગી બાદ ૨૩ જુલાઈ ૧૯૯૮ના રોજ અવસાન થયું તેમાં સાહિત્યના એક સાચા આશકની ચિર વિદાયનો આઘાત રહેલો છે. - ધી. પ.

ત્રણ શબ્દો વિશે
દાણ, નાતરું અને જ્ઞાતિ (નાત)

શ્રી ભગવદ્ ગોમંડલ કોશમાં 'દાણ' શબ્દને તેના સર્વ આનુષંગિક શબ્દો માટે - સપ્રયોગ પ્રાચીન ઉક્તિઓ સાથે - ઘણા પ્રવેશો નોંધ્યા છે. વ્યુત્પત્તિ માટે સંસ્કૃત 'દાન'ને દર્શાવ્યો છે. 'દાન' વાચ્યાર્થમાં 'દેવાનું' છે. 'માગવાનો' અર્થ નથી - ત્યાં એ માગું છે સામાન્યતઃ 'ભીખ માગવી' અને 'દાન દેવું' એમ વ્યાપાર છે. અધિકાર સાથે 'ઉઘરાણી' કહેવાય છે. ત્યાં પણ 'માગવું' શિથિલ છે. અહીં 'દાણ' શબ્દના મૂળ માટે ત્રણ દેખીતા પુરાવા આપવા છે : કૌટિલ્યે અર્થશાસ્ત્રમાં રાજા રાજ્યશાસન-પ્રજા વિષે મૂળભૂત વિચાર - ઉદ્ભવને અનુલક્ષીને પ્રાચીન અવતરણ આપ્યું છે : 'માત્સ્યન્યાયાભિભૂતા પ્રજાઃ મનું વૈવસ્વતં રાજાનં ચક્રિરે - ધાન્યષડ્ભાગં પણ્યદશભાગં હિરણ્યં ચાસ્ય ભાગધેયં પ્રકલ્પયામાસુઃ' - વિનયાધિકારિષ્ટકમ્ - ૯=૨૬.૪.

પીઠમાં વેચાવા આવતા માલના દશમા ભાગના માલની કિંમત કર લેવા માટે આ વચન છે. આમાં 'મનું વૈવસ્તં' પદોથી એ નિશ્ચિત છે કે આ કરનું બહુ જૂનું ચલણ છે. એથી એનું રૂઢ થવું પણ પ્રાચીન મનાય. એટલું પુરાણું કે 'દશન્' સંસ્કૃત શબ્દનો 'ન' હિન્દી-આર્યભાષાઓમાં લુપ્ત થયો એ પહેલાં આવું ભાષાઓમાં બનતું હોય છે; વિરલ મૂળભાષાના પ્રયોગો રખડતા સરકીને સ્થિર થઈ જતા હોય છેઃ પાલિભાષામાં 'ચરાદિ' (ચરનું વૈદિકરૂપ), ગડિયામાં (આંકના) 'એકુથી ત્રણ', જૈનોમાં 'પોરસો' (છાયાયંત્રના માપનું એકમ) ઈત્યાદિ પ્રયોગો - આવા તો અનેક પ્રયોગો શોધનારને જડશે. ઉપર જે દાણનો ઉલ્લેખ

કર્યો છે એનો અર્થ છે 'દશ'ના ગડિયા. હવે જો 'દાણ' જે શબ્દ ગુજરાતીમાં ટપકી પડ્યો હોય, અને ગુજરાતીમાં પણ 'ચોથ' કર વસૂલાત જેવા શબ્દો હોય તો 'દાણ'નો મૂળ અર્થ-દશમા ભાગનો કર અને વ્યુત્પત્તિની ભાળ 'દશન્'ના કોઈ મૂળ રૂપમાંથી કરવી જોઈએ ('દાણી' શબ્દ મહાત્મા ગાંધીજીની આત્મકથામાં જકાત અધિકારીના અર્થમાં યોજ્યો છે. 'સોલંકી' માટે 'ચાલુક્ય'ના મૂળમાં 'શૌલ્કિક'[૨] હોવાનો સંભવ શ્રી ભાયાણીસાહેબે જણાવ્યો છે. આવી નવી અટકો પણ બનતી રહે છે: દફતરી - મુનશી, મુનસફ ઇત્યાદિ. ઉપર જે છાપ છે તે સામાન્ય સમજની દેખીતા અણસારની જાગૃત અનિષ્ણાત વાચક દ્વારા આવેલી માનવી અવશિષ્ટ પૂરો પ્રકાશ પાડવાનું - શબ્દસંગ્રહનું ક્ષેત્રકાર્ય કરનારને અને ઘણા પ્રયોગો નોંધાયા પછી ભાષાશાસ્ત્રીનું છે.

નાતરું : માન્ય કોશોએ વિવાહિત સ્ત્રી જે પુરુષ સાથે વિવાહ થયો છે તે મરણ પામે અથવા તે ત્યજી દે કે સ્ત્રી તે પુરુષને ત્યજી દે અને ફરી વિવાહ કરે તે અર્થમાં ને હીનતાવાચક અર્થમાં નોંધ્યો છે. પણ માંગરોળ-જૂનાગઢ પંથકમાં 'નાતરું' શબ્દ 'વિવાહ'ના મંગલ અર્થમાં યોજાય છે: જુઓ આ ઉક્તિ - 'નવે નાતરું, છયે નહિ'. અર્થ આમ છે: વિવાહ સંબંધ માટે પિતૃકુલની પહેલાંની પાંચ પેઢી છોડીને ને માતૃકુલની પહેલાંની ચાર પેઢી છોડીને વિવાહ સંબંધ ગ્રાહ્ય છે. પિતૃકુલની પહેલાંની ત્રણ પેઢી છોડીને અને માતૃકુલની પહેલાંની ત્રણ પેઢીને છોડીને આવતા વેલાના સંતાનમાં વિવાહ, કરવાથી ગોત્રગરદન - ગોત્રદોષ થાય.

આ જો મુખ્ય પ્રયોગ હોય તો 'નાતરું' (માન્યકોશોમાં) જે અર્થમાં નોંધાયો છે તે હીનતાવાચક, લાક્ષણિક અર્થ કરે (જેમ કે કોઈનો ઢેડ-ફજેતો થતો હોય ત્યારે એમ બોલાય છે કે - એનાં ધોળમંગલ ગવાય છે.) આ હીનતાવાચક લાક્ષણિક અર્થ વ્યાપક અને મુખ્ય થઈ પડ્યો છે. (આની સાથે મૂકી શકાય એવા શબ્દો પણ પ્રચલિત છે: 'નાતો', 'નાતેદાર'. હિન્દીમાં આને મળતા શબ્દો નોંધાયા છે.) (લોકભાષામાં 'નાતરું' અને 'ઘરઘરણાં' એ બે શબ્દોમાં પણ અર્થછાયામાં અંતર છે તે પણ આની પર પ્રકાશ નાખી શકે.) ઉપર નોંધી તેવી અર્થછાયા આવી પડતાં 'નાતરું' શબ્દની નવેસરથી વિચારણા આવશ્યક છે. શ્રી ભાયાણીસાહેબે લઘુ વ્યુત્પત્તિકોશમાં 'જ્ઞાત્ર' શબ્દ મૂક્યો છે. થોડાક પ્રગલ્ભ બનીને એ પણ કહું કે માત્ર 'જ્ઞાત્ર' જ શું કામ 'જ્ઞાતિ' શબ્દ વિષે પણ ફરી વિચારવું જોઈએ. આઠ પ્રકારના સંબંધ વિષે લખતાં 'જ્ઞાતિ' સંબંધને કૌટિલ્યે નોંધ્યો છે. પણ એમ તો 'નેપથ્ય' ક્યાં જૂનો નથી?

ટૂંકમાં 'નાતરું' અને 'જ્ઞાતિ' અજ્ઞાત મૂલ શબ્દો છે. 'નાતરું' અને 'નાત' (જ્ઞાતિ) ક્યાંક મૂલ કુલમાંથી રખડતાં રખડતાં સરકીને સ્થિર થયા હોય. 'જ્ઞાતિ' એ 'નાત'નું ઘણું વહેલું સંસ્કૃતિકરણ હોય કદાચ. આમાં વધારે લખવા મારો અધિકાર નથી પણ વાંચ્યું, સાભળ્યું, નોંધ્યું એ જણાવી શકું. આપણાં જ કુલની (ગુજરાતીના) યુરોપી-આર્ય ભાષાઓમાં આને મળતા પ્રયોગો છે- ભળતા નહિ; અને જે અર્થછાયાઓ ઉપરના શબ્દોમાં પડી છે તેને સ્પષ્ટ કરે છે. લેટિન : NUPTUE : MARRIAGE NUPTUM : TO MARRY = 'નાતરું' - આમાં જે 'નપ્' અંગ છે તે જ ઉપર 'નાતરું' માં છે - અને તે જ અર્થ - જૂનાગઢ-માંગરોળ પંથકની ઉક્તિમાં છે. લેટિન : NEPOS : GRAND SON સંસ્કૃત : નપ્ત. વૈદિક : નપાત્ ; આઈસ લૅંડિક : NEFI : A BRANCH OF FAMILY આ શબ્દો એક જ વર્ગમાં મૂક્યા છે.

જ્ઞાતિ (નાત), જાતિ, પંક્તિ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં 'જાતિ' એ યોનિ સંબંધ છે. 'પંક્તિ' આહાર માટેનો આચાર છે પણ 'જ્ઞાતિ' (નાત) સંબંધ 'રોટી-બેટી' વ્યવહાર માટેની 'માન્ય સંસ્થા'નો સૂચક છે. ('નાતો' શબ્દનો અર્થ 'વિવાહસંબંધ' (MERITAL RELATION) એ મુખ્ય અર્થ છે એ તો લોકભાષા-પ્રચલિત એક ઉક્તિમાં સારી રીતે વ્યક્ત થાય છે. જો કે આમ તો એ ઉક્તિ અશ્લીલ છે: 'આતાને નાતો નહિ.')

બહુ જ પ્રચલિત શબ્દ સુપ્રિમ : જે યુરોપીય આર્ય ભાષાઓને ગ્રીકમાંથી મળ્યો છે; તે શિષ્ટ સંસ્કૃતમાં નથી પણ પાલિમાં 'ઉપરિમ'માં સચવાયો છે.

પાદટીપ : ૧-૨ (કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રમાં 'શુલ્કાધ્યક્ષ' અને 'શુલ્કવ્યવહાર' નાં બે પ્રકરણો છે.)

- ધીરજલાલ વોરા

પ્રાપ્ત પ્રકાશનો

વિજ્ઞાનનાં રમકડાં : લેખક સાકરચંદ સાહેબ, ભાગ ૧ થી ૭, પ્રકાશક રત્નાદે પ્રકાશન, ૫૮૨, બીજે માળ, જૈન દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧. પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૯૬, ડબલ ક્રાઉન, પ્રત્યેકની પૃ. સંખ્યા ૧૬, પાકું પૂંઠું, રૂા.૧૧૦/- (૧ - ૭ ભાગના) વિજ્ઞાનનાં રમકડાંનો ઉપયોગ, વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો, વાર્તા સાથે રમત-ગમ્મતની રજૂઆત.

માનસિક શાંતિના સચોટ ઉપાય : લેખક : એન. અનંથનારાયનન્, પ્રકાશક : દિવ્ય જીવન સંઘ, શિશુ વિહાર, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧. પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૯૬, ક્રાઉન, પૃ.૨૮, કાચું પૂઠું, રૂા.૪-૫૦.

શાંતિ પ્રાર્થનાં : લેખક સંપાદક મહેશ ભટ્ટ તથા અખિલેશ પાઠક, પ્રકાશક ઉપર મુજબ. પ્રથમ આવૃત્તિ૧૯૯૬, ક્રાઉન પૃ.૬૭, કાચું પૂંઠું, રૂા.૬-૦૦. સદ્ગતના આત્મશ્રેયાર્થે કરવામાં આવતી પ્રાર્થના, ભજન અને ધૂનનો સંગ્રહ.

મંગલસૂક્ત : લેખક : ગોવિન્દભાઈ, પ્રકાશક : પ્રણવ પ્રકાશન, બી-૩૩, પ્રિયદર્શીની એપાર્ટમેન્ટ નં.૨, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૪. પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૯૬, ક્રાઉન, પૃ.૫૬, કાચું પૂંઠું, રૂા. ૧૫. 'સ્મૃતિમંગલ'ની પૂરક સૉનેટમાલાની પુસ્તિકા. કુલ તેત્રીસ સૉનેટોમાં આત્મલક્ષી કાવ્યતત્ત્વ વિશેષ છે.

નિત્યસાથી ગીતાજી : પ્રકાશક : સુશીલાબહેન ઓચ્છવલાલ ગાંધી, સદ્ગુરુ સેવા પરિવાર-૨૩૬ સંતરામનગર, નડિયાદ ૩૮૭૦૦૧. પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૯૬,

અર્ધક્રાઉન, પૃ.૩૨, કાચું પૂંઠું, મૂલ્ય - યથાશક્તિ; ગીતાનાં સારબદ્ધ વાક્યો અને શ્લોકોની પુસ્તિકા.

તમને ક્યાંક જોયાનું યાદ : લે. રશ્મિન પટેલ, મધુકાન્ત કલ્પિત. પ્રકાશક : ગુર્જર સાહિત્ય ભવન, રતનપોળ નાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧. પ્રથમ આવૃત્તિ૧૯૯૦, પૃ.૮૮, ક્રાઉન પાકું પૂંઠું રૂા.૨૧. બે લેખકોનો નવલકથા લખવાનો સહિયારો પ્રયોગ. નવલિકાનું મોટું રૂપ આપીને આ લઘુનવલકથા એક પ્રયોગ બને છે. પ્રયોગ હોવા છતાં નવલકથાનાં ઘટનાતત્ત્વ તો પરંપરિત જ છે.

પ્રસન્નતા : લેખક : વિનોદ માણેક 'ચાતક'. પ્રકાશક : જલારામ કૃપા, ૧૪, અભિનય કૉલોની, નયા અંજાર-૩૭૦૧૧૦. પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૯૬, ક્રાઉન પૃ.૬૨, કાચું પૂંઠું, રૂા.૧૫. ચીલાચાલુ અને કૃતક ગઝલોનો સંગ્રહ.

પડ ઉકેલો, પંડની પિછાણ પામો : લે. પૂ.આ.વિ. રાજેન્દ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા. પ્રકાશક : શ્રી બુદ્ધિતિલક શાંતિચંદ્ર સેવા સમિતિ ટ્રસ્ટ, શાંતિ સૌરભ કાર્યાલય, ભાભર-૩૮૫૩૨૦. પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૯૬, ક્રાઉન, પૃ.૧૯૮, કાચું પૂંઠું, રૂા.૧૫. જીવન અને સાધુતાની સૌરભ પાથરતું પુસ્તક.

અખબારી ચર્ચાપત્રો - ચર્ચાપત્રીઓ પ્રતિબદ્ધ પ્રહરીઓ : લેખક - સંપાદન ડૉ. રજનીકાન્ત જોશી, પ્રકાશક : અમૃતા પ્રકાશન, સી/૫, ઓજસ, નેહરુનગર ચાર રસ્તા, અમદાવાદ-૧૫. પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૯૭, ડીમાઈ પૃ.૨૧૦, કાચું પૂંઠું રૂા.૧૦૦. અખબારી પ્રતિબદ્ધતા અને સામાજિક જાગૃતિ માટે ચર્ચાપત્રોનો સંગ્રહ.

ભગવદ્‌ગીતા એટલે... લેખક સુરેશ દલાલ, પ્રકાશક : ઈમેજ પબ્લિકેશન્સ, ૧૯૯, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦૦૦૨. પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૯૭, ડીમાઈ, પૃ.૧૨૧, કાચું પૂંઠું, રૂ.૬૦. હિંદુ ધર્મના મહાકાવ્ય મહાભારતમાંથી ગીતાની સમજ આપતું સંદર્ભયુક્ત પુસ્તક. કૃષ્ણ-પાર્થનો સંવાદ આગવા દૃષ્ટિકોણથી પ્રગટાવવામાં આવ્યો છે.

કર્મ છૂપે નહિ ભભૂત લગાયો : લેખક : રાજશેખર સૂરીશ્વરજી મહારાજ, પ્રકાશકઃ શાંતિ સૌરભ કાર્યાલય, હાઈવે, ભાભર-૩૮૫૩૨૦. (સાબરકાંઠા) પ્રથમ આવૃત્તિ, ડીમાઈ, પૃ.૬૦, કાચું પૂંઠું, રૂા.૧૦, કર્મ, કરમ અને સાધુતાનો દંભ સમજાવતું પુસ્તક.

અનુસંધાન] વાચકો લખે છે [પૃ.૬૭૪થી

ફૈયાઝખાંને તો કોણ નથી ઓળખતું! એમના આશકોમાં પંડિત શિવમોહનની એ મહાન સંગીતકાર પ્રત્યેની જીવનભરની ભક્તિ તો આ લેખમાં અદ્‌ભુત પ્રકારે વાંચવા મળી. આ તો દિલાવર દિલનો ઉત્સાદ છે! જેવો ફૈયઝખાંને પ્રત્યુત્તર મળે છે તેવો, તેઓ અને તેથી પણ એ વેળાએ અદ્‌ભુત સંગીત પીરસી જાણે છે અને જાણે કહેતા ન હોય કે આ પણ છે દિલાવર દિલનો ઉસ્તાદ. અને પરાકાષ્ઠા તો ત્યારે આવે છે જ્યારે તેઓ પોતાના પુરસ્કારમાં એટલી જ રકમ ઉમેરીને બ્રાહ્મણ બટુકને હાથમાં આપી દે છે. અને કહે છે , અલ્લાહ તને લાંબી આવરદા બક્ષે..સવિશેષ અનુવાદકને પણ અભિનંદન. આપણી રાષ્ટ્રિયતાને સમર્થ બનાવવા આવા લેખો 'કુમારે' વધારે ને વધારે આપવા જોઈએ.

- રજનીકાન્ત જોશી (અમદાવાદ)

'કુમાર'નું સંપૂર્ણ સાંકળિયું હું તૈયાર કરી રહ્યો છું. વર્ષો-વર્ષનાં સાંકળિયાંઓ છપાયાં છે એ જ ઝેરોક્ષ કરાવી એકસાથે કરી રહ્યો છું. કોઈ વાચકને આવી ફાઇલ જોઇતી હોય તો મને જણાવશે તો સાથે સાથે એની વધુ નકલ કરાવવી સરળ રહેશે. તો 'કુમાર' દ્વારા આની જાણ વાચકોને કરી શકો; ઇચ્છુકો મને જણાવે તો ઝેરોક્ષ ખર્ચના બદલામાં અઢીસો-ત્રણસો પાનાંનું સાંકળિયું હાથવગું બની શકે. અને 'કુમાર'ના ખજાનામાંથી જોઈતી માહિતી પળવારમાં મેળવી શકે.

- રમેશ શાહ (સુરત)

સુધારો : સપ્ટે. અંકમાં 'જાઈબહેન ગોદરેજ'ના ચરિત્રના લેખક શ્રી દુષ્યંતભાઈ પંડ્યા છે જે સરતચૂકથી છાપવાનું રહી ગયું છે. તો લેખકશ્રીનું નામ ઉમેરી વાંચવું.

આકડો

આકડાને શોધવો પડે તેવું નથી. ખૂબ સહેલાઈથી દરેક જગ્યાએ, બારે માસ

મળી રહેતી આ વનસ્પતિ છે. પાણી વગર વધ્યા કરે છે અને કાપી નાખો તો પણ પાછી ફૂટી નીકળે છે.

આકડો ગરમ છે, તેથી કફ અને વાયુના રોગોમાં ખૂબ સારું કામ આપે છે. પરંતુ ઝેરી છે તેથી તેનો સાવચેતીથી ઉપયોગ કરવો.

નાના પતાસામાં કાણું પાડી તેમાં આકડાના દૂધનાં ૨-૪ ટીપાં નાખી રાખી મૂકવાં. જ્યારે શ્વાસના રોગીને એકદમ શ્વાસનો હુમલો થાય ત્યારે આ પતાસુ ખાઈ જવાથી કફ ઢીલો પડી બહાર નીકળી જશે અને શ્વાસનો હુમલો હળવો પડશે.

આકડાનાં ફૂલ ઉપર પાંચ પાંખડીની રવઈ જેવી રચના હોય છે. તેને છૂટી પાડી તેમાં તેટલા જ પ્રમાણમાં મરીનું ચૂર્ણ મેળવી, સારી પેઠે ઘૂંટી, સૂકવી દેવું. આ ચૂર્ણ ૩-૩ ગ્રામની માત્રામાં ૩ વખત મધ સાથે લેવાથી શ્વાસરોગીની છાતીનો કફ ઓગળીને બહાર નીકળી જાય છે અને નવો કફ થતો નથી.

તલ અને સરસવના તેલમાં આકડાનાં મોટાં, પાકાં, ભરેલાં લીલાં પાનને એક એક કરીને નાખી તળવાં. તે સાવ બળી જાય એટલે તેને કાઢી, બીજું પાન તળવું, આ રીતે તૈયાર કરેલું આકડાનું તેલ માલિશ કરવાથી વાના દરેક જાતના દુખાવામાં ફાયદો થાય છે.

પેટમાં દુખતું હોય તો આકડાનાં પાકાં પાનને ગરમ કરીને પેટ ઉપર બંધાણ બાંધવાથી પેટનો દુખાવો મટે છે. કાનના દુખાવામાં કાનમાં આકડાના પાનના રસનાં ટીપાં મૂકવાં.

મેલેરિયાના તાવમાં આકડાનું નાનું કૂંણું પાન નાગરવેલના પાન સાથે ચાવીને ખાઈ જવું. ઊલટી થઈને તાવ ઊતરી જશે. પાશેર દૂધમાં આકડાની ડાળખી નાખી ઉકાળીને એ દૂધ પીવાથી પણ મેલેરિયાનો તાવ હળવો પડે છે.

સ્વ. વૈદ્ય નવીનભાઈ ઓઝા

શરદની રાતે અહીં પોળતણા ચોકઠામાં
સરખી સાહેલીઓએ કંઠ જ્યારે ખોલ્યો છે,
કાયાના કરંડિયામાં પોઢેલો આ પ્રાણ મારો
મોરલીના નાદે ત્યારે નાગ જેમ ડોલ્યો છે.

– બાલમુકુન્દ દવે

ગણિતજ્ઞ સ્ટીફન બનાખ

મહાન ગણિતજ્ઞોના સ્વભાવમાં વિવિધતા જોવા મળે છે, અને આ સ્વભાવને કારણે તેના અલગ વ્યક્તિત્વનો ખ્યાલ પણ આવે છે. સ્ટીફન બનાખનો સ્વભાવ વળી કોઈ ઑર પ્રકારનો હતો. અત્યંત ઉચ્ચ કોટિના ગણિતનું સર્જન કરનાર આ ગણિતજ્ઞ તેનાં વાણી અને વર્તનથી જાણે અસંસ્કારી લાગે, પરંતુ આ સ્વભાવ તો સંજોગો ઘડતા હોય છે. તેનો જન્મ પોલૅન્ડની પ્રાચીન રાજધાની ક્રેકાઉમાં ૩૦મી માર્ચ ૧૮૯૨ને દિવસે થયો હતો. તેમના પિતા એવા વિચિત્ર હતા કે તેમણે કદી નાના બનાખમાં રસ લીધો નહિ, આથી બનાખ નાનપણમાં રખડુ બની ગયો. નાની ઉંમરે તે ઘર છોડી જતો રહ્યો. રખડતાં રખડતાં એક ધોબણ બહેન પાસે પહોંચ્યો. ધોબણ બહેને તેનો ઉછેર કર્યો. માતા-પિતાનો પ્રેમ ન મેળવી શકનારા બાળકની શી દશા થાય છે તે બનાખના જીવનમાંથી જાણી શકાય છે. આમ છતાં બનાખના મનમાં ભણવાની લગની હતી. ધોબણ બહેનને ઘરે ઘણી તકલીફો હતી તેને સહન કરી તેમણે ભણવાનું ચાલુ રાખી શિક્ષણ મેળવ્યું. ગણિતમાં તેમને ઊંડો રસ હોવાથી તેમણે ઉત્સાહપૂર્વક ગણિતનો અભ્યાસ કર્યો, પરંતુ તે સ્વભાવે અને વર્તનમાં રખડુ અને જંગલી રહ્યો. સંગીતમાં તેને જરા પણ રસ નહિ, પરંતુ ઘોંઘાટ ગમતો. લખવાનું તેને ગમતું નહિ છતાં પોતાના અભ્યાસમાં મગ્ન રહેતો. ૧૯૨૦માં લુવાવ યુનિવર્સિટીમાં જ અધ્યાપનકાર્ય કરી જીવન વિતાવ્યું.

આવા વિચિત્ર સ્વભાવવાળા ગણિતજ્ઞના ગણિતમાં કશું જ વિચિત્ર ન હતું. તેમને શુદ્ધ ગણિત વિષય ખૂબ જ ગમતો. તે શુદ્ધ ગણિતના અભ્યાસને સાધના તરીકે જોતા. જુદા જુદા ગણિતના પ્રશ્નોનો તે ખૂબ જ વ્યવસ્થિત રીતે અભ્યાસ કરતો. હંમેશાં હોટેલોમાં સમય વધુ ગાળતો, તેમાંય ઘોંઘાટિયું વગાડતી એક હોટેલમાં દરરોજ લાંબો સમય બનાખ પસાર કરતો. પોતાની કેટલીક ગાણિતિક શોધો તેણે આવી ઘોંઘાટિયા હોટેલોમાં બેસીને કરી હતી. હોટેલના ટેબલ ક્લૉથ પર એ ખૂબ જ લખતા પરંતુ તેમની પત્નીને આ વાતનો ખ્યાલ આવતાં હોટેલના વેઈટરને તેમણે એક નોટબુક આપી રાખેલી. હોટેલમાં જે કોઈ આવતા તેમને જો કોઈ ગાણિતિક સમસ્યાઓ હોય તો તે આ નોટબુકમાં લખવામાં આવતી. જ્યારે બનાખ આ હોટેલમાં આવે ત્યારે પેલી નોટબુક વેઈટર બનાખને હાથમાં આપતો. બનાખ હોટેલમાં બેઠાં બેઠાં નોટમાંની ગાણિતિક સમસ્યાઓના ઉકેલો લખી આપતા. આ રીતે બનાખના છૂટા-છવાયા પ્રશ્નોના ઉકેલોના સંગ્રહ આવી નોટબુકમાં સંગ્રહાયેલા જોવા મળે છે. પરંતુ આવા છૂટાછવાયા પ્રશ્નો ઉકેલવામાં જ બનાખની સિદ્ધિ સમાઈ નથી જતી . તેમની કીર્તિ તો ૧૯૩૨માં તેમણે પ્રસિદ્ધ કરેલા પુસ્તક "Theory of Linear Operation" પર અવલંબે છે. ૪૦-૫૦ વર્ષથી ગણિતની આલમમાં ફરતા રહેલા છૂટાછવાયા વિચારોને આ પુસ્તકમાં તેમણે વ્યવસ્થિત અને પરિપક્વ સ્વરૂપ આપ્યું છે; એટલું જ નહિ, તેમણે અનંત પરિમાણોવાળા અવકાશમાં કલનશાસ્ત્ર દાખલ કર્યું.

બનાખે એક વિશિષ્ટ પ્રકારના અવકાશની વ્યાખ્યા આપી તેનો અભ્યાસ કર્યો. અવકાશને તેમણે B પ્રકાર આપ્યો અને આજે એ અવકાશ બનાખના અવકાશથી ઓળખાય છે. બનાખના આ કાર્યથી ગાણિતિક વિશ્લેષણમાં ઘણી સફળતા અને એકસૂત્રતા આવ્યાં. બનાખ-અવકાશથી શરૂ થયેલ વિધેયક વિશ્લેષણનો વિષય હવે તો ઘણો વિકસ્યો છે. પણ હજુ બનાખ-અવકાશનું સ્થાન તેમાં મૂળભૂત ગણાય છે.

બનાખને શુદ્ધ ગણિતનો શૉખ હતો, પરંતુ તેમણે યંત્રશાસ્ત્રનું શિક્ષણ આપેલું. આ યંત્રશાસ્ત્ર ઉપર તેમણે એક મૌલિક પુસ્તક લખ્યું હતું. તે પુસ્તક હજી અત્યારે પણ પ્રશંસનીય મનાય છે. તેનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરવામાં આવ્યું છે.પોતાના સ્વભાવને કારણે બનાખને કાયમી નાણાંભીડ રહેતી. તેને દૂર કરવા માટે પ્રાથમિક કક્ષાનાં પુસ્તકો તેમણે લખ્યાં હતાં. પરંતુ આ પુસ્તકોએ તેની આગવી છાપ ઊભી કરેલી. આ રીતે બનાખને એક બીજી પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા માટે મજબૂર બનાવવામાં આવેલા. આ પરિસ્થિતિ એટલે બીજું વિશ્વયુદ્ધ. માનવસંહાર માટેના આ યુદ્ધમાં પહેલી વાર ૧૯૪૧માં જર્મનીએ પોલેન્ડ ઉપર વિજય મેળવ્યો. ત્યાર બાદ ૧૯૪૪માં રશિયાએ આ દેશ પર કબજો જમાવ્યો હતો. વિજેતા જર્મનીએ આવા તેજસ્વી ગણિતજ્ઞનો ઉપયોગ યોગ્ય રીતે ન કરતાં તેને ધનુરનાં ઇંજેક્શનો બનાવવા અને જૂ ઉછેરવા માટે મજબૂર કર્યા. આ ઉપરથી ખ્યાલ આવ્યો હશે કે બનાખ ઉપર શી-વીતી હશે? પરંતુ આવી પરિસ્થિતિમાં બનાખે ત્રણ વર્ષ પસાર કર્યાં. સ્વભાવે રખડુ અને સ્વચ્છંદી હોવાને કારણે જર્મનો વિરુદ્ધ છૂપી ચળવળમાં ભાગ લીધો, કારણ કે તે સમયે તેમના માટે તે જરૂરી હતું. તેમણે જર્મન ચલણનાં કાળાંબજાર કર્યાં અને તે આરોપસર તેમને જેલમાં ધકેલી દેવામાં આવેલા. જેલમાં ફરી બનાખને શાંતિ મળી, વિચારવાની તક મળી અને ન કલ્પી શકાય તેવા પ્રયત્નો તેમણે જેલમાં કર્યા.

૧૯૪૫માં યુદ્ધ પૂરું થતાં બનાખ પોતાના ગામ લુવાવ પહોંચી ગયા અને પોતાનાં ગણિત અંગેનાં સંશોધન શરૂ કર્યાં. પરંતુ સ્વભાવ અને જીવન અંગેનાં સંઘર્ષને કારણે તેમને ફેફસાંનું કેન્સર થયું. ગણિતના ઘણા પ્રમેયો સાબિત કર્યા, પરંતુ જીવનપ્રમેય આવા રોગને કારણે સાબિત ન કરી શકાયો અને અંતે ૩૧મી ઑગસ્ટ ૧૯૪૫ના દિવસે તેમણે દેહ છોડ્યો.

આવા અલગારી ગણિતજ્ઞે ગણિતક્ષેત્રે મોટું કાર્ય કર્યું છે. ૨૦મી સદીના અગત્યના પ્રમેયોમાં બનાખનું નામ સંકળાયેલું છે. તેમાં બનાખનો સંકુચનનો સિદ્ધાંત હાન-બનાખ પ્રમેય, બનાખ સ્ટાઈન હાઉસ અને બનાખ-અવકાશ એ તેમની સિદ્ધિઓ છે. બનાખ તાસ્કીનો વિરોધાભાસ ખાસ ઉલ્લેખનીય છે. એ અનુસાર દરેક ઘન ગોલકને કેટલાક ટુકડાઓમાં વિભક્ત કરી શકાય અને પછી માત્ર દૃઢ પદાર્થને ગતિ આપીને ટુકડાઓને એકઠા કરી મૂળ ગોલક જેવડા બે ઘન ગોલક બનાવી શકાય.

વિચિત્ર સ્વભાવ અને જીવનશૈલીને કારણે બનાખનું ઘણું કાર્ય ખોવાઈ ગયું છે. પણ જે કાંઈ બચ્યું છે તે પણ એટલું બધું ગાણિતીય રીતે મહત્ત્વનું છે કે બનાખને ગણિતના વિશ્વઇતિહાસમાં અમરત્વ પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું છે. ('વિજ્ઞાનદર્શન' માંથી)

અત્યંત ઉપયોગી ઔષધિ : લસણ

લસણને અમૃત સમાન ઔષધિ ગણવામાં આવે છે. કેટલાક લોકો ધાર્મિક તેમ જ સામાજિક કારણોસર તેનો ઉપયોગ કરતા નથી, પરંતુ હકીકત તો એ છે કે લસણમાં એ તમામ ગુણો છે જે 'અમૃત'માં જોવા મળે છે. હજારો વર્ષોથી આહાર તથા ઔષધિ સ્વરૂપે ભારત, ચીન વગેરે દેશોમાં લસણનો પ્રયોગ થતો રહ્યો છે. લસણને સંસ્કૃતમાં 'રસોન' કહેવાય છે. એનો અર્થ એ છે કે તે એક જ રસથી અપૂર્ણ છે.

લસણ અમૃતતુલ્ય મનાતું હોવાથી અમૃત વિશે થોડીક જાણકારી પણ હોવી જોઈએ. અમૃત એને કહેવાય જે કયારેય મૃત ન થાય અથવા જેના સેવનથી મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિ પાસે ન આવે એને અમૃત કહેવાય. અમૃત એવું દ્રવ્ય છે, જેમાં સંસારના છ રસ એકસાથે પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે લસણમાં મધુર, ખારો, કડવો, તીખો, તૂરો અને અમ્લ એમ અમૃતના છ રસ પૈકી અમ્લ રસ જ નથી. આમ, ખટાશને બાદ કરતાં લસણમાં એકસાથે પાંચ રસ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે જ લસણની સાથે ખાટી આમલી કે છાસનું સેવન કરવાથી એ અમૃત સમાન બની જાય છે. વળી, છાસથી લસણની દુર્ગંધ અને તીક્ષ્ણતા દૂર થાય છે. છાસ અને લસણના મિશ્રણથી બનતી કઢી અમૃત જેટલી ગુણકારી નીવડે છે. તેનાથી વાયુ તેમ જ પેટના અનેક રોગો દૂર થાય છે.

કાનનો દુખાવો થતો હોય કે બહેરાશ અનુભવાતી હોય તો લસણના રસનાં ટીપાં કાનમાં નાખવાથી તકલીફનું નિવારણ થાય છે. લસણ પ્રબળ જીવાણુનાશક છે. સમભાગ પાણી સાથે લસણનો રસ કૉલેરાનાં જંતુઓનો નાશ કરે છે. વળી, લસણ વિષનાશક પણ છે. ઝેરી જીવજંતુ કે સાપ કરડી જાય ત્યારે એનો માવો લગાડવાથી જલદી રાહત મળે છે. વળી, જખમ કે ચાંદું મટાડવા પા ભાગ લસણનો રસ અને પોણો ભાગ પાણીનું મિશ્રણ કરી જખમને ધોવાથી દુખાવો ઘટે છે તેમ જ પરુ નીકળતું બંધ થાય છે.

લસણ ન્યુમોનિયાની ખાસ દવા ગણાય છે. તાવ, ઝડપી શ્વાસ અને ધબકારા જેવા ન્યુમોનિયાનાં લક્ષણોને લસણ બે જ દિવસમાં સામાન્ય સ્થિતિમાં લાવે છે. આ ઉપરાંત, લસણથી કફ છૂટો થાય છે, નિદ્રા વધે છે, પાચનતંત્ર સુધરે છે તેમ જ વજનમાં વધારો થાય છે.

મહર્ષિ વાગ્ભટે તો લસણનું મૂલ્ય આંકતાં એટલે સુધી કહ્યું છે કે, જે વ્યક્તિ ઠંડી ઋતુમાં અમૃત તુલ્ય લસણનું સેવન કરે તે નીરોગી, તેજસ્વી, તંદુરસ્ત અને બળવાન રહીને ૧૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે. - **પ્રણોતિ મિસ્ત્રી**

કેન્સરથી બચો

તબીબી અહેવાલો વાંચશો, તો એવું લાગશે કે આ પૃથ્વી પર કોઈ કેન્સરના ભયથી બચી શકે તેમ નથી. સફરજનથી લઈને પાણી અને હવાથી માંડીને કૉફી - લગભગ દરેક પદાર્થ કેન્સરનું કારણ બની શકે છે. પણ યાદ રાખો કે કેન્સર અનિવાર્ય નથી. કેન્સરથી બચવાના ઘણા માર્ગો છે. અમેરિકાની રોડેલ પ્રેસના મેડિકલ કન્સેન્સસ સર્વે વિભાગે દેશના ૨૦૦ સર્વોચ્ચ તબીબી વિશેષજ્ઞોનો અભિપ્રાય લઈને કેન્સર નિવારણના કેટલાક સરળ ઉપાયોની ભલામણ કરી છે. કેન્સરથી બચવાના સરળ ઉપાયો એમના મતે આ મુજબ છે :

તમાકુથી દૂર રહો : તમામ વિશેષજ્ઞોનું મંતવ્ય એવું છે કે જો તમાકુ છોડવામાં આવે તો કેન્સરથી થતાં મૃત્યુની સંખ્યામાં ૩૦ ટકા જેટલો ઘટાડો થઈ શકે. શરીરના જે ભાગો તમાકુ કે તેના ધુમાડાના સીધા સંપર્કમાં આવે છે તે ફેફસાં, મોં, સ્વરપેટી અને અન્નનળીને તો કેન્સર થઈ જ શકે પણ તમાકુમાંનાં નિકોટિન અને ટાર પેટમાંના સ્વાદુપિંડ અને પિત્તાશયને પણ છોડતાં નથી. મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે ધૂમ્રપાન ન કરનાર વ્યક્તિ પણ જો ધૂમ્રપાન કરનારના સંપર્કમાં રહેતી હોય તો તેને કેન્સર થવાનું જોખમ ૫૦ ગણુ વધી જાય છે.

શરાબ છોડો : શરાબથી મોં, ગળા અને યકૃતના કેન્સરનું જોખમ વધે છે. શરાબ અને ધૂમ્રપાનની બેવડી આદત ધરાવતા લોકોને કેન્સરનો ભય અનેકગણો ઊંચો હોય છે.

વધુ પડતો સૂર્યપ્રકાશ ટાળો : ભારત જેવા ગરમ પ્રદેશોમાં આ ઘણું મુશ્કેલ છે. સૂર્યપ્રકાશનાં જલદ કિરણોથી ચામડીમાં મેલાનોમા (melanoma)અને નૉન-મેલાનોમા (non-melanoma) જેવાં કેન્સર થાય છે.

નિયમિત તબીબી તપાસ કરાવતા રહો : ૪૦ વર્ષની વય પછી કેન્સરનું જોખમ વધે છે. કેટલાંક કેન્સર જાત તપાસ દ્વારા પારખી શકાય છે. સ્ત્રીઓએ અવલોકન ઉપરાંત હથેળી અને આંગળીઓ વડે સમયાંતરે પોતાનાં સ્તનની ચકાસણી કરતાં રહેવું જોઈએ. પુરુષોએ સ્નાન પછી પોતાના બન્ને વૃષણને આંગળીઓ અને અંગૂઠા વચ્ચે ફેરવીને અંદર કોઈ ગાંઠ કે અનિયમિતતા જણાય તો તેની નોંધ લેવી જોઈએ. ઉપરાંત મળાશય અને મોટું આંતરડું, પૌરુષ ગ્રંથિ, ચામડી, કંઠગ્રંથિ (થાઈરૉઇડ), મોં અને લસિકાગ્રંથિઓનાં કેન્સર માટે સમયાંતરે ચકાસણી કરાવતા રહેવું હિતાવહ છે.

વજન ઘટાડો, વ્યાયામ કરો : સ્થૂળતા ધરાવતા લોકોમાં મોટું આંતરડું, પૌરુષ (પ્રોસ્ટેટ) ગ્રંથિ અને પિત્તાશયનાં કેન્સરનું પ્રમાણ વધારે જોવા મળે છે. બેઠાડુ જીવન જીવનારાઓમાં મળાશય અને મોટાં આંતરડાંના કેન્સરનું જોખમ વધે છે. આથી વ્યાયામ કરો અને કેન્સરથી બચો. વ્યાયામથી શરીરનું વજન ઘટે છે અને કેન્સર ઉપરાંત ઊંચું રક્તચાપ, હૃદયરોગ, મધુપ્રમેહ, સંધિવા, કમર અને મણકાના રોગો વગેરેનું જોખમ ટળે છે. વજન નિયંત્રિત કરવાથી આયુષ્ય મર્યાદા વધે છે. મન અને શરીર એકબીજાંથી અભિન્ન રીતે જોડાયેલાં છે. બન્નેની સ્થિતિની એકબીજાં ઉપર અચૂક અસર પડે છે. સારા વિચારો અને ભાવનાઓ કેળવવાથી, તેમ જ જીવનમાં હળવાશ અનુભવવાથી શરીરનું રોગપ્રતિકાર તંત્ર મજબૂત બને છે અને કેન્સર સહિત અનેક રોગોનું જોખમ ટળે છે.

તમારા પર્યાવરણની કાળજી લો : કેન્સર પેદા કરનારાં મોટા ભાગનાં કારકો વાતાવરણમાંથી માનવ શરીરમાં પ્રવેશે છે. આમાંનાં ઘણાં કેન્સરકારકો જાણીતાં છે. આહારમાં માણસ અનેક પ્રકારના કેન્સરપ્રેરક પદાર્થોનું સેવન કરે છે. શાકભાજી અને ફળોને ધોયા વિના ખાવાથી એની ચામડી પર ચોંટેલાં જંતુનાશક રસાયણો શરીરમાં દાખલ થાય છે.

આથી કેન્સર નિવારણ માટે તબીબો સલાહ આપે છે કે ચરબીયુક્ત આહાર ઘટાડવો જોઈએ. ટૂંકમાં, ધૂમ્રપાન કરતા હો તો આ આદત છોડો, શરાબની લતથી દૂર રહો, બપોરના આકરા તડકામાં રખડવાનું ટાળો, ચરબીયુક્ત આહાર ઓછો કરો, શાકભાજી અને ફળો તેમ જ અન્ય રેસાયુક્ત ખોરાકનું સેવન વધારો અને અંતે, સૌથી મહત્ત્વનું - છાપાં અને સામયિકોમાં કેન્સર પેદા કરનારાં પરિબળો અને સંશોધનો વિશે કંઈ પણ વાંચો ત્યારે એને ગંભીરતાથી લેશો નહી.

('લૉકોસ્ટ ફિચર્સ'માંથી ટૂંકાવીને) - કિરણ શીંગ્લોત્

કુદરતના સંરક્ષણની જર્મનીની પરંપરા

વિપુલ કુદરતી સૌંદર્યથી ઉભરાતો દેશ એટલે જર્મની. તે ગીચ વસ્તીવાળો ઔદ્યોગિક પ્રદેશ હોવા છતાંય તેના વન્ય સ્ત્રોતો વિવિધતાથી ભરપૂર છે. કુદરતના અસરકારક સંરક્ષણ, ખાસ કરીને નામશેષ, થઈ રહેલાં વન્યપ્રાણીઓની જાળવણીના કાર્યમાં લોકો સક્રિય અને સફળ સાથ આપી રહ્યા છે. કુદરતની જાળવણીની જૂની પરંપરા એ જર્મનીમાં જાગૃતિની જ્યોત જલતી રાખી છે.

મધ્યયુગમાં રાજાઓએ ચોક્કસ પશુ-પંખીઓનું રક્ષણ કરવા કાયદા ઘડ્યા ત્યારથી જર્મનીમાં કુદરતની જાળવણીનો ઈતિહાસ શરૂ થાય છે. ૧૭મી સદીમાં 'કુદરતની અનન્ય અજાયબી' ગણાતી હર્ઝની બાઉમનશોલે ગુફાને સંરક્ષિત વિસ્તાર જાહેર કરાયો. ૧૭૬૪માં એન્હીલ્ટદસાઉના પ્રિન્સ ફ્રાન્ઝ દ્વારા પ્રથમ કુદરતી ઉદ્યાનની રચના વોરલિત્ઝ ખાતે કરાઈ. બોન નજીકનાં ડ્રોચેનફેલ્સ, સાઈબેનગેબર્ઝ પર્વતને જર્મનીમાં સૌપ્રથમ સંરક્ષિત બનાવવા ૧૮૩૬માં જનતાની ખાનગી આગેવાની લેખે લાગી. ૧૯મી સદીમાં કુદરતની જાળવણી માટે ખાનગી અને શાસકીય સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી. ૧૯૭૬માં કુદરતની જાળવણીનો કાયદો ઘડાયો ને ૧૯૯૩માં તેને માટેની સમવાયી એજન્સી કાર્યરત બની.

જર્મનીમાં ૧૨ જેટલા મોટા ભૂખંડોને રાષ્ટ્રિય ઉદ્યાન તરીકે જાહેર કરાયા છે. આવા વિસ્તારોને કુદરતી અવસ્થામાં જાળવી રખાયા છે. આ પ્રદેશો જર્મન ભૂમિની ૨ ટકા જેટલો વિસ્તાર ધરાવે છે. તદુપરાંત ૧.૯ જેટલા ભાગમાં નામશેષ થઈ રહેલાં વન્યવૃક્ષો, પશુઓ અને પક્ષીઓ માટે અનામત રખાતાં તેમના સૌન્દર્ય અને અનન્યતાને આંચ આવી નથી. ભૂમિનો ૩.૪ ટકા જેટલો ભાગ યુનેસ્કોના આદેશ મુજબ ૧૨ જેટલા સજીવસૃષ્ટિ માટેનો અનામત જગાઓમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો છે. તેમજ કેટલાક રમણીય વિસ્તારોને માનવી અને પર્યાવરણના સંબંધો અંગેના સંશોધન માટે અનામત રખાયા છે.

જર્મનીની લગભગ ચોથા ભાગની ભૂમિમાં આનંદપ્રમોદ-આરામ માટેની જગાઓ છે. તેમાંના કુદરતની અજાયબી જેવાં પ્રાચીન વૃક્ષો, ઝરણાંઓ, ખડક રચનાઓ વગેરેને કુદરતી ઐતિહાસિક કારણોસર સંરક્ષિત બનાવાયાં છે.

આવાં અભયારણોને જર્મનીના કુલ ભૂપ્રદેશના ત્રીજા ભાગ કરતાંય વધુ જગા ફાળવવામાં આવી છે. આવાં પ્રદેશની બહાર પણ કુદરતનું સંરક્ષણ કરાય જ છે. પર્યાવરણ પરનાં ટાળી શકાય તેવાં અતિક્રમણોને કાયદેસર અટકાવાય તો નિવારી ન શકાય તેવાં બાંધકામોને અલ્પતમ બનાવી સામાજિક વનીકરણ કરાવાય છે.

જર્મનીમાં કુદરતનું સંરક્ષણ એ માત્ર શાસનની કાયદાકિય કારવાઈ નથી. આ બાબતમાં પ્રજા પણ કાળજી રાખે છે. ઘણા લોકો, સક્રિય પ્રતિબદ્ધતાથી, પરિસ્થિતિ સુધારવા આતુર રહે છે. તેનું દૃષ્ટાંત યુવાનોએ રસ્તા પરથી પસાર થતાં દેડકા જેવાં પ્રાણીઓનો નાશ અટકાવવા રચેલી વાડો છે.

પર્યાવરણ સંરક્ષવા કરાયેલા પ્રયાસોની સફળતા દૃષ્ટિગોચર થઈ રહી છે. વધુ ને વધુ ઔદ્યોગિક વિસ્તારોમાં કુદરતી સમતુલા જળવાય અને વન્યસૃષ્ટિ સજીવન થાય તેવાં પગલાં ભરાય છે. ભાગ્યે જ જોવા મળતી કુંજડીઓની જર્મનીમાં હવે વૃદ્ધિ થઈ રહી છે.

એટલું યાદ રાખવું ઘટે કે કુદરતમાં કંઈ જ નકામું 'ઘાસપાસ જેવું નથી. દરેક છોડ અને દરેક પ્રાણી માટે કુદરતમાં જગા છે.'

('વૃત શકુન' - 'શકુંતલા વિશેષ વૃત પ્રસારણ'માંથી)

> નિર્માલ્ય નિર્ધનનો અવતાર, નિર્ધનનું જીવ્યું ધિક્કાર;
> નિર્ધનને કોઈ નવ ગણે, નવ રાખે ઊભો આંગણે.
>
> — પ્રેમાનંદ

બેન્જામીન ફ્રેન્કલિન ઘણી બૂરી આદતોવાળો હતો. એ સુધારવા એણે અનેક અને અથાગ પ્રયત્નો કર્યા. હવે શું કરવું? તેણે પોતાની બૂરી આદતોની એક સૂચિ તૈયાર કરી. એમાંથી એક બૂરી આદતને અલગ તારવી દિવસો સુધી તેને દૂર કરવા પ્રયત્નશીલ રહ્યો. ગમે તેવી મુશ્કેલી પડે તો પણ આ બૂરી આદત ટાળવી જ, એ એનો મક્કમ નિર્ધાર હતો. આમ, એણે એક પછી એક બૂરી આદત પર વિજય મેળવવા માંડ્યો! કૃતનિશ્ચયી માણસ શું નથી કરી શકતો?

'જીભ'ના રૂઢ પ્રયોગો

- જીભ આવવી - બોલવાનું શરૂ થવું.
- જીભ ઊપડવી - છૂટથી બોલવું, બોલવાની હિંમત કરવી.
- જીભ કરવી, ચલાવવી, છૂટી હોવી, વધવી - બહુ બોલબોલ કરવું.
- જીભ ઘસાઈ જવી, જીભના કકડે કકડા થઈ જવા, જીભનો કૂચો કરવો, વળવો - કહી કહીને થાકી જવું.
- જીભ મોંમાં ઘાલવી - બોલતું બંધ થવું.
- જીભ હલાવવી - માત્ર મોંએ હુકમ કરવો.

('ફૂલછાબ'માંથી -નીતિન ભટ્ટ)

ગણિતગમ્મત

નીચે જણાવેલા અપૂર્ણાંકો એવા છે કે જેની રકમમાં અંશમાં અને છેદમાં આવતા અંકો ઉડાડી દેવામાં આવે (જે ગણિતના નિયમ મુજબ ખોટું છે) તો પણ અપૂર્ણાંકની કિંમતમાં ફેર પડતો નથી :

$$\frac{૧૯}{૯૫} = \frac{૧\not{૯}}{\not{૯}૫} = \frac{૧}{૫}$$

$$\frac{૧૬}{૬૪} = \frac{૧\not{૬}}{\not{૬}૪} = \frac{૧}{૪}$$

$$\frac{૨૬}{૬૫} = \frac{૨\not{૬}}{\not{૬}૫} = \frac{૨}{૫}$$

$$\frac{૪૯}{૯૮} = \frac{૪\not{૯}}{\not{૯}૮} = \frac{૪}{૮} = \frac{૧}{૨}$$

(સંકલિત) - નૌતમભાઈ વખારિયા

- આંદામાન-નિકોબાર નાના-મોટા ૨૨૩ ટાપુઓનો સમૂહ છે.
- ભારતમાં ફૂટબોલ રાષ્ટ્રિય ચેમ્પિયનશિપ સર માટિકર ડ્યુરેડે ઈ.સ. ૧૮૬માં શરૂ કરી હતી.
- વિશ્વનું સૌથી જૂનું વરાળ એન્જિન ભારતમાં છે, જે ઈ.સ. ૧૮૫૫માં બન્યું હતું.
- કાંમેજના થોડાક ટુકડા ઘીમાં શેકીને રાત્રે ચાવી જવાથી સવારે પેટ સાફ આવી જાય છે.
- એક ગ્લાસ પાણીમાં એક ચમચી આમળાંનો પાઉડર નાખી પલાળી રાખો. સવારે આ પાણીથી ચહેરો ધોવાથી ખીલ મટે છે.
- વારંવાર ઝાડા થઈ જતા હોય, મળ બંધાતો ન હોય અને મળદ્વાર પર બળતરા થતી હોય તેમણે ટામેટા ખાવા નહીં.

> पौरुषात् जायते सिद्धि पौरुषात् धीमताम्क्रमः ।
> दैवम् आश्वासनंमात्रं दुःखपत्रेय बुद्धिपुः ॥
>
> પુરુષાર્થથી જ સિદ્ધિ સાંપડે છે,
> પુરુષાર્થથી જ બુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે.
> બાકી તો દુઃખે દુભેલ બુદ્ધિનું, દૈવ તો
> કેવળ પાંગળું આશ્વાસન માત્ર છે.

જેલના એક અધિકારી એક વાર એક શહેરની જેલમાં સરપ્રાઈઝ વિઝિટ કરવા જઈ ચડ્યા તો જેલર એક મોટી મૂંઝવણમાં પડ્યા હતા. આથી સાહેબે પૂછ્યું :

'કેમ મિ. વર્મા શું ચિંતામાં પડ્યા છો?'

જેલર : ''સાહેબ, એક આફત આવી પડી છે.'

સાહેબ : 'બોલો એવું તે શું બન્યું છે?'

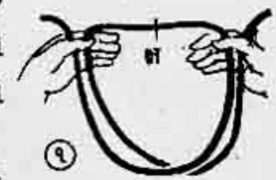
જેલર બોલ્યો : ' સા...સાહેબ એવું થયું છે ને કે બે દિ પહેલાં કેદીઓએ મળી પાંચ પાંડવોનું નાટક જેલમાં ભજવ્યું હતું.'

સાહેબ : 'અરે એ તો ખુશીની વાત છે.'

જેલર : પણ સાહેબ એમાં એવું થયું છે ને કે નાટકમાં જે પાંચ કેદીઓ પાંચ પાંડવો બન્યા હતાં એ વનવાસ માટે ગયા તે ગયા, હજી આજ સુધી પાછા આવ્યા નથી.'

કલાકણિકા : ધ બર્ગહેડ બુલ. મોરેશાયરમાં બર્ગહેડ ખાતે આશરે ૭-૮મી સદી દરમિયાન તૈયાર થયેલા સ્લેબનો એક કલાત્મક અંશ.

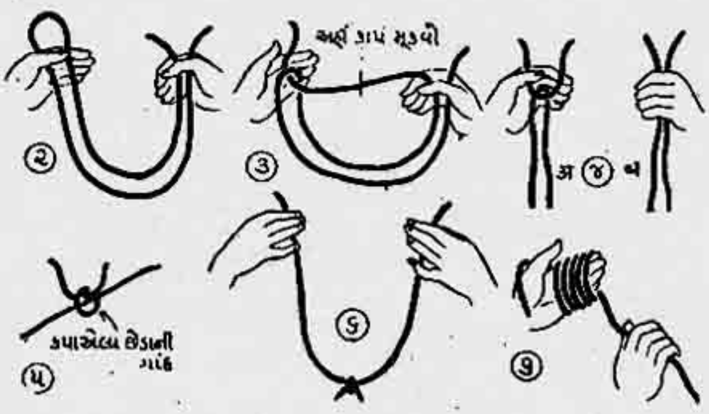

જાદુના ખેલમાં 'ઈલમ કી લકડી'નું મહત્ત્વ ઘણું છે. થઈ રહેલા ચમત્કારો આ લાકડીના પ્રતાપથી થાય છે એવો રહસ્યમય ખ્યાલ પ્રેક્ષકના મનમાં જગાડવા સાથે એ બીજાં ઘણાં અગત્યનાં કામોમાં મદદ કરે છે. એને હાથમાં લેવાને કે ટેબલ પર મૂકવાને બહાને ઘણી ચીજ-વસ્તુઓની લે-મૂક પણ કરી લેવાય છે. આ લકડીની સહાયવાળી એક ચાલાકી જોઈએ :

જાદુગર એક દોરી લઈ એનો એકાદ આંટો વીંટી પ્રેક્ષકોને એ બતાવે છે. (આ.૧) એ સળંગ દોરીને પ્રેક્ષકમાંથી કોઈને બોલાવીને એ કપાવી નાખે છે. અને પછી પેલી ઈલમકી લકડી ફેરવીને એને આખી કરી દે છે. કેટલાક દોરીને બદલે પ્રેક્ષકોની પાઘડી માગી લે છે, પણ દોરીમાં સરળતા વધુ રહે છે. આ ખેલ ઘણો પ્રચલિત છે એટલે એની વિગતોમાં ન ઊતરતાં રહસ્ય જ જોઈએ :

આ સાથે ક્રમવાર આકૃતિઓ દ્વારા ખેલની બધી ચાલાકી દર્શાવી છે. હાથમાં એક દોરીનો ટુકડો લઈ એ પ્રમાણે કરતા જશો તો વધુ સરળતાથી સમજાશે.

આકૃતિ ૧ પ્રમાણે દોરી પકડી પ્રેક્ષકોને બતાવવી ને જણાવવું કે 'ક્ષ' પાસેથી કાપીને એના બે ટુકડા કર્યા પછી તમે એને સાંધીને પાછી સળંગ દોરી બનાવી દેશો. હવે થોડી આડીટેડી વાતમાં પ્રેક્ષકોનું લક્ષ દોરી આકૃતિ ૨ પ્રમાણે ને પછી આકૃતિ ૩ પ્રમાણે દોરીને ગોઠવી દો. આ માટે કંઈ પણ બહાનાં સાથે પ્રેક્ષકો તરફ સહેજ પીઠ ફેરવીને ચાલાકી પતાવી લેવી. આકૃતિ ૩ પ્રમાણે ગોઠવાયેલી દોરી મૂળ આકૃતિ ૧ પ્રમાણે જ પ્રેક્ષકોને દેખાશે. (રહસ્ય તો તમારી મુઠ્ઠીમાં દબાએલું હશે.) હવે પ્રેક્ષકમાંથી કોઈની પાસે એ દોરી પર દર્શાવેલા સ્થાને કાપ મુકાવી દો. દોરી કપાઈ ગઈ લાગશે. હકીકતે આકૃતિ ૪ અ પ્રમાણે એનો એક છેડો જ કપાયો છે; પણ લોકોને તમારી મુઠ્ઠીમાંઆકૃતિ ૪ બ પ્રમાણે દોરીના બે ટુકડા લટકતા લાગશે. હવે કાપનાર પાસે ઉપરના બે છેડાની ગાંઠ વળાવો (આ.૫) અને પછી દોરીના બે છેડા પકડીને પ્રેક્ષકોને બતાવો એટલે દૂરથી તેમને એ ગાંઠ દોરીના બે ટુકડા વચ્ચે વાળેલી દેખાશે (આ.૬). ખરી હકીકત શી છે એ તમે સમજો જ છો. બસ, હવે દોરીને એક છેડેથી પકડીને ડાબા હાથ પર વીંટવા માંડો (આ.૭) એટલે પેલી ગાંઠ સરકતી સરકતી તમારા જમણા હાથમાં આવશે અને આખી દોરી ડાબા હાથ પર વીંટાઈ જશે. 'ઈલસ કી લકડી' લેવાને બહાને પેલી ગાંઠવાળો દોરીનો ટુકડો ટેબલ પર મૂકી દો. લકડી ફેરવો ને વીંટેલી દોરી ઉખેળશો એટલે દોરી સળંગ ઊખળી આવશે.

['કુમાર' વર્ષ ૪૦, સળંગ અંક ૪૭૧, માર્ચ ૧૯૬૩માંથી ઉદ્‌ધૃત]